

Robert Olson

KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN KAYNAKLARI ve ŞEYH SAİD İSYANI

Özge

ROBERT OLSON ■ KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN KAYNAKLARI VE ŞEYH SAİD İSYANI

Robert Olson

KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN KAYNAKLARI
VE ŞEYH SAİD İSYANI
1880-1925

Tercüme: Bülent Peker- Nevzat Kıracı

Öz-Ge Yayınları: 12

Yönetim Yeri:

Meşrutiyet Cad. 17/19

06640 Kızılay/ Ankara

Tel: 418 22 96

Kapak Resmi : **Hüseyin Acuntaş**

Kapak Düzeni : **Metin Turan**

Basım Tarihi: Kasım 1992 Ankara

Robert Olson

**KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN KAYNAKLARI
VE ŞEYH SAİD İSYANI
(1880-1925)**

Tercüme: Bülent Peker- Nevzat Kır a 

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	7
Teşekkür.....	9
Giriş (William F. Tucker).....	11
Bölüm I- Kürt Milliyetçiliğinin Doğuşu: Şeyh Ubeydullah ve Kürt İttihadı.....	17
Hamidiye Alayları	26
1908'den 1924'e Kadar Kürt Milliyetçiliği	37
Bölüm II- Sevr'den Şeyh Said'e Kürt Milliyetçiliği	51
Azadî'nin Kuruluşu	72
Bölüm III- Mondoros'tan Lozan'a, Kürtler'e Yönelik İngiliz Politikası	85
Bölüm IV- İsyân İçin Seferberlik: Beytüşşebap'tan Piran'a Asi Kürt Kuvvetler Ve Tenkil Harekâtına Katılan Türk Kuvvetlerine Dair Rakamlar	139
155	
Bölüm V- İsyân Ve Sonrası	161
Bölüm VI- Şeyh Said İsyânı'nın Uluslararası Boyutları ...	191
Sonuçlar	225
Sonuç	229
Ekler	243
Notlar	269
Kaynakça	304
Fotograflar	

Önsöz

Şeyh Said İsyanı'nın farkına ilk kez, 1965-1973 yılları arasında Indiana Üniversitesi'nde Wadie Jwaideh'le Ortadoğu ve İslam Tarihi üzerinde çalışırken vardım. Profesör Jwaideh, Kürt ulusal hareketinin kapsamlı bir tarihini yazan ilk tarihçiydi ve öğrencileri de bu çalışmadan ilk yararlananlar olmuştu. Birlikte öğrenim gördüğüm dostum Bill Tucker, isyan hakkında ilkin bir master makalesi hazırladı. Ben Türkçe biliyordum, fakat Bill bilmiyordu; dolayısıyla Bill kendisiyle birlikte çalışmamı önerdi. **Die Welt des Islams**'da yayınlanan bir makaleyi böylece birlikte yazdık. Bu makale, Martin van Bruinessen **Ağa, Şeyh ve Devlet**'i yayınlamadan önce çıktı.

1979-1980 arasında izinli olarak İngiltere'de bulunduğum sırada, Şeyh Said İsyanı ile birlikte 1921-1925 döneminde İngiltere'nin Kürtler'e karşı izlediği politika hakkında belge olup olmadığını araştırmaya karar verdim. Büyük bir sürprizle karşılaşarak özellikle Hava Bakanlığı arşivlerinde tam anlamıyla binlerce belge buldum. İsyan hakkındaki Hava Bakanlığı arşivleri daha önce kullanılmamıştı. Hava Bakanlığının 23/236, 237, 238 ve 239 sayılı arşivlerinde "**Şeyh Said İsyanı**" başlığı altında dört klasör saklanmaktaydı. Yalnız bu dört klasörde, 26 Şubat 1926'dan Ocak 1927'ye kadarki dönemi kapsayan 304 dosya bulunmaktaydı. Notlarda belirtildiği üzere, bu belgeler, Hava Bakanlığı arşivlerinde isyana ilişkin büyük sayıdaki belge ve malzemenin yalnızca özünü oluşturmaktaydı.

Sömürgeler Batanlığı (Colonial Office) kayıtları da hayli zengindi. Sömürgeler Bürosu'ndaki isyanla doğrudan ilgili belge ve malzemenin de çoğunlukla Hava Bakanlığı kaynaklı olduğunu belirtmeliyim. Irak'taki hava istihbaratı, 1922'den 1925'teki isyana değin, Kürtler, Irak ve Doğu Anadolu konusundaki bilgilerin ana kaynağıydı. Dışişleri Bakanlığı'ndaki isyanla ilgili kayıtların çoğu da, kendi kaynakları Hava Bakanlığı kayıtlarına dayalı olan Sömürgeler Bakanlığı raporlarına dayanıyordu.

Bu kayıtlar, isyana doğrudan tanıklık etmiş olan kaynaklara dayanılarak yazılmış ilk değerlendirme olan bu kitabın temelini oluşturmaktadır. Irak'taki İngiliz istihbaratı ile Suriye ve Lübnan'daki Fransız istihbaratının isyan konusunda düzenli olarak bilgi mübadelesinde bulunmuş olması nedeniyle Hava Bakanlığı arşivleri daha da zenginleşmiştir. Hava Bakanlığı arşivlerinde saklanan çok sayıda Fransız İstihbaratı raporları da vardır. Bu, fon yokluğu ve üniversite yükümlülüklerim nedeniyle Fransız arşivlerinde çalışma imkânı bulamamış olmamı telâfi etmektedir; ki, kuşkusuz bu arşivler, İngiliz arşivlerinde bulunanların dışında isyanla ilgili hayli zengin veri içermektedir kuşkusuz. Eminim ki; Alman ve Sovyet arşivlerinde de isyana ilişkin hayli bilgi bulunmaktadır. Umarım, kitabım diğer bilimadamlarını bu arşivlerde çalışmaya teşvik eder. Bir gün bilimadamlarına açılabilirse, Türkiye'deki arşivler de hayli zengin bilgi sağlayacaktır. Umarım bu kitap, bu arada Şeyh Said İsyanı ve Birinci Dünya Savaşı sonrası Orta Doğu tarihini anlamaya yönelik çabalara bir katkıda bulunacaktır.

Robert Olson

Lexington, Kentucky

Teşekkür

Bu kitabı kendisine ithaf etmem bile, kendisine yalnızca dostluğu öğrettikleri ve verdiği cesaret için değil, aynı zamanda "Kürt Ulusal Hareketi: Kökenleri ve Gelişimi" adlı eseri için de borçlu olduğum Wadie Jwaideh'e borcumu ifade etmeğe yetmez. Yaklaşık otuz yıldan sonra, bu çalışma, Kürt miliyetçiliğinin erken dönemlerini değerlendirmesi açısından hâlâ aşılammıştır. Bu kitap, notlarda da belirttiğim gibi, Martin van Bruinessen'in eserleri olmaksızın mümkün olmayacaktı. **Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orients 1984**, der. Martin van Bruinessen ve Jochen Blaschke (Berlin: Express Edition, 1985)'de yayınlanan "Vom Osmanismus zum Separatismus: Religiöse und ethnische Hintergründe der Rebellion des Scheich Said" adlı makalesinde yeralan haritayı sayfa ..'de yayınlamama izin verdiği için de kendisine teşekkür borçluyum. Wadie Jwaideh ve Martin van Bruinessen gibi ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllar Kürt tarihi ve toplumu konusunda en yatkın iki bilim adamını tanımak ve kendileriyle çalışmak, benim için büyük ve derin bir zevk olmuştur. Onlardan öğrendiğim bir şey de, büyük bilim adamı olmanın, cömertliği de beraberinde getirdiğidir.

Kew Gardens, Büyük Britanya'daki Devlet Arşivleri Bürosu çalışanlarına, arşivlerindeki belgelerden alıntı yapmama izin verdikleri ve 1979-80'de orada bulunduğum sırada araştırmamı rahat bir ortamda yapmamı sağladıkları için teşekkür etmek isterim. **Die Welt des Islams** editörleri Profesör Stefan Wild ve Werner Ende, "İkinci Kez: Kürtlere Karşı İngiliz Politikası (1921-1922)" (27 [1987]) adlı makalenin bazı kısımlarını kullanmama izin verdiier. **International Journal of Turkish Studies**'in editörü Kemal Karpat, derginin 5. cildi 1. sayısında yayınlanacak olan "Irak Devleti'nin Kurulması Konusunda Churchill-Cox yazışmaları:

1921-23 Arasında Milliyetçi Türk Hükümetine Karşı İngiliz Siyasetinin Sonuçları" adlı makaledeki malzemeyi kullanmama izin verdi. **Turcica**'nın editörü Paul Dumont'a da, "Türkiye'de Şeyh Said İsyanı: Kullanılan Birliklere İlişkin Tahminler" (1989)'deki malzemenin kullanılmasına izin verdiği için teşekkür ederim.

Yabancı dillerde malzemeye dayalı böylesi bir kitap, Orta Doğu dillerinde hiçbir kitaba sahip olmayan Kentucky Üniversitesi gibi bir üniversitede, ancak Kütüphanelerarası Ödünç Verme Hizmeti çalışanlarının muhteşem gayretleriyle mümkün olabilirdi. Kütüphanelerarası Ödünç Verme Hizmeti'nin yöneticisi Roxanne Dones ve memurları, zaman zaman böylesi "gizemli" dillerde yayın isteklerimle eğlendilerse de, görevlerinin gerektirdiğinin çok ötesinde yardımcı oldular; daima, istediğim kitapları elde etmeyi başardılar. Jennifer Marie Geran, ihtiyaç duyduğum kitapları elde etmekte özellikle maharetli, kararlı ve kâşifçe bir çaba gösterdi. Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles Kütüphanelerarası Ödünç Verme Hizmetleri'ne de, tüm kitap isteklerimi yerine getirmeyi başardıkları için, takdir duygularımı ifade etmeliyim.

Pat Howard, alışageldiğimiz hayli maharetli ve yetkin tarzıyla, elyazılarını bilgisayara aktarmak gibi güç bir görevin üstesinden geldi. Hayli yoğun olmasına rağmen hem imlâ hem de gramer düzeltmelerini üstlendi.

Kentucky Üniversite'si Kartografi Laboratuvarı idarecisi Gyula Pauer, tüm meşguliyetine rağmen, haritaları hazırlamak için zaman yarattı. Kitapta, "en az iki iyi harita" bulunması gerektiği kanısındaydı.

Profesör William F. Tucker, beyfendiliği ve bilimadamlığıyla, hem metni okudu hem de bir giriş yazması ricalarını kırmayarak, haftalarca kendi araştırmasından ve tatilinden feda etti. Bir Oratdoğu tarihçisi olmanın verdiği hazlardan biri de, bir meslektaşın sürekli yardımını alabilmek oldu. Profesör Tucker'a minnettarım.

**Martin van Bruinessen, "Osmanlıcılıktan Ayrılıkçılığa: Şeyh Sait Ayaklanması'nın Dini ve Etnik Arka Planı", çev. Levent Kafadar, Kürdistan Üzerine Yazılar, Martin van Bruinessen, İst. İletişim Yay, 1992, s. 123-71*

Giriş

Avrupalılar ve Avrupalı olmayan halklar arasındaki ilişkiler üzerine ustaca çalışmasında (**Avrupa Ve Tarihi Olmayan Halk**), Eric Wolf, Batılıların sözde ilkel halkları tanımlamakta kullandıkları kavramları inceler: "Tarihi olmayan", yani dış dünyadan ve birbirlerinden yalıtılmış halklar. Bu, kendisinin de kanıtlamış olduğu gibi, yanıltıcı bir görüştür. "Tarihleri inkâr edilmiş" halklardan da söz edilebilir. Filistinli Araplar, Ermeniler ve özellikle Kürtler'in son yüzyılı düşünülürse, böylesi bir terim ve tasarımın Batı Asya halklarına uygulanması oldukça anlamlıdır. Bu sonuncu grubun modern tarihi ve siyasi mücadeleleri, bu kitabın konusunu teşkil etmektedir.

Ortadoğu uzmanlarının pekâlâ farkında oldukları gibi, Kürtler, sürgünler dışında Kürdistan olarak adlandırılan bölgede yaşamakta olan ayrı ve farklı bir milliyettir. Kürtler'in çoğunluğu oluşturduğu bu bölge, Doğu Anadolu, Kuzeydoğu Suriye'nin uç bölgeleri, Kuzey Irak, Kuzeybatı İran ve Sovyet Ermenistanı'nın (bugün Ermenistan Cumhuriyeti) güney ve güney-doğu bölgelerinden ibarettir. Yüzyıllardır bu bölgeye yerleşmiş olmanın dışında, Kürtler, modern Farsça ile ilişkili olmakla birlikte ayrı bir Hint-Avrupa dili olan ortak bir dili de paylaşmaktadırlar. Kürtçe konuşanların çoğunluğu üç lehçe (dialekt) kullanmaktadır: Kurmanci, Sorani ve Kurdi. Az sayıda Kürt ise Zazaca olarak bilinen diğer bir lehçeyi de kullanmaktadır. Hangi lehçe olursa olsun, Kürt dili, gramer, sentaks ve lügat açısından farklı bir lisandır. Dahası, Kürtler kendilerine özgü bir folklorla,

vekayiname, şiir ve ondokuzuncu asırdan beri gazeteciliği de içeren kıdemli bir edebiyata da sahip bulunmaktadır.

Her ne kadar böylesi kısa bir incelemede her halükârda kompleks ve hatta tartışmalı olan Kürtler'in erken dönem tarihine yeterince dikkat sarfetmek mümkün değilse de, eski zamanlardan beri, en azından Medler döneminden beri, Kürtler'in Kürdistan'da kaynaşmış ve homojen bir şekilde yaşamakta oldukları vurgulanmalıdır. Toros ve Zagros'taki dağlık alanlarda ve bitişik vadilerde yaşayan Kürtler, diğer halklar gibi, çeşitli istila dalgalarına ve farklı hükümetlere tanık oldular, ancak topografya veya mevcut egemen hanedanın talihinin dönmesi sayesinde görece özerk ya da yarı bağımsız dönemler yaşamayı başardılar. Kürtler, Ortadoğu'nun Müslümanlarca istila edilmesinden sonra çeşitli Müslüman hanedanların sultanı altında yaşamaya başladılar. Fakat 10. yüzyılda İslami dünyanın doğusundaki başka yerlerde de olduğu gibi Kürtler, halifelik hükümetlerinin fermanı karşısında çok daha özgür oldukları bir döneme girdiler. Kürt reisleri ve liderleri, faal bir biçimde küçük, neredeyse müstakil hanedanlar kurmaya başladılar. Moğol, Safevi ve Osmanlı istilaları, Kürt halkı arasında yıkım ve dağılmaya yolaçtıysa da Kürt ileri gelenleri ve yerel yöneticiler, İran-Türk anlaşmazlıklarını, en azından 1514'ten 17. yüzyıl sonlarına değin, kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya muktedir olabildiler.

18. yüzyıl başlarında, Osmanlı İmparatorluğu, merkezi hükümet düzeyinde öylesi güçlüklerle karşı karşıyaydı ki, yerel Kürt emirleri yavaş yavaş etkinlik ve büyük ölçüde muhtariyet kazanmayı başarabildiler. Ancak Sultan II. Mahmud dönemi (1808-1839) reform ve merkezileşme çabalarıyla ki, Kürt emirleri (örneğin, Revanduz'da Muhammed Paşa, Botan Beyi Bedirhan) boyunduruk altına alınabildiler. Mirî Hareketlerin bastırılmasından sonra, Kürt toplumunda etkin kudret ve önderlik, yani bir tür siyasi önderlik, şeyhlerin eline geçti.

1870'lere gelindiğinde, genellikle Nakşibendî veya Kadiri Sûfi tarikatlarından şeyhler, takva, karizma, evlilik yoluyla kurulmuş ittifaklar ve servetleri sayesinde, hayli kudret ve saygınlık kazanmış bulunuyorlardı. Emirliklerin Osmanlılar tarafından yenilgiye uğratılmasının ardından, Kürdistan'da bir karışıklık ve nizamsızlık hali hüküm sürmeye başlamıştı. Huzur ve düzeni tesis edebilmeye muktedir, şeyhlerden başka ahlâki bir kuvvet mevcut bulunmamaktaydı. Sonuç olarak, 1850'lerde, Şemdinan, Barzanci ve Barzan Şeyhleri zuhur etmeye başladılar. Profesör Wadie Jwaideh'in göstermiş olduğu gibi, şeyhlerin şöhret ve kudrete ulaşmaları, Kürt halkının, emirliklerinin ortadan kalkmasıyla hasil olan iktidar boşluğunu doldurma arzusuna işaret etmektedir. Şeyh Ubeydullah'ın 1870'li yılların sonlarına doğru yükselişi, şeyhlerin Kürdistan'da kesbetmiş buldukları büyük role güzel bir örnek teşkil eder. Fakat, Ubeydullah isyanı diğer bir nedenle de anlamlıdır-Kürtler'in birleşmesi ve başarısız olmakla birlikte ayaklanması cihetinde yeni bir siyasi kuvvetin doğuşunu da belirlemektedir. Şeyhler, Kürt milliyetçiliği ve özerklik talep eden siyasi ve askeri Kürt hareketlerinde hayli mühim bir rol oynadılar. Gözle görünen köy kılavuz istemez; fakat böylece Kürtler için milliyetçilik ve dinin başlangıçtan itibaren içiçe olduğunun altı çizilmeli. Bu kitabı ve bu arada Kürt halkının modern tarihini kavrayabilmek için, şeyhlerin rolü ile milliyetçilik ve İslam'ın bu terkiğini anlamak gerekir.

1908 Jön Türk İhtilali'nden sonra, İstanbul, Musul, Diyarbakır ve Bağdat gibi pekçok Osmanlı şehrinde Kürt siyasi kulüpleri ve cemiyetleri kurulmuştur. Dahası, genç Kürtler, özellikle Bedirhan ve Baban gibi önde gelen ailelerin mensupları, eğitim amacıyla Ortadoğu dışındaki ülkelere (örneğin, Fransa ve İsviçre'ye) gitmişlerdir. Kaçınılmaz olarak, yükselen bu entelijensiyanın üyeleri Batı tarzı milliyetçilik ve diğer siyasi kavramlarla tanışmakta, bu ise, kendi ulusal gelenekleri ve değerleri yönünde artan bir farkına varışa neden olmaktadır. Bu aydınların ve fikirlerinin Kürdistan'daki

geleneksel siyasi ve dini önderler tarafından kuşku ve hoşnutsuzlukla karşılandığı ileri sürülmekte. Gerçekte ise, Jwaideh ve Olson'un araştırmaları, milliyetçi fikriyatın Kürdistanlı liderler tarafından kulak arkası edilmediğini göstermektedir. Tam tersine, milliyetçi kavramlar Kürdistan şeyhleri ve dini cemaatleri tarafından kabul edilmiş ve yayılmıştır.

Bu son gelişme, Kürt ulusal bilincinin ve hareketinin tekamülü açısından asli bir ehemmiyeti haizdir. Şeyhler, Kürt kitleleri ile yakinen özdeşleştiklerindendir ki, milliyetçi fikriyatı benimsemeleri, Kürt ulusal kimliğinin ve programının kitleler arasında yayılışına giden anayoldur. Bu tür fikirlerin yaygınlık kazanması, net bir şekilde 1908 sonrası Türk önderler ve hükümet kadroları ile özdeşleşmiş bulunan laisizme muhalif geleneksel İslami önderlerin sayesinde. Gerçekten de, Olson'ın da gösterdiği gibi, Jön Türkler'le ve daha sonra Kemalist reformlarla bağlantılı laisizm, Şeyh Said İsyanı'nın ideolojisinde temel bir unsurdur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığı ve Yakındoğu'daki durumun kaypak ve belirsiz olduğu Birinci Dünya Savaşı ertesinde, Kürtler ve diğer ulusların, muzaffer müttefiklerin Ortadoğu'ya dayatacak gibi görüldüğü yeni düzenden hayli istifade edebilecekleri düşünülmekteydi. Gerçekten de, milliyetçi Kürt örgütleri tarafından seçilen bir sözcü [Şerif Paşa] Paris Sulh Konferansı'na katıldı; Kürtler peşinde koştıkları hülyayı -ulusal devletlerini- gerçekleştirme yolunda görünmekteydiler. Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Muahedesi'nin 62, 63 ve 64. maddeleri Kürt meselesine matuftur.

64. madde, Kürtler'e, Kürdistan'da, en azından daha önce Osmanlı İmparatorluğu'nun Musul vilayetine bağlı bölgelerde bağımsız bir devlet kurma fırsatı vermekteydi. Kürtler için büyük bir talihsizlik olarak, antlaşma Mustafa Kemal ve kuvvetlerinin faaliyetleri karşısında işlerliğini yitirdi. Kürtler, daha önce ve o zamandan beri pek çok milliyetçi hareketinde karşılaştığı iki merhametsiz olguyla

karşı karşıya kaldılar -rekabet halinde olan milliyetçilikler, daha küçük ya da güçsüz gruplar için felaket ve büyük devletlerin diplomatları ile siyaset adamları için kullanılabilecek mükemmel kozlar anlamına gelir.

Olson'ın göstermiş olduğu gibi, Kürt ulusal davası Ortadoğu'da ve Ortadoğu'nun dışında bulunan güçlü devletlere, en azından potansiyel olarak, manipülasyon ve **Reel Politika** için bir araç sağlamaktaydı. Nitekim, kitabın ana temalarından biri, Kürtler'in Büyük Britanya ve Kemalist Türkiye arasındaki siyasi mücadelelerde nasıl piyon olarak kullanıldığıdır. Yalnızca Türkler'in Ortadoğu üzerine tasarladıkları oyunlara yönelik korkularını değil, Türk-Irak sınırında patlamaya hazır mücadelenin tabiatını da anlamak mümkündür. Ancak, bu kitapta açık bir biçimde, Şeyh Said İsyanı'nın bir Kürt meselesi olduğu, Irak Musul'u çıkarları etrafında İngilizler'in Türkler'e karşı kullanmak üzere hazırladıkları bir komplo olmadığı ilginç bir şekilde anlatılmakta. Olson, ilaveten Kürtler'in İngiliz emperyal siyasetinde oynadığı rol, bu siyaseti yapanlar arasındaki farklılıklar ve tartışmalar ve bu siyasetin uygulama sahasında kullanılan tekniklerin yapısı, örneğin hava kuvvetlerinin kullanılışı konularında hayli önemli bilgiler sunmakta okuyucuya. Şeyh Said ve Kürtler, İngilizler için, belki kendilerinin farketmiş olduklarından daha fazla bir ehemmiyet taşımaktaydılar.

Ancak, nihai çözümde bu kitap, Türkler ve ulusal bilince ulaşmış Kürtler arasında Birinci Dünya Savaşı sonrası ilişkileri hikaye etmektedir. İsyanın, Türkiye Kürtleri'nin ve bu anlamda Türk devleti egemenliğindeki diğer potansiyel anti-Kemalistler'in geleceğini nasıl etkilediğini anlamak oldukça önemlidir. Türk ordusunun Kürt bölgelerinde tatbik ettiği hareketlerin tabiatı ve sayısı özellikle dikkate alınmalı; Kürdistan'da, Türkler'i ilgilendiren harici veya dahili herhangi bir bölgede olduğundan çok daha fazla askeri harekât düzenlenmiştir. Görünen o ki, Şeyh Said İsyanı, onlarca yıl süregelen bir husumet, güvensizlik ve şüphe mirası bırakmıştır.

Geçmiş birkaç yılda Doğu-Anadolu'da gerçekleştirilen Türk askeri faaliyetlerini bilen gözlemcilerin, bu eserde oldukça ilgi çekici malzeme bulacakları kuşkusuz. Türk hükümetinin asi veya muhalif gruplara yönelik husumeti ve şüpheciliği de, burada verilen bilgilerin ışığında daha bir anlam kazanmakta. şeyh Said Isyanı, ideolojileri Kemalizm'e bir meydan okuma veya tehdit teşkil ettiği dşnlen muhalif gruplara karşı zalimane uygulamaları mümkün kılmış, hatta meşrulaştırıcı bir görünüm arzetmiştir.

şeyh Said ve diğer önderler idam edildi, ayaklanma şiddetle bastırıldı; fakat sorun hiç de basit bir şekilde ortadan kalkmış olmadı. 1920'lerin sonlarında ve 1930'ların başlarında başka Kürt isyanları patladı; Kürtler, bağımsızlık ya da muhtariyet isteklerinden vazgeçmemişlerdi. Çatışan milliyetçilikler meselesi ortadan kalkmadı; öyle olacağına dair hiçbir emare de yok. Bundan başka, şeyh Said Isyanı, bazı gözlemcilerin günümüz İran'ıyla bağlantı kurdukları bir şeyi yıllarca öncesinden göstermişti - milliyetçilik ve din arasında bir ortak yaşam olasılığı. Gerçekten de Ayetullah Humeyni 1963'te 'cihat'a girişmeden hayli önce, görünüşte ağdaş Batılı anlamıyla milliyetçiliğin (ortak dil, kültürel biçimler, tarih, bitişik toprak, vs.) ve dinin, fakat bu kez Sünni İslam yorumuyla en azından siyasal ideoloji ve mücadele düzeyinde pekl bir araya gelebileceği kanıtlanmış bulunmaktaydı.

William F. Tucker

KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU: ŞEYH UBEYDULLAH VE KÜRT İTTİHADI

⚡ 1925 baharında Doğu Anadolu'da patlayan Şeyh Said İsyanı, Kürt milliyetçiliğinin dört farklı evresinin zirveye ulaşmış halidir. Her evre farklı gelişme tabloları çizer, ancak kalıcı bazı örüntüleri tespit etmek mümkündür. Örneğin, milliyetçi hareketin Şeyh Ubeydullah'ın yükselişine kadar Kürtleri yönetmiş olan emirler ve aşiret reisleri gibi dünyevi şahsiyetlerden ziyade şeyhler ve dini şahsiyetlerin egemenliği altında gelişmesi doğrultusunda Kürt milliyetçiliğinin bu dört farklı evresi şu şekilde tanımlanabilir:

(1) Nehri Şeyhi Ubeydullah ve kurduğu Kürt ittihadi önderliğindeki hareket, ki şeyhlerin Kürtler arasında en önde gelen liderler olarak yükselmelerine işaret eder ve 1883'de Şeyh'in ölümüyle tamama ermiştir.

(2) Hamidiye Alayları'nın kurulduğu 1891'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren dönem;

(3) Birinci Dünya Savaşı hadiselerinden Sevr Muahedesi'nde (10 Ağustos 1920) kadar süren dönem;

(4) Birinci Dünya Savaşı ertesinden Şeyh Said İsyanı'na giden savaş sonrası gelişmeleri. /

Şeyh Ubeydullah'ın sahnenin önüne çıkması, artan bir Kürt milliyetçiliği bilincinin ilk evresini belirler. Bucemaat hissi, Kürtler'de

daha önce de oluşmuş bulunuyordu. Fakat, şeyhin bağımsız bir Kürdistan kurma isteğini açıkça ilân etmesi, onun önderliğini, Güneydoğu Anadolu ve Kuzeydoğu Irak'ta daha sonra Şeyh Ubeydullah'ın hakimiyeti altına girecek olan hemen hemen aynı bölgede 1820'lerden 1840'lara kadar hüküm sürmüş olan Botan Beyi Emir Bedirhan gibi seleflerinden ayırmaktaydı.

Şeyh Ubeydullah'ın idaresi, milliyetçi hedeflerle tanımlanırken Bedirhan'ın idaresi böyle değildi. Bu nedenle, bu iki siyaset tarzı arasındaki bazı farklılıkları belirtmek önem kazanmakta ⁽¹⁾. En dikkat çekici farklılık, ünvanlarda belirmekte. Ubeydullah, bir şeyhti; ünvanı, Nakşibendi, tarikatının başı olarak dini işlevlerini tanımlamaktaydı ⁽²⁾. Ubeydullah, bir şeyh olarak başka reislerin hakimiyetindeki bölgelere bile tesir edebilmekteydi. Ubeydullah'ın kudretli bir şeyh olarak sahip olduğu konum, milliyetçi amaçlarını ilahi huzura ve mehdiliğe ilişkin simgelerle yüklü dini bir kelâm ile telkin etme olanağı vermekteydi. Oysa, dünyevi bir lider olarak Bedirhan Bey, bir mir, başka bir deyişle bir aşiretler konfederasyonunun en önde gelen reisi olmasına rağmen böylesi bir fırsata sahip değildi. Bazı Kürt milliyetçileri, 1839'da Osmanlılar'ın Mısır hakimi Kavalalı Muhammed Ali [Paşa]'nin oğlu İbrahim Paşa tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra Bedirhan Bey'in, "müstakil bir Kürdistan kurmayı tasarlamaya koyulduğu" fakat tarihsel kayıtlarda bunu kanıtlayabilecek hiçbir şey bulunmadığı iddiasını ileri sürmektedirler⁽³⁾. Öyle görünüyor ki, Bedirhan Bey'in arzuladığı, Osmanlı idaresi altında daha geniş bir muhtariyeti.

Muhtemelen Bedirhan Bey'in iktidarını pekiştirmesi ve 1843-1846 döneminde Hıristiyan Nasturiler'e karşı yürüttüğü savaşın Osmanlılar'a Kürtler'in işlerine daha önce mümkün olmayan bir ölçüde müdahale edebilmeleri olanağı vermesi de Kürtler'i gelecekte bu tür müdahale ve manipülasyonlara karşı önlem almaya

sevketmişti⁽⁴⁾. Şeyh Ubeydullah Bey'in milliyetçi gayeleri ve Bedirhan Bey'in gelenekçi muhtariyet taraftarı tavrı arasındaki en önemli farklılık, Şeyh'in açıkça ilân ettiği müstakil Kürdistan tasavvurudur. Şeyh Ubeydullah, Haziran 1880'de Başkale İngiliz Konsolos vekili Clayton'a şöyle bir mektup yazmıştır:

Kürt milleti ayrı bir halktır. Dinleri (başkalarının dininden) farklıdır; kanunları, adetleri başkadır. Bütün milletlerin en işe yaramaz, en çürüğü olarak bilinir... Türk hakimiyetindekiler olsun, Fars hakimiyetinde olsun Kürdistan reisleri ve hakimleri ile Kürdistan'da meskun halk (Hıristiyanlar) hep bir olup ittifak etmiş ve anlaşmışlardır ki, bu iki hükümetle hiç bir mesele halledilemez ve dahi meseleye anlayışla bakan Avrupalı hükümetlerin vaziyetimiz hakkındaki hakikatlere dair malumat sahibi olması için bir şeyler yapmak lazım gelir... Kendi işlerimizi kendimiz halletmek isteriz... Aksi vaziyette, cümle Kürdistan meseleyi kendi halletme cihetine gidecektir. Zira devam eden bu şer işlere ve kötü niyetli bu iki hükümetin elinde müzdarip oldukları zulme tahammül etmeleri mümkün değildir⁽⁵⁾.

Şeyh Ubeydullah'ın zaten ilân etmiş bulunduğu istiklâl arzusundan başka, bölgedeki İngiliz konsolosları da Şeyh'in bütün Kürtleri "kendi hakimiyetindeki bağımsız bir devlet çatısı altında birleştirmek için kapsamlı bir tasarısı" olduğunu düşünmekteydiler... Wadie Jwaideh'in değerlendirmesi, Şeyh Ubeydullah'ın yükselişinin, "Kürtler arasında yeni bir tür önderliğin yükselişi" olarak görülmesi gerektiği şeklindedir. Şeyh, "Kürdistan'daki dini liderlerin ilki ve muhtemelen en büyüğü idi"⁽⁶⁾ Ubeydullah'ın bir şeyh oluşu, ona şeyhlerin Müslüman toplumda tarihsel olarak sahip oldukları nüfuzu sağlamaktaydı. Sadece şeyhlik postuna oturmakla bir şeyh, kendini insanların rehberi ve Allah'ın hizmetçisi olmaya adar. Bir

şeyh, takva, yüce ahlaklılık ve sıklıkla karizmatik bir kişiliğe ilâveten, çağdaş bir siyaset adamının ihtiyacı olan tüm yeteneklere de sahiptir. Uzlaşma sağlayabilmek, anlaşmazlıkları çözebilmek ve hiçbir şikâyetçinin aldatıldığını düşünmeyeceği hal çareleri bulmak zorundadır. Bu tür arabuluculuk ve uzlaşma faaliyetleri, daha çok soyca yerli olmayan, yani hükümlerini bir tarafa meyillendirmeyeceği düşünülen, yerel kan davalarına katılmamış olan insanlar tarafından başarılabılır. Nitekim, Şeyh'in nüfuzu, ailesinin evliyalara çıkan soykütüğüne (şecere), arifliğine, karizmasına ve yerli olmayan kan bağlarına dayanmaktaydı. Şeyh Ubeydullah'ın kendisi, Bağdatlı Şeyh Abdülkadir el-Geylani soyundan olduğunu iddia edebilmekteydi.

Kürdistan özelinde, ona böylesine kudretli bir insan haline gelme imkânını veren, şeyhin kutsal bir insan olarak sahip olduğu roldü. Cahil ve fanatik müridlerinin pek çoğu, şeyhlerini bir mehdi, adalet ve daha iyi bir hayat getirmek üzere gelmiş bir kurtarıcı olarak görmeye hazırdı. Bu türden kendini adama ve beklentiler, toplumsal ve siyasal hoşnutsuzluk, kıtlık ve iktisadi zorluk dönemlerinde artmaktaydı. Şeyh Ubeydullah'ın 1870'lerin sonu ile 1880'lerin başlarında ve Şeyh Said'in 1920'li yıllarda kudretli bir konuma yükselmeleri, bu tür dönemlere denk gelir. Şeyhin, ölümünden sonra, bile sürebilecek olan kerameti sayesinde mucizeler yaratabileceği düşünülmekteydi. Bu inanç, merhum şeyhlerin türbelerinde ibadet geleneğine yol açan önemli bir unsurdur. Şeyhler, tıbbi ve ruhsal işlevleri de icra etmekteydiler. Kısacası, şeyhler, hekim, kanun adamı, ruhani lider ve psikiyatrist işlevlerini de yerine getirmekteydiler. Bu şeyh veya şeyhlik ailesi, rençberler gibi sömürülen bir sınıf ya da grubun haklarını savunarak da öne çıkabilirdi; fakat bu, yollardan yalnızca biriydi. Şeyh Ubeydullah, büyük bir kudret konumuna ulaşmıştı, çünkü pek çok aşiret reisi kendisine, evlilik bağı, müridi olma veya sağladığı

hizmetler nedeniyle sadakât borçluydu. En büyük aşiret reislerinden bazıları, Şeyh Ubeydullah'a "Ulu efendimiz", şeklinde hitab etmekteydiler. Bir şeyh, gücünü köylerdeki eşrafın kızlarıyla evlilik yoluyla da pekiştirebilirdi. Bir şeyh ve nesli, aşiret reislerinin kızlarına nikah kıymayı başarabildiğinde, herhalde bir miktar servete de konmaktaydı. Bu zaruriydi. Çünkü bir şeyhin cömert ve misafirperver, ihtiyaç günlerinde güvenilebilecek birisi olması beklenmekteydi. Müritlerini cezbetmek ve elinde tutmak için servete ihtiyacı vardı. Bir şeyhin müritleri ile onlardan aldığı erzak, para ve toprak arasında bir ilişki ve denklik söz konusu olmaktadır. Her türden armağanlar ve evlilik yoluyla elde edilen servete ek olarak, şeyhler, camilerin, kuyuların ve medreselerin bakımı için gerekli irâdı sağlamak amacıyla kurulan vakıfların da kontrolünü ellerinde tutmaktaydılar. Pek çok şeyh, vakıf arazileri, kendi mülkiyetleriymişçesine kullanmaktaydılar. 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi, şahsi olarak sahip oldukları arazinin genişliğini arttırarak varlıklarına önemli bir katkıda bulundu⁽⁸⁾. Ağalar, aşiret şefleri ve liderleri, hükümet memurları ve zengin tacirlerle birlikte şeyhler de, 1830'lu ve 1840'lı yıllarda emirliklerin yok edilmesinin ardındaki Kürt toplumundaki gittikçe artan baskın konumları sayesinde, bu arazi kanunnamesinden asıl yararlananlar arasında yer aldılar. 1858'den sonra, şeyhlere ve aşiret reislerine arazi bağışlamak, Osmanlı hükümetinin 18. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Anadolu ve Irak'ta hedeflemiş olduğu şekilde iktidarın merkezileşmesini başarmak yolunda da siyasi bir işlevi yerine getirmekteydi.

Yarı müstakil Kürt emirliklerinin, Osmanlı hükümeti tarafından, özellikle II. Mahmud'un saltanatı döneminde (1808-1839) bastırılmış olması, Şeyh Ubeydullah'ın ulusal bir lider olarak yükselişine zemin hazırladı. Emirlerin ortadan kalkması, artan bir kanunsuzluk ve eşkıyalık haliyle sonuçlandı. Bu hal, anarşiye kadar varabilmekteydi. Emirlerin kendilerine dayattığı hudutlardan kurtulan mahalli ve küçük reister, kendi kan davaları ve

husumetlerini gütmede serbest kalmış bulunuyorlardı. Başlangıçtaki niyetlerine rağmen Osmanlı hükümeti de merkezi denetimi tesis etmeye muktedir olamamaktaydı.

Osmanlı hükümeti, Avrupa ve Arap eyaletleriyle birlikte Batı Anadolu'daki büyük sorunlarla ve Avrupa ülkelerinin gittikçe artan, meydan okuma ve talepleriyle bunalmış durumdaydı. Dolayısıyla emirlerin ortadan kalkmasıyla ortaya çıkmış bulunan boşluğu kolayca doldurabilmesi de mümkün değildi. Böylece, dinsel olduğu kadar siyasal durum da, iktidarın şeyhlere kaymasına elverişli bir zemin hazırlamaktaydı. Wadie Jwaideh, şöyle bir gözlemde bulunmuştur: *"Şeyhlerin, milli liderlik konumuna yükselmiş olması, yalnızca şeyhlerin dinsel kişilikleri sayesinde cezbettikleri büyük bir hürmete işaret etmez. Bu, önemli emirlerin bozguna uğratılmasının ardından, halk arasında yeterli bir nüfuza sahip olabilecek dünyevi bir başka makamın olmadığına da gösterir aynı zamanda. Kürtler'in şeyhleri, liderleri olarak kabul etmedeki hazırlığı, Kürt halkının, emirlerin ortadan kalkmasıyla zuhur eden iktidar boşluğunun doldurulması yönünde duyduğu ihtiyacın boyutlarını ifade etmektedir"*⁽⁹⁾. Fevkalâde öneme haiz bir kişinin yokluğu hiç kuşkusuz, Kürtler'e kabul edilmeyecek bir şey gibi görünmekteydi.

Sosyolojik bir görüş açısı da, Kürt emirliklerinin, daha küçük aşiretsel birimlere indirgenmesinin şeyhlerin hakimiyetine zemin hazırladığı şeklindeki sonucumuzu destekleyecektir. Van Bruinessen'in belirttiği gibi, emirliklerin yıkılmasının ardından yaklaşık otuz yıl boyunca (1847-1880) Kürtler, Kürt de olsa Osmanlı da olsa, bir devletle daha az bütünleşmiş olarak yaşamakta ve kendilerine ait bir devlet yapısı oluşturma yönünde hareket etmeye de daha az muktedir bulunmaktaydılar. Van Bruinessen'in kanaatine, emirliklerin yokedilmesi, daha fazla doğrudan yönetim (ki bununla katılımcılığı kastettiği anlaşılıyor) anlamına gelmemekte ve dolayısıyla potansiyel olarak bir devlet kurma aşamasına giden sosyal evrim çizgisinde geri atılmış bir adımı temsil etmektedir. Aşiretsel yönetim yönünde eğilim hâlâ öylesine güçlüydü ki, bu

türden bir gelişmeyi tıkamaktaydı. Fakat bana öyle geliyor ki, emirliklerin sonlarına doğru emirler böylesi bir "dolaysız yönetim" yapısına sahip değillerdi ve Şeyh Ubeydullah'ın, tarikatlerin halk arasındaki cazibesi temelinde gerçekleşen bağımsızlık hareketine yolaçan tam da bu 'dolaysız yönetim'in mevcut olmamasıydı⁽¹⁰⁾. 19. yüzyılda Osmanlı Hükümeti, II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) dışında, gittikçe artan bir dünyevileşme siyaseti izlemiştir (ki bu varisi olan Türkiye tarafından da 20. yüzyılda sürdürülmüştür). Fakat aynı Osmanlı Hükümeti, Şeyh Ubeydullah'dan Şeyh Said'e kadar geçerli olan, dini liderlerin önderlik ettiği bir milliyetçilik türüne yol açan siyasetler izlemiştir. Bir taraftan, şeyhlerin siyasi liderler haline geleceği ortamı sağlayan, emirliklerin bastırılması ve sonları olurken, diğer taraftan da Şeyh Ubeydullah'ı milliyetçi programını ilan etmeye cesaretlendiren, 1877-1878 Türk-Rus Harbi sonrası durum olmuştur. Savaş; yıkım, açlık, felâket, eşkiyalık ve şiddetle bir arada gelen zorlukları getirmişti. İmparatorluğun doğu vilayetlerindeki halk, caresiz bir durumda bulunmaktaydı.

Ubeydullah'ın açıkça ilan etmiş bulunduğu müstakil Kürt Devleti'ni doğuran sebep, Türk-Rus Harbi neticesinde 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması olmuştur. 61. Madde, Bâbı Âli hükümetinin yükümlendiği sorumlulukları şöyle belirlemekteydi: Bâbı Âli, "*Ermeniler tarafından meskun vilayetlerde, yerel taleplerin gerektirdiği islâhat ve reformları gerçekleştirmeyi ve Ermeniler'in Çerkezler'e ve Kürtler'e karşı emniyetini sağlamayı*" yükümlenecektir⁽¹¹⁾. Avrupalı büyük devletler, reformların gerçekleştirilmesini denetleyeceklerdi. Jwaideh'in belirttiği üzere, "*Şeyhlerin Kürtler'i birleştirme girişiminin ardındaki en güçlü nedenlerden biri, Kürdistan'da Ermeni yükselişinden duyulan endişe olarak görünmektedir*"⁽¹²⁾. Bir Ermeni devleti kurularsa, bu devletin bir Kürt devletinin kurulacağı bölgeyle aynı ya da örtüşen bir bölgede kurulacağı söylentileri, Doğu Anadolu'da hayli yaygın bir hale gelmişti. Şeyh Ubeydullah'ın, 63. maddeyi işittiğinde şöyle dediği söylenir: "*Bu işittiğim nedir böyle! Ermeniler Van'da müstakil bir*

devlet kuracak, Nasturiler İngiliz bayrağı çekerek kendilerini İngiliz tebası ilan edeceklermiş⁽¹³⁾. Kadınları silahlandırır, böyle bir şeye gene müsaade etmem!". Şeyh Ubeydullah, bu noktadan sonra bir Ermeni devletinin kurulmasına yolaçacak ve bir Kürt devletinin kurulması yolunu tıkayabilecek reformlara mukâvemet etmeye her zamankinden daha kararlı bir hale gelmiştir. Kadınları silahlandırabileceği yolundaki sözü, ki laf olsun diye söylenmişe benzemiyor, onun yepyeni türden bir Kürt lideri olduğunu gösterir. 4 Temmuz 1878 Müdafî İttifak Akitnâmesi gereğince İngiliz elçilerinin reformları denetlemek üzere Kürdistan'a varışı da, Kürtlerin zaten yoğunlaşmış bulunan endişelerini körükleyen bir etki de bulundu. Bu endişeler yersiz değildi. Dönemi yaşayanlar, hatta elçilerin kendileri, böylece "Küçük Asya Mandası"nın ilan edilebileceğini düşünmekteydiler. Elçiler, "**Doğu Anadolu'nun mazlum ve bastırılmış Hıristiyan halkı için, onları adalet istemeye cesarettendiren bir ümid ışığı...**" idiler⁽¹⁴⁾.

Şeyh Ubeydullah Ermeniler'e ve Nasturiler'e daha fazla güç ve muhtemelen bağımsızlık sağlayabilecek olan reformları engellemek için, türünün ilk Kürt ittifakı olan Kürt İttihadı da dahil olmak üzere teferruatlı bir diplomatik strateji geliştirdi. Jwaideh'e göre, kısa sürecek olan Kürt İttihadı'nın başarısının en önemli nedenlerinden birisinin, Osmanlı hükümetlerinin desteğidir. Osmanlı Hükümeti, Kürt İttihadı'nı reformlara muhalefeti nedeniyle desteklemekteydi; zira reformlar kendisi için de Osmanlı toprağının daha fazla bir bölümünün yitirilmesi demektir. 19. yüzyılda gerçekleşen daha önceki reformlar, Osmanlı otoritesinin, Balkan vilayetlerinde ve Berlin Antlaşması ve Kıbrıs Akidnâmesi'nin netleştirdiği üzere, Mısır'da yavaş yavaş erozyona uğramasına yol açmıştı. Ermeniler, Kürt İttihadı'nın hedefinin, "**Ermeni sorununu, yeni bir sorun, bir Kürt sorunu çıkararak bastırmak**" olduğuna emindiler⁽¹⁵⁾. 1879'da hükümet karşıtı bir isyan bile, Osmanlı Hükümetini, Şeyh Ubeydullah'ı ve Kürt İttihadı'nın faaliyetlerini desteklemekten alıkoyamadı. Her şeyin ötesinde, Şeyh

Ubeydullah ve kuvvetleri, Ruslar'a karşı henüz bitmiş cihadda Osmanlılar'a önemli yardımlarda bulunmuşlardı. Şeyh'in kuvvetleri, hâlâ Osmanlılar tarafından bu savaş için dağıtılmış bulunan silahlara sahiptirler. Martini tüfekleri de bunlara dahildir. Osmanlılar, Kürtler'in bir kez daha kendi lehlerine kullanılabileceği kanaatini taşımaktaydılar.

Ubeydullah, sultanı altındaki toprağı genişletmek üzere 1880 yılında, İran'ı işgal etti. Sınırın hemen ötesi, Kürt kardeşlerince meskun bulunmaktaydı. İran zayıftı ve İranlılar Şii idiler. Her ne kadar Osmanlılar Kürt İttihadını desteklerse de, Ubeydullah'ın iktidarını İran'da sağlama aldıktan sonra, henüz kazandığı gücü ve kudreti, müstakim bir Kürdistan kurabilmek için Osmanlı hükümetine karşı kullanması da mümkündür. Ubeydullah'ın planları ve hayalleri İran'da boşa çıktı. Ordusu İranlılar tarafından önemli bir şekilde bozguna uğratıldı. Geri döndüğünde, Osmanlılar dahi ona karşı faaliyete geçmiş bulunmaktaydı. Muhtemelen iki sebepten dolayı, Avrupa kamuoyu tarafından böylesi bir tavır almaya mecbur bırakılmışlardı ve Kürt milliyetçiliğini desteklemek, bu hareketin kolaylıkla kendi denetimleri dışına çıkmasına neden olabilirdi. Ubeydullah, Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilerek 1881 Temmuz ayında İstanbul'a götürüldü. Burada birkaç ay kaldıktan sonra, kaçarak memleketi Nehri'ye gitmenin bir yolunu buldu. Ancak, Ubeydullah'ın Hıristiyan Nasturiler'e karşı gerçekleştirdiği eylemlerden dolayı galeyana gelmiş bulunan Avrupalı büyük güçler, Bâbı Âli'yi Şeyh'e karşı bir kuvvet çıkarmaya mecbur ettiler. Ubeydullah tekrar derdest edilerek Hicaz'a sürgün edildi ve 1883 yılında Mekke'de vefat etti⁽¹⁶⁾.

Ubeydullah'ın İran'a karşı giriştiği istila, Kürt bağımsızlık hareketini uluslararası bir mesele haline getirmiş oldu. Böyle bir hareket, dönemin büyük güçleri tarafından hoşnutsuzlukla değerlendirilmekte ve gelecekte meydana çıkabilecek benzer girişimlerin bir habercisi olarak görülmekteydi. Rusya, Berlin Antlaşması ile Doğu Anadolu'da elde etmiş bulunduğu ve büyük ölçüde Kürtler'ce mes-

kun topraklarından olmak istemiyordu. Elbette, Kafkas hudutlarında da bir Kürt devletinin, özellikle Nakşibendi tarikatının dini önderliğinde kurulmuş bir Kürt devletinin mevcudiyetini de istemeymezdi. 1840'larda Rusya'nın kendisi de Şeyh Şamil'in yükselişiyle birlikte bu tür hareketleri defetmekte uğraşmış ve Şeyh Şamil hareketini hayli güçlkle bastırabilmişti. Büyük Britanya'nın Ubeydullah hareketine karşı olmasının sebebi ise, bu hareketin İran'ı Rusya'ya yaklaştırmaya sevk edebilecek bir vaziyet yaratabileceği endişesiydi. Böylesi bir gelişme, Orta ve Güney-Batı Asya'daki emperyal siyasetlerini zorlaştırabilirdi. Ubeydullah'ı destekleyen tek büyük güç Osmanlı İmparatorluğu idi; zira, Ubeydullah'ın Kürt İttihadi'nin reformlarına ve dolayısıyla Avrupalı devletlere, özellikle Büyük Britanya ve Rusya'ya karşı kullanmak arzusundaydı. Kürtler'i, Ermeni bağımsızlık hareketini boğmak gayesiyle de kullanmak istemekteydi. Osmanlı Hükümetinin, Avrupa'da maruz kaldığı kayıpları, İran'ın Sünni ve Kürt bölgeleri ile Azerbeycan'ın Şii olmakla birlikte Türkçe konuşulan bölgelerini yeniden işgal etmeyi düşünmüş olması da muhtemeldir⁽¹⁷⁾. Kürt milliyetçiliğinin ilk evresinin sonuna geldiğinde, Berlin Antlaşması'nda da vurgulanmış olduğu gibi, tüm Avrupalı büyük güçler Kürt bağımsızlık hareketlerinin hilafında bulunmaktaydılar. Dahası, belirtmiş olduğumuz gibi, Büyük Britanya ve Rusya bu tür hareketlere muhalif olmak için kendilerince sebeplere sahip bulunmaktaydılar. Yalnızca Osmanlı Devleti'nin, şüphesiz, müstakil bir Kürt devletini değilse de, Kürt bağımsızlık hareketlerini desteklemek için iyi nedenleri vardı.

Hamidiye Alayları

Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın kuruluşu, Kürt milliyetçiliğinin ikinci evresini tespit etmektir. Bayram Kodaman, İkinci Abdülhamid'in, Hamidiye Alayları'nı dört önemli hedefe atfen kurmuş olduğunu belirtmektedir. Merkezileştirme, İslâmi Vahdet, denge siyaseti ve İslâhat siyaseti. Stephan Duguid'e göre, 1878

sonrası dönem, "Osmanlı'nın kendisine ilişkin tasavvurunda temel bir değişmeye" tekâbül etmektedir⁽¹⁸⁾. Abdülhamid'in Kürt Hafif Süvari Alayları'nı kurması, dört asli siyasi hedefini gerçekleştirmeye matuf bir girişimdir. Böylelikle İmparatorluk, Müslüman köklerine daha sıkıca yapışacak ve bu her ikisi de 1878 sonrasında gittikçe saldırganlaşan Ermeniler'e ve Rusya'ya karşı bir savunma unsuru olacak; Kürtler, kasabalı ileri gelenlere ve vilayet hükümetlerine karşı bir denge unsuru olarak kullanılabilir. Bu siyasetlerin muvaffakiyetle tatbik edilmesi ise, hükümet sultanının daha da merkezileştirme imkânı verecektir.

Hamidiye Alayları'nın kuruluşu, İkinci Abdülhamit ile Doğu Anadolu aşiretleri arasındaki ilişkilerin de bir sonucudur. Ubeydullah hareketinin başarısızlığa ulaşmasının ardından, Abdülhamid, Kürt aşiretlerini kendine daha yakın bir hale getirmeye ve onları Ermenilere ve hâmileleri İngilizler'e karşı örgütlemeye çalıştı. 1883'ten sonra, Ruslar da bu siyasete karşı olumlu bir tutum takındılar; zira, onlar da bağımsız bir Ermenistan kurulmasına karşıydılar. 1884'e gelindiğinde, Abdülhamid tarafından bizatihi memur edilmiş ve doğrudan ona karşı mesul olan valiler, aşiret reislerinden destek talep etmekte ve onlara silah sağlamaktaydılar. Kodaman'a göre, Babı Ali, 1885-1890 döneminde, bu siyaset sayesinde aşiretler üzerinde bir miktar denetim kurabilmekteydi ve Ermeni taleplerine dikkat sarfetmek belasıyla karşı karşıyaydı. Bu dönem üzerine çalışan tarihçilerin büyük bir çoğunluğu, Ermeniler'in talepleri ve kaygıları karşısında Osmanlı'nın pek oralı olmadığı görüşündedirler⁽¹⁹⁾. 1885-1890 döneminde Osmanlı Hükümeti'nin Ermeniler'e karşı niyetleri ne olursa olsun, Abdülhamid için Ermeniler'in artan bağımsızlık faaliyetleri, yalnız devleti değil, aşiretlere yönelik siyasetini ve dolayısıyla arzuladığı tüm reformları tehdit etmekte olan bir unsuru oluşturmaktaydılar.

Hamidiye Alayları'nın kuruluşu, yalnızca Kürtler'i Ermeniler'e karşı kullanma hedefine matuf değildi. Kodaman ve Duguid, Hamidiye Alayları'nın kuruluşunun Abdülhamid'in daha geniş ölçekli hedefleri bağlamında değerlendirilmesi gerektiği kanaatindedirler. Abdülhamid'in hedefleri, merkezi sultayı tesis etmek; hükümeti, Doğu Anadolu'da daha etkili bir hale getirecek doğrultuda yeni bir toplumsal-siyasal denge inşa etmek; askeri amaçlar doğrultusunda aşiret kuvvetlerinden yararlanmak; Hafif Süvari Alayları'nı, Ermeniler'e karşı kullanmak ve kuvvetler dengesini, en azından askeri kuvvetler dengesini eşitlemek; Doğu Anadolu'yu Rus istilasından korumak ve Büyük Britanya'nın Doğu Anadolu'daki yayılma siyasetini durdurmak ya da engellemek ve Pan-İslam siyasetini tatbik sahasına koymak olarak özetlenebilir⁽²⁰⁾. Tüm bu hedefler, Osmanlı siyasetinde, daha geniş bir Müslüman birliği kurmaya girişme cihetindeki temel değişikliklerle uyum içindeydiler; Hamidiye Alayları ve Kürtler, bu siyasetin bir parçası olmalıydılar. Osmanlılar'ın, Hamidiye Alaylarını kurarken varmayı amaçladıkları pek çok hedefleri vardı; ancak, Hamidiye Alayları, artan Ermeni faaliyetlerine karşı doğrudan bir tepki olarak 1891 yılında kuruldu. Öte yandan 1891'e gelindiğinde Abdülhamid otuz yıldır saltanat sürmekteydi; Hamidiye, amaçladığı islahat açısından bu denli önemli bir unsur idiyse, neden daha önce uygulanmamıştı?

Alaylar, Abdülhamid'in kızkardeşlerinden biriyle evlenmiş olan Müşir Zeki Paşa'nın komutasında olacak ve dört birlikten az olmayacak ve altı birliği geçmeyecekti. Her bir alay en azından 512 ve en çok 1152 adamdan oluşacaktı. Büyük aşiretler, bir alayı oluşturabilecek sayıda adam vermeye muktedirlerdi; daha küçük aşiretlere, tek bir birlik oluşturmaya yetecek kadar adam verme hakkı tanındı. Alaylar, harb hali ve kumandan paşanın emri dışında bir araya gelmekten menedildi. Aşiretler, onyediyile kırk yaş arasındaki tüm erkeklerin sayısını Dahiliye Nezareti'ne bildirmek mecburiyetindeydiler. Alaylarda görev alacak zabıtlar, İstanbul'da özel bir okula gönderildiler (Hamidiye Süvari Mektebi). Bir Kürt, miralay rütbesine

kadar yükselebilirdi; ancak yaveri bir Osmanlı askeri (nizamî) olmak zorundaydı.

Bir alay veya bir birlik kurma hakkı verilen aşiretler, pek çok menfaat sağladılar. Bir rekabet sözkonusuydu ve büyük aşiretler, hususiyetle devlete sadakatini kanıtlamış olanları Bâbı Âli tarafından kayırıldı. Bunlar, Abdülhamit'in Pan-İslam siyasetine uygun olabilmek için Sünni olmalıydılar. Bir aşiret, Hamidiye Alayları'na bir kez katılıp, nüfuzla birlikte silah da elde ettiğinde daha küçük aşiretleri tahakkümü altına alma, hatta korku salma ve tedhiş etme kabiliyeti de önemli ölçüde artmış olurdu. Dahası, Hükümetler lütfuna mazhar olmayan büyük ve güçlü bir aşirete, Hamidiye'den dışlanmış olmakla diz çöktürmek mümkündü. Hatta, bir Hamidiye aşiretini, dikbaşlı bir aşiretin üzerine salmak da mümkündü. Hamidiye'ye dahil edilmeyen aşiretler için bu hal nizamî orduya devşirilmeye hazır olmak demektir. Böylelikle, Kürt aşiretlerinden Osmanlı kuvvetlerinde hizmet etmeleri ilk kez istenmekteydi. Bu yalnızca Kürdistan için geçerli bir hal değildi. Hamidiye'nin kurulmasına koşut olarak başlayan askere alma girişimi, Hamidiye Alayları'na olan ilgi ve arzuyu ziyadesiyle arttırdı.

Hamidiye, kurulduktan sonra, ilki, Erzurum ve Van arasında Ruslar'a karşı, ikincisi Mardin-Urfa bölgesinde İngilizler'e karşı olmak üzere iki cepheye sevk edildi.

Her iki cephedeki alaylar da, "asli düşmanlarına karşı, mahalli idarelere karşı Kürtler'in 'hamî'si olarak faaliyet gösteren" Dördüncü Ordu kumandanı Müşir Zeki Paşa'ya bağlanmıştı⁽²¹⁾. Zeki Paşa'nın Kürtler'i valilere karşı himayesine almış olması, kendileri de Abdülhamid tarafından tayin edilmiş olan valiler için, Doğu Anadolu'da reformları tatbik sahasına koymanın ne denli zor ve yıpratıcı olduğunun da bir göstergesidir. Sultan'ın Zeki Paşa ile yakın ilişkileri de Paşa'nın asli hedeflerinin Kürtler'i, Ermeniler'e karşı kullanmak olduğuna delalet eder. Hamidiye'nin Erzurum, Van ve Mardin-Urfa cephelerinde istihdam edilmiş olması, yalnızca

kendisiyle ilişkilerin o sıradaki tehdit edici bir hal teşkil etmekte olmadığı Rusya'ya veya Büyük Britanya'ya değil, hem kuzey hem de güneydeki Ermeniler'e karşı kullanılmasını mümkün kılmaktaydı. Misal olarak, 22 Eylül 1893 tarihinde Sasun'da Ermeniler'e karşı gerçekleştirilen Hamidiye taarruzlarına rağmen, alaylara adam devşirme işlemi azalmaksızın devam etmiştir. 1895'e gelindiğinde Hamidiye 57 alaydan mürekkep bulunmaktaydı⁽²²⁾. Bir alayda en az 512 ve en fazla 1152 adam olduğundan yola çıkarak bir hesaplama yapılacak olursa, Hamidiye Alayları'nda hizmet etmekte olan Kürt sayısının 29184 ile 65664 arasında bir rakama tekabül edeceği gözükür. Her alayda ortalama 832 adam olduğu düşünülürse her biri iyi silahlanmış toplam 47 bin adam hesap edilir. 1896'da artan Ermeni ihtilalci faaliyetlerinin eşiğine gelindiğinde, Hamidiye Ermeniler'e karşı sefere çıkarıldı ve bu her iki taraftan da hayli kan akmasıyla sonuçlandı. Bazı Ermeniler bir katliama kurban gittiler⁽²³⁾. Bu hadiseler bir çok yoldan Ermeniler'le Kürtler arasında 1878'den beri süregelmekte olan şüphe ve gerginliğin zirveye tırmanmasına işaret etmektedir. Bu mücadele, Osmanlılar'ın Kürtler'i desteklediği ve Ermeniler'in Ruslar ve Büyük Britanya tarafından desteklenmekte olduğu bir iç savaş haline geldi. Daha çok kan akacaktı.

Hamidiye, kurucusu ve hâmisî II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra da faaliyetlerine devam etti. Alaylar, Üçüncü Ordu'nun kumandanı ve 13 Nisan 1909 karşı devrimine (31 Mart vakası, ç.n.) karşı taarruza kumandanlık etmiş olan Mahmud Şevket Paşa tarafından yeniden düzenlenerek ismi Aşiret Alayları olarak değiştirildi. Bir süre için, alayların isminin Oğuz Alayları olarak değiştirilmesi düşünülmüş idiyse de, Mahmud Şevket Paşa, 'oğuz' kelimesinin 'uyuz' olarak telaffuz edileceği kanaatindeydi, ki alayları tenkid edenler, bu tür bir kelime oyunundan oldukça hoşlanacaklardı⁽²⁴⁾. Oğuz kelimesi, eski bir Türki kabile federasyonuna göndermede bulunmakta ve bir kuvvetlilik anlamı taşımaktaydı. Eski Oğuz konfederasyonunda hiç bir Kürdün bulunmamış olması, Mahmud Paşa için sorun değildi. Oğuz kelimesinin düşünülmüş olması

ilginçtir. Aşiretsel bir anlamdan ziyade Türk milliyetçiliğine ilişkin bir anlamı vardır. Demek oluyor ki, Kürt aşiret alaylarını kendi davalarına ve artan bir şekilde Türk milliyetçiliğinin menfaatleri yönünde yontmak bâbında, Jön Türkler de özde II. Abdülhamit'in siyasetini izleyeceklerdi. Belki de Kürt aşiret alaylarına eski Türk kabilesel konfederasyonunun ismini vermeleri, emekleme döneminde olan Türk milliyetçilerinin arzuladıklarından daha fazla bir anlam kesbetmiş de olabilir.

Jön Türkler, Kürt süvari alaylarını gerilla (çete) savaşında kullanmayı da düşündüler. Alaylar, Jön Türkler döneminde büyümeye devam ederek Ağustos 1910 itibarıyla 64'e ulaşmış bulunmaktaydılar. Her alayın 832 kişiden oluştuğu düşünülerek bir hesaplama yapılırsa, 53 binin üzerinde bir rakama ulaşılır. Yalnız Urfa ve Viranşehir bölgelerinden üç aşiret alayı Balkan Savaşları'na gönderildi. Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasıyla, alaylar, özellikle Üçüncü Orduya bağlı oldukları ve Osmanlılar'a tam bir sadakatle çarpıştıkları Doğu Cephesi'nde olmak üzere önemli bir rol oynayacak şekilde silahlandırılıp teşkilatlandılar. Öte yandan, Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın kurulması, Kürt milliyetçiliğinin tekamülü açısından hem olumlu hem de olumsuz neticeler doğurmuştur. Olumsuz sonuçlar arasında en önemlisi, kışkırtılan Sünnî-Şii aşiretleri arası çatışmalardır. Alaylar, Abdülhamid'in Pan-İslâm siyaseti gereğince yalnızca Sünnî aşiretlerden kurulmaktaydı. Bu uygulama, Şii'lerin ve/veya Alevi aşiretlerin konumunun zayıflamasına ve genel olarak Sünniler ve Şii'ler arasındaki düşmanlıkların artmasına sebep oldu. Bu hadiselerden bazılarını vekayinamesinde anlatan Şerif Fırat, bu vaziyetin kendisinin mensub olduğu ve bir Alevi aşireti olan Hormek ile dört Hamidiye Alayı oluşturmuş olan Sünni Cibran aşireti arasında nasıl amansız bir düşmanlığa sebebiyet vermiş olduğunu gösterir. Bu husumet, 1925'te vuku bulan Şeyh Said İsyanı'na değin sürmüştür⁽²⁵⁾.

Fırat, Cibran aşiretini Kürdistan'ın en kuvvetli ve İkinci

Abdülhamid'e en sadık aşireti olarak niteler. Öte yandan Hormek, kendilerini bir aşiret ve Kürt değil, mülkiyet sahibi bir Türkmen topluluğu olarak gören köylülerden oluşmaktaydı. Fırat'ın kitabını 1948'de yazdığı gerçeği ve aşireti Hormek'i Kürt olmayan bir topluluk olarak resmetme arzusu gözönünde bulundurulsa bile, Hamidiye'nin kurulmasıyla yaratılan düşmanlıkları grafik olarak yansıtmaktadır. Fırat, kitabı boyunca Kürtler'in 'Türk kökenli' olduğu ve Doğu Anadolu halkının çoğunun kendini Kürt olarak nitelemeye zorlayan unsurların, Abdülhamid'in siyasetleri ve Hamidiye'nin kurulması olduğunu iddia eder. Cibranlar, Muş ve Varto'nun önderleri ve idarecileri; Hamidiye Alayları'nın kumandanları, jandanma ve polistiler. Hormekler'in hükümet dairelerine yaptığı başvurular reddedildi. Mülkleri, arazileri ve hayatları sürekli bir tehdit altındaydı; nefretle bakılan Aleviler ve Kızılbaşlılar. Hormekler, Hamidiye kumandanları, Aleviler'in ve Hamidiye'ye mensup olmayan aşiretlerin arazilerine el koymaktaydılar. Her Hamidiye kumandanı, 1847'ye değin varolmuş bulunan emirliklere benzer bir şekilde derebeyi haline gelmiş, geniş arazi sahibi olmuşlardı. Her anlaşmazlık ve kan davası, Hamidiye aşiretlerin lehine çözümlenmekteydi. Cibranlar'a karşı girilen çatışmalar ve zaten kendileri de çoğunlukla Cibranlı olan hükümet yetkililerine yapılan başvuruların reddedilmesinden sonra Hormek, diğer Alevi aşiretleri ve Hamidiye mensubu olmayan diğer aşiretler hükümete muhalefet etmeye başladılar. Bu muhalefet, Şeyh Said İsyanı'na değin sürmüştür. Cibranlılar, 1894 Ekimi'nde, Hormek'in hayli saygın lideri İbrahim Talu'nun katledilmesinden de sorumluydular. Bu, Hormeklerin ve Talu ailesinin asla unutmayacağı gaddarca bir cinayetti. İbrahim Talu'nun oğlu Zeynel, sonraki on iki yıl boyunca Cibranlılar'ın amansız bir düşmanı haline gelecekti ve kendisi de 1906'da öldürülecekti. Zeynel'i takib ederek katleden, daha sonra Şeyh Said İsyanı'nın en önemli liderlerinden biri olarak tekrar ismini duyuracak olan İkinci Cibran Hamidiye Alayı kumandanı Cibranlı Halil Bey'di. Dersim-Tunceli havalisindeki Alevi aşiretleri, Halil Bey'in eylemlerini asla unutmayacaklardı. Halil Bey, 1925'te Kemalistler'e karşı mücadele verirken ona katılmadılar. Alevi aşiretleri, hatta Cibranlılar gibi Zaza lehçesi kullanan aşiretler de, Şeyh Said İsyanı'na katılmadılar. Gerçekte, bazı

Alevi aşiretleri, yeni Türk Cumhuriyeti'ni savunarak Seyh Said'e karşı savaştılar⁽²⁶⁾. Aleviler, ellerinden çok çektikleri Hamidiye aşiretlerine kurnazlık eden bir Sünni Nakşibendî şeyhinin liderliğindeki bir isyanı desteklemek için hiçbir neden görememekteydiler. Toplumda Kürt milliyetçi bilinci hissedilmeye başladığında da, bu geniş çapta bir Sünni meselesiydi. Aleviler, Halife-liğün ilgasıyla pek bir şey kaybetmiş sayılmazlardı. Her şeyin ötesinde, Aleviler'in yaşadıkları pek çok ızdırabın, kederin, zorluğun kaynağı olan Hamidiye Alayları'nı kurmuş olan da bir halife, Sultan II. Abdülhamid idi.

1891-1914 döneminde Hamidiye Alayları, yirmi yıl boyunca Kürt kudretinin bir manivelası olarak işlev görmüş, Kürt milliyetçiliğinin yükselişinde önemli bir aşamayı oluşturmuştur. 1847'den sonra Kürt kudreti ve sultasının böylesine yoğunlaştığı bir dönem daha olmamıştı. 1895'ten 1914'e kadar Kürtler, 50 bin, belki de daha fazla silahlı adama sahip olmuşlar ve bunların çoğu Doğu Anadolu'ya yerleştirilmişti (beş alayın garnizonları Suriye'deydi). Alayların bazıları Balkan Savaşlarında savaşmış ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin arifesinde çağdaş savaş tecrübesi edinmişlerdir. Kürtler ve subayları, yalnızca Türk milliyetçiliğiyle değil, Balkan milliyetçiliğiyle de tanışmışlardı. Bu konudaki araştırmalar yetersiz olmakla birlikte, Kürtler, özellikle Abdülhamit tarafından kurulan okullarda eğitim görmüş Kürt zabitleri, Balkan Savaşları'na yolaçan devletlerarası siyasetin farkına varmaya başlamışlardı. Balkan halklarının milliyetçilikleri, kendilerinden önce Türk zabitleri için olduğu gibi, Kürt zabitlerine de tanıdık gelmiş olmalı. Dahası, birlikte çarpıştıkları Türk ve Arap zabitlerin düşüncelerini de anlamaya başlamış olmalı. Eğitim görmüş bir Kürt zabiti için kendini Türk milliyetçiliğine yakın hissetmek ve bu milliyetçiliği kendi ulusal duygu ve düşüncelerine benzer bulmak zor olmasa gerek. Kürtler için Hamidiye, dünyayı tüm genişliğiyle tecrübe etmek ve daha derinlemesine anlamaya çabalamak için bir fırsat olmuştu. Hamidiye'nin kurulması için çıkarılan fermanlar, alayların zabitleri için okullar kurulmasını da sağladı. Aşiret reislerinin çocukları, askeri okula devam edebileceklerdi ki, bu sonuçları açısından çok ötelere varacak olan bir gelişmeydi. İlk kez İstanbul'da, çağdaş eğitim veren bir

programla yetiştirilmiş bir Kürt kadrosu ortaya çıkmış oluyordu. Eğitim programında pek çok yeniliğin tatbik edildiği bir zamanda, Kürtler, Türk ve Arap zabiti sınıf arkadaşlarıyla aynı eğitimi almaktaydılar. Eğitim-öğrenim reformlarının pek çoğu, tabiatı itibarıyla dünyevi bir yönelimi haizdi⁽²⁷⁾.

Abdülhamid'in Hamidiye aracılığıyla tatbik edilen siyasetleri de Kürtler'in Bâbı Âli bürokrasisine ve vilayetlerdeki temsilciliklerine daha güçlü bir şekilde muhalefet etmelerine sebebiyet verdi. Kürtler, bürokratları, bir Ermeni devletinin kurulmasına zemin hazırlayan reformları tatbik etmekte olan insanlar olarak görmekteydiler. Bu Osmanlı bürokratları, isteyerek ya da istemeyerek, reformları savunan Avrupalı ve Hıristiyan güçlerin aletleri olarak görülmekteydi. Böyle bir vaziyet Kürtler'in, kendi meselelerini kendi ellerine almaları gerektiği duygusuna kapılmalarına katkıda bulunmuş olmalı. Hamidiye, İslami bir bağlamda onlara bu fırsatı vermişti. Bu, İkinci Abdülhamid çok dindar bir müslüman olduğundan ya da Kürtler halifelige çok bağlı olduklarından böyle olmamıştır; her şeyin ötesinde, halifelige özel bir bağlılıkları olmadığını geçmişte zaman zaman kanıtlamış bulunmaktaydılar. Ancak, Abdülhamid'in izlediği İslami Vahdet siyasetleri, Kürtler'e bir ölçüde güç ve sulta sağlayacak bazı ödünlerde bulunmasına vesile olmuştu. Saltanat bir yirmi yıl daha sürseydi bu siyasetin nereye varacağı üzerine fikir yürütmek hayli zor. Özellikle Ermeniler'in ortadan kalkmasından sonra, müstakil bir Kürdistan'ın kurulmasını destekleyebilecek olması pek muhtemel görünmüyor. Türk milliyetçiliğinin gelişimi düşünülürse, her halde Kürtler'e muhtariyet verilmesini bile desteklemezdi.

Nitekim Sultan'ın kendisi de 1890'ların sonlarına doğru izlediği siyasetleri değiştirmeye başlamıştır. Bu değişikliğin kısmi bir sebebi, 1847'den beri parçalanmış olarak yaşayan Kürt aşiretlerinin Hamidiye sayesinde güçlenecekleri endişesi olmuş olmalı⁽²⁸⁾. Bu siyaseti tenkid edenler, hatta Kürt olanları da bunun yüzyılın ilk yarısında derebeylerinin tekrar canlanması anlamına geldiğine işaret etmekle acele etmektedirler. Fakat bu gözlemler, kanıtlanabilecek olandan bir miktar daha geniş çaplıdır. Derebeyleri, milliyetçi olmayan bir siyasi toplulukta mevcut olmuşlardı; fakat bu,

bırakın 1914'ü, 1900'de bile kesinlikle sözkonusu değildir. Hamidiye liderlerinin pek çoğunun Şeyh Ubeydullah'ın görüş açısına sahip olmadıkları doğru ise de, içinde buldukları vaziyet de pek elverişli değildi. Hamidiye liderleri, emirlerin sahip olduğu siyasi kudrete sahip değillerdi; bir Bedirhan ya da Muhammed Paşa değillerdi. Fakat bu bir tezat teşkil etmez. Milliyetçi tasarımlar, sultanın, halifenin, şahın veya verasetle gelen prensin tasarımlarında çok daha mahalli ve dar bir tasavvura hizmet ederler. Dahası, husumete ve parçalanmaya çok daha müsaittirler. Eğer Hamidiye'nin gelişmesiyle birlikte yükselen tasarımların devam etmelerine müsaade edilmiş olsaydı, bu tasarımların milliyetçi çizgiler takip edebilecekleri pek muhtemel değildir. İkinci Abdülhamid'in izlediği Pan-Islam siyasetlerinin, çok daha kuvvetli bir Kürt milliyetçiliği duygusunun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiş olmasında bir tezat yoktur. Bu tür tasarımlar, siyasi toplulukların bir çökme veya zorluk dönemine girdikleri hallerde genellikle her yerde görülebilecek fikirlerdir. Bu tür durumlarda, azınlık gruplar, halife olsun, sultan, kral veya imparator olsun, paylaştıkları siyasi topluluğun simgesine veya simgelerine olan sadakatlerini sona erdirmeksizin, kendi siyasi topluluklarını oluşturmaya girişebilirler. Türk milliyetçilerinin muhalefet ettikleri ise, II. Abdülhamid'in izlediği siyasetler ve halifelik simgeleri idi.

Hamidiye'nin kurulması, Kürdistan'da iktidarın dahili olarak da el değiştirmesi anlamına gelerek, şeyhlerin kudretini azaltmış bulunmaktaydı. Şeyh Ubeydullah hareketi, dini-siyasi bir liderin birleşmiş kudretinin göstergesiydi. Kimse, bunun farkına Sultan İkinci Abdülhamid'den daha fazla varmış olamaz. Hamidiye Alayları'nı kurma kararının pek çok nedenleri arasında, şeyhlerin kudretini azaltma arzusu da vardır. Aşiret reisleri çok daha kolaylıkla denetim altına alınabilirlerdi; hükümleri çok daha küçük bölgelerde geçebilirdi. Hudut ötesi bir nüfuza sahip olmaya veya başka ülkeleri istilaya girişmeye çok daha az muktedir olabilirlerdi. Ubeydullah'ın İran'ı istila etmesi gibi bir hareket, Avrupa ve Rus kuvvetlerinin müdahale etmesi anlamına gelebilirdi ki, bu o durumda isteyebileceği son şeydi. 1925 isyanının da bir şeyh tarafından yönetilmiş olduğu doğrudur. Ancak, bu isyan Şeyh Ubeydullah'ın ümid etmiş ve gerçekte belki arzu etmiş olabileceğinden çok daha geniş bir

ölçüde milliyetçi tasarımlarla ve milliyetçilerin kendilerince donanmış ve desteklenmiş bir harekettir. Şeyh Ubeydullah'tan Şeyh Said'e kadar sürmüş olan ara dönem dünyevi liderler tarafından yönetilmiştir ki bu, Kürt milliyetçiliğinin evriminde gerekli bir ara perdedir. Şeyh Said hareketi, aynı zamanda, aşiret topluluklarının güçlerinin milliyetçi çağrı ve sloganların, halk arasında yaygın ve sarsılmaz bir nüfuza sahip bir din adamı tarafından dini simgeler ve dini bir lisanla ifade edilmedikçe ne kadar zayıf kalacaklarının isyanı düzenleyenlerce kabul edilmiş, anlaşılması gerektiğine de işaret etmektedir.

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başları Osmanlı tarihini inceleyen pek çok tarihçi, Abdülhamid'in tatbik etmiş olduğu siyasetlerin bir fiyaskoyla sonuçlandığı kanaatini taşımaktadırlar. Bu, rejimin, Jön Türkler'ce devrilmiş olmasıyla da kanıtlanmaktadır. Kürt tarihi ve milliyetçiliğini inceleyen akademisyenler, bu dönemi, bir devlet yapısına giden evrim çizgisinde geri bir adım olarak değerlendirmektedirler; zira, bu dönem, aşiret hakimiyeti ve Hamidiye aşiretlerinin Hamidiye'ye mensub olmayan aşiretlere, özellikle Aleviler'e karşı giriştikleri zalimâne talan ve tedhiş ile tesbit edilmiştir. İlaveten Hamidiye, zanaatkâr ve tüccar bir sınıfın, genellikle kendisine milliyetçi tasarımlarda taban vasfı atfedilen potansiyel bir orta sınıfın gelişmesinin yolunu tıkayan ve böyle bir gelişimi bastıran bir unsur olarak görülmektedir. Fakat hatırlanmalıdır ki, Doğu Anadolu'da bu sınıf mensublarının dikkate değer bir kesimi Türk idi. Kudretlerinin artması halinde, bundan yararlananın Kürt milliyetçiliği olabilmesi hayli zordur.

Kürtler'in bakış açısından bakıldığında, Hamidiye döneminin, yükselmekte olan milliyetçiliği, aşiretsel bir siyasi ortamın kısır girdabına itmiş olması asıl trajedidir. Sorulması gereken soru şudur: Eğer Hamidiye hiç kurulmamış olsaydı, Kürt milliyetçiliği, Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde daha güçlü olabilir miydi? Kürt milliyetçi tarihçiler ve Marksist tarihçiler, daha güçlü olabileceğini iddia etmektedirler. Fakat benim göstermeye çalıştığım bunun doğru olmadığıdır. Hamidiye dönemi, yükselmekte olan Kürt mil-

liyetçiliğinin evriminde gerekli bir fasıla olarak, bu evrimin üçüncü evresini belirlemiştir. Bu dönem, Sünni Kürtler arasında dayanışma duygularına katkıda bulunmuş ve pek çok Kürt gencine önderlik fırsatları sunmuştur. Dahası, Hamidiye Alayları, pek çok Kürde askeri teknoloji ile donanım bilgisi ve bunları kullanabilmek kabiliyeti sağlamıştır.

1908'den 1924'e Kadar Kürt Milliyetçiliği

Kürt milliyetçiliğinin üçüncü evresini başlatan 1908 Jön Türk ihtilali, özellikle İstanbul'da, derhal Kürt milliyetçi teşkilatlarının kanunen kurulmasına neden oldu. İlk teşkilat, Kürdistan Teâli ve Terakki Cemiyeti olarak da anılan Kürt Terakki ve Teavün Cemiyetiydi⁽²⁹⁾. Cemiyet ünlü bazı Kürt ailelerinin en dikkate değer evlatlarını da bağrında toplamaktaydı. Milliyetçi cemiyetlerin liderlik kadroları göstermektedir ki, aşiret reisleri Hamidiye Alayları'na kumanda ederken, eski Kürt emirlerinin evlatları tahsil görmüş bulunmaktaydılar. Cemiyet kuranlar arasında şu şahıslar dikkat çeker: Emir Emin Ali Bedirhan, Şeyh Ubeydullah'n oğlu Nehri Şeyh Abdulkadir, Ferik Muhammed Şerif Paşa, Müşir Zülkif Paşa. Böylelikle Kürt ümerası sahneye çıkmakta ve bunlar arasında Bedirhanlar'ın baskın rolü dikkat çekmektedir. Cemiyet, kültürel bir kolu olan Kürt Neşri Maarif Cemiyeti'ni kurarak, Süreyya Bey Bedirhan'ın daha önce Kahire'de çıkartmış olduğu aynı gazetenin bir devamı olarak **Kürdistan** dergisini yayınlamaya başladı. Süreyya Bey, İstanbul'da da derginin asli bir yazarı oldu. Cemiyet, İstanbul'da meskun Kürt halk için de bir mektep kurdu; 1908 yılında bu kentteki Kürt nüfus, 30000'i bulmaktaydı. Said-i Kürdi veya Nursi de bu okula devam edenler arasındaydı. Daha sonra nüfuzlu bir Kürt İslam lideri ve Nurculuğun öğreticisi oldu⁽³⁰⁾.

Kürdistan Teâli ve Terakki, Kürtler'in örgütlenmesinde hiç bir fayda görmeyen Jön Türkler tarafından 1909 yılında kapatıldı. İkinci bir örgüt, Hevi-i Kürt Cemiyeti (Kürt Ümidi Derneği), 1912 yılında kuruldu. İkinci bir teşkilatın kurulması, İstanbul Kürtleri arasındaki rekabet ve farklara işaret etmektedir. Hevi, bir kısmı İkinci Abdülhamid

tarafından kurulan Hamidiye okullarından gelen Kürt öğrencilerin bir teşkilatı idi. Van Bruinessen'e göre, Hevi üyeleri, *"Osmanlılaşmış, kentli ümeranın evladlarıydı. Pek çok Jön Türk ile aynı toplumsal tabakaya ait bulunmaktaydılar; romantik milliyetçilikleri, Türk milliyetçilerinininkine benzemektedir..."* İshak Sûkuti, Abdurrahman Bedirhan, Abdullah Cevdet, İsmail Hakkı Baban ve Süleyman Nafiz gibi bazı Kürt milliyetçilerinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurmuş ve desteklemiş olmalarının nedenlerinden biri de budur⁽³¹⁾. Türk milliyetçiliğinin önde gelen hazırlayıcılarından biri Ziya Gökalp de Diyarbakırlı bir Kürttür. Ancak, Hevi kurucuları da, Kürdistan Teâlî ve Terakki Cemiyeti kurucuları gibi, hâlâ dini ve geleneksel; milliyetçilik anlayışları hâlâ halifelîğe ve özellikle İkinci Abdülhamit tarafından uygulanmış olan biçimine bağlı olan Doğu Anadolu halkından hayli kopmuş bulunmaktaydılar. Hamidiye zabitleri ve liderleri, şehirlileşmiş kardeşleriyle işbirliğine girişmeye yeterince istekli değillerdi. Birinci Dünya Savaşı, böylesi bir işbirliğine yolaçacak olan katalizör olarak ortaya çıktı. Harbin ortak felaketlerini yaşamak, "Batılı" münevverler ile Doğulu şeyhleri ve aşiret halklarını biraraya getirdi. Bir anlamda; Birinci Dünya Savaşı, Kürt milliyetçiliğinin üzerinde Hamidiye Alayları'na benzer bir etkide bulundu. Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı, on beş yıllık Hamidiye döneminden daha kısa idiyse de, Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerindeki büyük etkisi ve Kürdistan'da karşı karşıya gelinen yıkım, "Batılıların" ve "Doğuluların" bir araya gelmeleri ve savaş sonrasında daha çok işbirliğini mümkün kıldı.

1908 yılına gelindiğinde, Kürt milliyetçiliği, daha bilinir bir hale geldi ve İstanbul'daki romantik ve diğer Kürt milliyetçilerinin umdukları yolu izlemese de daha büyüdü. Kürdistan'da milliyetçi fikirler, tarikatlara ve tekkelere sızma yolunu bulmakta ve şeyhler, bu fikirlerin en ateşli savunucuları haline gelmekteydi. Bu, Wadie Jwaideh'e göre;

"Kürt milliyetçiliği tarihinde oldukça önemli bir gelişmeydi. Pek çok sebepten ötürü milliyetçi tasarımların yayıldığı merkezler oldukları söylenecek olursa, bu tekkelerin önemi abartılmış olmaz. Bu mihraklardan kaynaklanan tasarımlar, Kürtler arasında geniş bir kabul görmüştür. Zira, tekkeler,

şeyh yetkesinin mührünü taşımaktaydılar. Dahası, şeyhlerin dini karakterleri ve nüfuzu, tekkelere, yetkililerin müdahale ve taciz etmelerine karşı görece bir bağımsızlık kazan dırmaktaydı [bunun önemi, 1980'lerin İran devriminde de görülmüştür]. Bir sınıf olarak Kürt seçkinlerinin önemli bir katmanını temsil eden şeyhler, gayretli milliyetçilerdi. Hayli Türkleşmiş şehirli Kürt seçkinlerinden farklı olarak, Kürt kitleleriyle yakın bir ilişki içindeydiler ve kendilerini onlarla özdeşleştirmişlerdi. Dahası, hem tedrisatları gereği, hem de inançları gereği, Jön Türkler tarafından tasarlanan modern, laik devlet karşısında geleneksel, İslami devleti savunmaktaydılar⁽³²⁾.

Şeyhlerin tutum ve konumları, iktidara gelmesinin ardından Jön Türk hükümetine sunmuş oldukları bir dilekçeden anlaşılabilir. Şeyh Abdulselam Barzan ve Dohuk Şeyhi Nur Muhammed, aşağıdaki yedi maddeden mürekkep dilekçeyi hükümete arzemişlerdi:

- (1) Beş Kürt kazasında Kürt idaresi kurulmalı.
- (2) Kürt bölgelerinde Kürtçe tedrisat dili olarak kabul edilmeli.
- (3) Kürtçe konuşan kaymakam ve müdürler ile diğer memurlar tayin edilmeli.
- (4) Kanun ve adaletin idaresi, Şeriat'a uygun bir biçimde gerçekleştirilmeli.
- (5) Kadı ve müftü postlarına tayin edilecek olanlar Şafii mezhebinden olmalı.
- (6) Vergiler, şeriata uygun olmalı.
- (7) Ameli hizmetten muafiyet karşılığı toplanan vergiler yürürlükte kalmalı, fakat bu gelirler beş Kürt kazasındaki yolların bakımı ve onarımı için kullanılmalı.

Jwaideh'in de belirttiği gibi, 1, 2, 3 ve 7 sayılı talepler Kürt milliyetçiliğini; 4., 5. ve 6. talepler dini görüşleri ifade etmekteydi. Ancak, 5. madde, şeyhlerin konumlarının maharetini göstermektedir. Zira, Kürtler'in kadı ve müftülerin ekseriyetinin mensup

olduğu Şafîî mezhebinden atanması, "mezhebin üstünlüğünün tanınmasını" talep etmeye varmaktaydı. Hiç kuşkusuz bu, bir Kürt milli cemaatinin kurulması anlamına da gelebilirdi. Bu yol, Balkanlar'daki Rum Ortadoks mezhebine mensup halkların izlediği tarihsel yol olmuştu. Fakat Kürtler için, olaylar, Balkan halkları için olduğu kadar cömert olmayacaktı; zira, Kürtler kendi milliyetçiliklerinden çok daha kuvvetli ve yakında şeyhleri desteklemekte olan dini kurumların feshedilmesini savunacak olan bir Türk milliyetçiliğiyle karşı karşıya geleceklerdi. Dilekçede açıklığa kavuşmuş olduğu gibi, şeyhler, milliyetçi gayeler gütmekteydiler; fakat bu gayeler, dini kurumlar ve hükümetin müsamahası olmaksızın yürütülemezdi. Şeyhler, Jön Türk hükümetinin hasımları olduğunu farkettilerinde, savaş süresince ve mütarekeden sonra ard arda ayaklanmalar düzenlediler⁽³³⁾.

Istanbul'da ise, Kürt milliyetçileri Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldılar. Kâmuran Bedirhan gibi Kürt milliyetçilerinin de makalelerini basan **Serbesti** gazetesini yayımlamakta olan Mevlanazâde Rifat bu fırkanın liderlerinden biri idi. Celadet Bedirhan, 1914'te Serbesti gazetesinde yayınlanan bir makale yazdı. Diğer bir Kürt milliyetçisi olan Rewanduzlu Fanizadeler, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Genel Sekreteri'ydi. Bu konumunu kullanarak, etrafında Kürt milliyetçilerinden oluşan yüz elli kişilik bir grup toplamayı başarabilmişti. Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo da, Meclis'te muhalefet sandalyelerinde yer alan Osmanlı Demokrat Fırkası'nı kurdular. Diğer bir Kürt milliyetçisi Lütfi Fikri de, İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı muhalefet faaliyetlerini sürdürmekteydi. 1910'da Mutedil Hürriyetperver Fırkası'nı kurarak **Tanzimat** gazetesini yayınlamaya başladı⁽³⁴⁾. Ancak, 1914'te harbin başlamasıyla, İttihat ve Terakki Fırkası'nı destekleseler de, muhalefet de etseler, Kürt milliyetçi faaliyetleri, anayurdu müdafaa etmek gibi vatansever bir davaya boyun eğmek durumunda kaldılar.

Kürdistan, savaş boyunca savaş cepheleri arasında kalmıştı. Harekâtlar, kuzeyde Sarıkamış'tan güneyde Hanekin ve batıda

Erzincan'a kadar yayılarak sahnelenmekteydi. Savaşta, asker olarak kaç Kürdün yer aldığını belirlemek hayli zor, farklı hesaplamalarda oldukça değişik rakamlar verilmekte. Mehmed Emin Zeki, Elazığ'da (Mamürettülaziz) üslenen Onbirinci Ordu ile Musul'da üslenen On İkinci Ordunun tamamen Kürtler'den mürekkep olduğunu belirtir. Erzurum'da Dokuzuncu Ordu'nun ve Sivas'da Onuncu Ordu'nun zabıt ve askerlerinin çoğunu Kürtler oluşturmaktaydı. Yedek süvari alayının yüz otuz beş bölüğü, bazı cephe birlikleri ve jandarma kuvvetlerinde de Kürtler vardı. Zeki'nin tahminlerine göre, Kürtler 300.000 kayıp vermişti. Bu, yarım milyon Kürdün savaşa katıldığını akla getiren yüksek bir rakam. Gerçekten de Kürtler, Rus kuvvetlerine karşı ağır kayıplar verdiler. 1916'da, Hınıs ve Pasinler'de bulunan Altmışınıcı ve Altmışbirinci fırkalar, tek bir muharebede ağır kayıplar verdiler; böyle pek çok başka muharebe de gerçekleşmişti. Osmanlı (Kürt) kuvvetleri 15 Temmuz 1916'da Ruslar'la diğer bir önemli muharebeye girdiler. Şerif Fırat, verilen kayıpların sayısını belirtmiyor; ancak Ruslar'ın geri çekilmesiyle sonuçlanan bir muharebede ağır kayıplar vermiş olmaları⁽³⁵⁾. Açlık, salgın ve soğuktan ölen Kürtler'in sayısı, muhtemelen savaşta Ruslar'a ve iç savaşta Ermeniler'e karşı verilen kayıplardan fazladır.

Değil Türkiye ya da Doğu Anadolu'da, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Kürtler'in tam nüfusunu saptamak hayli zor. Ancak, güvenilirlikleri kesin olmasa da, Birinci Dünya Savaşı'nda ölen Ermeniler'in sayısı ile ilgili tartışmalar, istatistikleri ulaşılabilir bir hale getirmiş bulunmaktadır. Ermeni piskoposluğu tarafından kaydedilen, Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt nüfusunu gösteren istatistiklerde, Erzurum'da 75.000, Van'da 72.000, Bitlis'te 77.000, Mamürettülaziz veya Harput'ta (bugün Elazığ) 95.000, Diyarbakır'da 95.000 ve Sivas'ta 50.000 rakamları verilmektedir. Buna göre, Kürt nüfusu, toplam 464.000 veya altı Doğu Anadolu kazasının % 16.3'ünü oluşturmaktaydı. Nüfusun yüzde 25.4'ünü Türkler ve yüzde 38.9'unu Ermeniler oluşturmaktaydı. Ancak Piskoposluk, Kürt nüfusuna -Kızılbaşları (140.000), Zazaları (77.000) veya

Yezidiler (37.000) dahil etmemişti. Genellikle Kürt olarak kabul edilmeyen Yezidiler'i bırakır ve Zazalar ile Kızılbaşlar'ı dahil edersek, 666.000 Türk ve 1.018.000 Ermeni'ye karşılık 681.000 kişilik bir toplam Kürt nüfusu elde etmiş oluruz⁽³⁶⁾. Böylelikle Piskoposluk rakamlarına göre Türk ve Kürt nüfus hemen hemen eşit sayılarla temsil edilmiş olmaktadır.

Justin Mc Carthy, 1911 ve 1912 yıllarına ait Osmanlı nüfus sayımları ve diğer istatistiklere dayanarak yaptığı ve kabul edilen demografik hesaplamalara göre düzenlenmiş yeni bir çalışmasında, yalnızca vilayetlerde yaşayan Müslüman nüfusa ait rakamları vererek Türk ve Kürtler için ayrı rakamlar belirtmektedir. Altı doğu vilayetinde yaşayan Müslüman nüfus için şu rakamları veriyor: Erzurum, 834.388; Van, 313.322; Bitlis, 408.703; Memuretlaziz, 564.164; Diyarbakır, 598.985; Sivas, 1.196.300- yani toplam 3.885.862 kişilik bir Müslüman nüfusu. Kürtler'in üzerinde hak iddia etmedikleri Sivas'ı bir tarafa bırakırsak, beş vilayette yaşayan toplam Müslüman nüfus 2.689.562 olarak ortaya çıkar ki, bu rakamın en azından yarısı muhtemelen Kürttür. 1912 Piskoposluk rakamlarına dayanarak Hovannisian, "Hıristiyan sayısı kadar Müslüman olduğuna" inanmaktadır. Mc Carthy'nin ulaştığı sonuçlara göre, "tüm Anadolu vilayetleri, yalnızca bir (etnik) oğulluk hali değil, yüksek bir Müslüman ekseriyete sahip bulunmaktaydı..."⁽³⁷⁾. Mc Carthy'nin hesaplarına göre, tüm Anadolu Ermenileri altı vilayete g etse bile, Müslümanlar, Ermeniler'e karşı 2.5'a 1'den fazla bir orana sahip olacaklardı. Kürtler'in Müslüman nüfusun yarısı olduğu düşünülürse, Ermeniler'e karşı 1.25'e 1 oranında bir çoğunluğa sahip oldukları görülür. Sivas vilayeti hesaplamaların dışında tutulursa, oransal yüzde çok daha yüksek olacaktır ki, bu durum, tüm Anadolu Ermenilerinin altı vilayete g etmesi varsayımına göre böyledir. Mc Carthy, yine altı vilayete ait istatistikleri kullanarak, Birinci Dünya Savaşı'nın Müslüman halk üzerindeki yıkıcı etkilerini hesaplamıştır (Cetvel 1'e bakınız).

Cetvel 1. 1912'den 1922'ye Kadar Anadolu'nun Altı Doğu Vilayeti'nde Nüfus:

	1912'de Nüfus	1922'de mevcut nüfus	Fark
Erzurum	804.388	555.693	248.695
Van	313.322	119.155	194.167
Bitlis	408.703	238.955	169.748
Elazığ	564.164	474.854	89.310
Diyarbakır	598.985	440.942	158.043
Sivas	1.196.300	1.015.887	180.413
		Toplam fark	1.040.376

Buna göre, Birinci Dünya Savaşı sırasında ölen 2.5 milyon Müslüman nüfusun yüzde 41.9'u başka bir deyişle, tüm Müslüman nüfusun yüzde 7.6'sı, altı Doğu vilayetinde ölmüştür. Kürtler, yüzde 7.6'lık rakamın ya da 50 bin kişinin en azından yarısını oluşturmaktaydı. Daha sonra kendisinden daha çok söz edeceğimiz İngiliz ajanı Yüzbaşı Noel, Diyarbakır vilayetinde kapsamlı bir seyahatten sonra, savaş öncesi nüfusun 994 bin olduğunu, bunun 750 binini Kürtler'in, 3000'ini Türkler'in oluşturduğunu tahmin etmektedir. Savaş sonrasına dair tahmini toplam 684.500 kişilik bir nüfustur ki, bu, 345 bin kişilik bir kayba işaret eder. Savaş sonrası Kürt nüfusunu 600 bin, Türk nüfusunu 2.500 olarak tahmin etmektedir. Buna göre, 150 bini Kürt ve 500'ü Türk olmak üzere 150.500 kişilik bir savaş zamanı telefata tahmin etmektedir⁽³⁸⁾. Mc Carthy'nin hesaplamaları gözönünde bulundurulursa, Noel'in Diyarbakır'ın toplam nüfusuna dair rakamları hayli yüksek görünmektedir. Bu rakamlar, Kürt nüfusu için hayli yüksek, Türk nüfusu için saçmalık derecesinde düşüktür. Noel'in verdiği rakamlar, 1919-1922 döneminde hem Irak hem Anadolu'da en önemli

İngiliz ajanı olduğu düşünülecek olursa çok daha ilginç olmaktadır. Verdiği rakamlar ve bilgiler, bu dönemde Türkiye ve Kürtler'e karşı İngiliz siyasetinde önemli bir rol oynamıştır.

Doğu vilayetleri nüfusuna dair, 1931 yılı için başka bir rakamlar grubu daha mevcut. İki İngiliz konsülü Roberts ve Ravensdale, 26 Haziran-11 Temmuz 1931 döneminde söz konusu bölgelerde seyahet etmiş ve şu rakamları vermiş bulunmaktadırlar. Erzurum, 300 bin; Van, 80 bin; Kars, 208 bin; Malatya, 300 bin; Elazığ (Mamuretülaziz), 200 bin; Iğdır, 104 bin. Roberts ve Ravensdale, Diyarbakır ve Sivas için hiçbir rakam vermemişlerdir. Öte yandan, 1931'e geldiğinde vilayet yapıları değişmiş olduğundan, daha önceki altı vilayete örtüşen yeni vilayetler için karşılaştırma yapmak hayli zor. Ancak, rakamlar, Mc Carthy tarafından verilirken oldukça düşük. Roberts ve Ravensdale'in seyahatleri sırasında geçtikleri vilayet merkezleri, kasaba ve köyler için verdikleri bu rakamlar, şaşırtıcı bir şekilde düşük görünmektedir. Örneğin, Malatya için 20 bin; Harput için 12 -15 bin; Bitlis için 12 bin; Erciş için 3 bin; Van için 5 bin; Karaköse için 3 -4 bin; Kars için 12 bin ve Erzurum için 25 bin gibi rakamlar vermektedirler. Roberts ve Ravensdale tarafından verilen rapor aynı bölge üzerinde 1929'da Alex K. Helms'in verdiği rapora benzemektedir. Helms'in verdiği rakamlar şöyleydi: Elazığ (Elaziz), 13 bin; Diyarbakır 30 bin; Malatya, 14 bin; Sivas, 29 bin ve Giresun, 8 bin. Helms'in seyahatinden birkaç ay sonra başka bir İngiliz konsülü W.S. Edmonds, şu rakamları vermektedir. Gaziantep 15-20 bin; Urfa, 20 bin; Bitlis 5 bin ve Muş 3 bin ⁽³⁹⁾. İngiliz konsül ve görevliler tarafından savaş sonrasına dair verilen rakamlar, Mc Carthy'nin verdiklerinden daha düşüktür. Fakat Mc Carthy'nin hesapları, daha iyisi yapılabilecek ya da yanlış oldukları kanıtlanana değin, Doğu Anadolu'da Müslüman ve Kürt halkın uğradığı müthiş yıkıma ilişkin en doğru değerlendirme olarak görünmektedir. Bu yıkım, ancak Ermeni halkın uğradığıyla karşılaştırıldığında çarpıcılığından bir şeyler kaybeder.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin tamamında muhtemelen 150 binin üzerinde Kürt ölmüş bulunmaktaydı. Bu rakamlara, Irak, Suriye, İran ve Rusya'da ölen Kürtler de eklenecek olursa, Kürt nüfusu zayıtının 1 milyon civarında olduğu görülür. Mehmed Emin Zeki ve Wadie Jwaideh, Kuzey Irak'ta meydana gelen yıkımı ayrıntılı olarak değerlendirmişlerdir. Zeki, 300 bin Kürdün savaşta şehit olduğunu belirtir. Bir Kürt kaynağına göre, 700 bin Kürt yaşadıkları yerleri terketmek mecburiyetinde bırakılmışlardır. Savaş sırasında Rus konsülü olarak bölgede bulunan Basil Nikitin, İran Kürdistan'ında aynı şekilde gerçekleşen dehşet verici şartlara ve zayıata işaret etmektedir⁽⁴⁰⁾.

Müttefik kuvvetleri ve Osmanlılar arasında mütareke 31 Ekim 1918'de imzalandı. Bu hadise, Kürt milliyetçi faaliyetlerinde bir canlanışı da belirler. Kürt Terakki ve Teavün Cemiyeti, 1918 yılında Kürdistan Teâli Cemiyeti olarak tekrar faaliyete geçti. Yeni cemiyet çoğunlukla eğitim görmüş, şehirli milliyetçilerde mürekkep halefinden farklı olarak, aşiret mensubu üyeleri de çatısı altında barındırmaktaydı. Van Bruinessen, Kürt milliyetçiliğinin Birinci Dünya Savaşı sonrasında girdiği yeni yönelimin göstergesi olması vesilesiyle önemli olan cemiyet üyelerinin bir listesini sunmaktadır. Cemiyet başkanı, ünlü Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyit Abdülkadir, birinci başkan vekili olarak Süleymaniyeli Ferik Fuad Paşa, genel sekreteri Erkân-ı Harbiye'den emekli Hamdi Paşa, Abdülkadir'in oğlu sayman Seyit Abdullah, üye listesinde yer alan memur ve zabıter olarak dikkati çekmektedir. Askeri komitede, İstanbul Polis Şefi Dersimli Miralay Halid Bey, emekli Miralay Ali Bedirhan, emekli Kaymakam Süleymaniyeli Mehmet Emin Bey yer almaktadır. Dini görevliler arasında Hoca Ali Efendi ve Şefik Efendi Arvâsî yer almaktadır. **Tercüman** gazetesi baş editörü Babanzade Şükrü Bey, Babanzade Fuad Bey, tacir Fethullah, tıp profesörü Şükrü Mehmet de diğer üyeler arasındadırlar. 1920'de kıyama kalkacak olan, Dersim'in

Koçgiri bölgesinden Alişan Bey de cemiyet üyesidir. Hevi-i Kürt Cemiyeti (Kürt Ümit Cemiyeti) de tekrar canlanmış ve ardından Kürt Teâli Cemiyeti içerisinde Kürt Teşkilatı İçtimai Cemiyeti (Kürt Toplumsal Örgütlenme Cemiyeti)'ni kuran, daha genç ve radikal üyelerden oluşan bir hiziple birleşmiştir. Van Bruinessen'e göre, Seyyid Abdülkadir kamu oyuna gayesinin müstakil bir Kürdistan olmadığını, fakat sınırlı bir muhtariyet olduğunu açıkladığında, muhtemelen Bedirhanlar ile aralarında bir kopuş yaşandı. Bedirhanlar'ın pek çoğu genç milliyetçilere katıldı. Kürt Teşkilatı İçtimaî Cemiyeti, İstanbul, Kürt nüfusun desteği sayesinde hayli faal bulunmaktaydı. Cemiyet üyeleri, Civata Azadiya Kürd (Kürt Hürriyet Cemiyeti)'ün kurulmasında faal rol aldılar; yeni cemiyet, daha sonra Civata Xwesseriya Kurd (Kürt İstiklal Cemiyeti) adını alacak ve Şeyh Sait İsyanı'nda hayli mühim bir rol oynayacaktır⁽⁴¹⁾.

Wadie Jwaideh'in belirttiği üzere, mütarekenin hemen ardından Kürt milliyetçi faaliyetlerinin nüksettiği gözlenmekteydi. Bu, yalnızca Kürtler'in gayretleri sonucu değil, Türkler'in faal desteği sayesinde de olmaktadır. İngilizler, Kürtler'i Türkler'e karşı kullanmak arzusunda ve Kürtler'e Türk hakimiyetindeki bir devlet içinde, kuşkusuz bir Türk olacak olan sultan-halifenin hükümranlılığı altında muhtariyet vaatmiş bulunmaktaydılar. Göreceğimiz gibi, Türkler, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına değin Kürtler'e sınırlı bir özerklik vaatmeye devam ettiler. Bu konuda Türk vaadleri, özellikle Versay'da Kürt temsilcisi olarak bulunan Şerif Paşa, 20 Kasım 1919'da Ermeni temsilcisi Boğas Nubar ile bir anlaşma imzaladıktan sonra artış gösterdi. Bu anlaşmaya göre, Kürtler Ermeni bağımsızlığını, Ermeniler de Kürt bağımsızlığını destekleyeceklerdi. Her iki taraf da, hudutların tesbiti meselesini Barış Konferansı'na bırakmaktaydılar⁽⁴²⁾. Bu gelişme, bazı Kürt milliyetçilerinin, Ermeni bağımsızlık arzularına muhalif olmadıklarını göstermektedir. İhtimal, bağımsız bir Kürt devletinin kurulabileceği

Doğu vilayetlerinde Ermeniler'in tehcire ve kıyıma maruz kalmalarından sonra, bazı Kürt milliyetçileri Ermeniler tarafından daha az tehdit edildikleri kanaatine varmış bulunmaktaydılar. Bu konuda kendilerinin oynamış oldukları rol- ki önemli bir roldür- konusunda da nedamet içinde olmaları muhtemeldir. Diğer bir Kürt hizbi Pan-Islamist idi. İngiliz karşıtı faaliyetlerde bulunan Türk gruplarıyla işbirliği içinde çalışmaktaydı. Ancak, Pan-Islamist grubun asli hedefi, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını engellemektir.

Söylendiğine göre, daha 1919 Ocak ayında, Harput'ta İttihat ve Terakki komitesi mensupları, Kürtler'i, Versay Barış Konferansı'nda bağımsızlık talep etmeleri doğrultusunda uyarmaktaydılar. Bu hareketin lideri, Osmanlı Altıncı Ordusu'nun eski kumandanı Ali İhsan Paşa idi. Ali İhsan Paşa, şartlara kuvvetle karşı olmakla birlikte, Mondros Mütarekesi'ni imzalayan Osmanlı temsilcilerinden biriydi. İçinde yer aldığı faaliyetler, İngilizler'in özellikle Irak'taki faaliyetlerine karşı yönelmiş bulunmaktaydı. İngilizler 7 Kasım 1918'de Musul'u işgal etmişlerdi. Bu hadise, İngilizler'in daha fazla yayılacağı konusunda Osmanlı korkularını artırdı.

Kürt faaliyetlerine yönelik Türk desteği, İngiliz yayılmasını ve Ermeni bağımsızlığına verdikleri desteği caydırmayı hedeflemekteydi. İngilizler, Ali İhsan'ın bağımsız bir Kürdistan taraftarı olmadığı konusunda kesin bir kanaate sahip bulunmaktaydılar. Türk desteği, Müttefik planlarına karşı şaşırtmaca ve engelleme taktiği olmak üzere düzenlenmişti. Bu, etkin, fakat özü gereği riskli bir siyasetti. Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden sonra, Yunanlılar'ın Türkler'e karşı giriştiği cinayetlerden İngilizler sorumlu tutuldu. Kürtler, Doğu Anadolu'da kurulacak İngiliz destekli bir Ermeni ordusunun, daha önce Rus ordusundaki Ermeniler'in de yapmış olduğu gibi, kendilerinin Ermeni katliamlarındaki rollerine karşı intikam alacaklarının farkındaydılar. Netice itibarıyla, Kürtler,

kendilerine kalan Ermeniler'den de kurtaran Türk gayretlerini desteklediler. Mevcut koşullar altında, Türkler buna izin veremez, uluslararası müdahale riskini göze alamazlardı. Kürt milliyetçi faaliyetlerini destekleyen Türk-Kürt Klüpleri, 1919 yılı Temmuz ayında feshedildi.

İltihat ve Terakki Komitesi (ITK) mensuplarının Kürt milliyetçi ajitasyonunu destekleyici faaliyetleri, komitenin, Mustafa Kemal'in direniş hareketinin başlangıcından önce ve sonra direnişe önderlik ettiğini göstermektedir. Stanford Shaw ve Ezel Shaw, İTK'nin Hariciye Vekaleti'nde örgütlendiği ve direniş hareketini başlattığı saptamasını yapmaktadırlar. Erik Jan Zürcher'in yeni eseri, tam da İTK (Karakol) ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın gizli yeraltı örgütlenmesinin ne kadar faal olduğunu göstermektedir. Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Karakol örgütü iradesiyle gitmiş olmasının muhtemel olduğunu belirtmektedir. Mustafa Kemal'in direniş hareketi, muhtemelen İTK'nin inayetiyle, büyük çoğunluğu Kürt olan bölgelerde başlamıştı⁽⁴³⁾. Mustafa Kemal'in direniş hareketi, İTK'nin Güneydoğu Anadolu'da, İngiliz ve Ermeniler'e karşı Kürt direnişini destekleyici faaliyetleriyle çakışmaktadır.

Mondoros Mütarekesi (31 Ekim 1918)'den Sevr Muahedesi (10 Ağustos 1920)'ye kadar süren dönemde Kürtler'in karşılaştığı ikilem, özerklik veya bağımsızlık seçeneği konusunda odaklanmaktadır. 20 Kasım 1919 tarihinde Şerif Paşa ile Boğas Nubar Paşa arasında varılan anlaşma, Kürtler'i, bir özerklik veya bağımsızlık siyaseti ilan etme zarureti ile karşı karşıya bırakmış bulunmaktaydı. Görmüş olduğumuz gibi, 20 Kasım anlaşması karşısında Türk tepkisi, Kürtler'e özerklik vaadetme şeklinde olmuştu. Bazı Kürt milliyetçileri bağımsızlık istemekteydi; bazıları, meselâ Emin Bedirhan, Türkiye'den ayrılmak, fakat sultanı halife olarak tanımak cihetinde bir çözüm arayışındaydı. Bedirhan,

Başkan Wilson'un kendi kaderini tayin hakkı ilkelerinin Kürdistan'da da tatbik edilmesini istemekteydi. Seyyit Abdülkadir, iki tarafı da idare eder görünmekteydi. Abdülkadir'in bağımsızlık yönünde kuvvetli bir karar alamayışı ya da bazı tarihçilerin belirttikleri üzere hesaplanmış kararsızlığı, daha önce de belirtildiği gibi, Kürt Teâli Cemiyeti'nde kopuşa neden olmuştu. Şubat ve Mart 1920'de, Abdülkadir, gazetelere pek çok beyanatta bulunarak özerkliği tercih ettiği ve Şerif Paşa'nın Versay'daki gayretlerini desteklediğini belirtmekteydi. Emin Bedirhan ve Kürt Teâli Cemiyeti'ndeki Kürt münevverleri, beyanatından sonra Abdülkadir'i başkanlık görevinden azlettiler. Kürt milliyetçiliği tarihi üzerine araştırmalar yapan bir Kürt tarihçisinin belirttiği üzere, Emin Ali Bedirhan ve Seyyit Abdülkadir arasındaki fark, Abdülkadir'in **birleşmiş bir Kürdistan'** parçalanmış bir Kürdistan'a tercih etmesinden ibarettir⁽⁴⁴⁾. Anlaşıldığı kadarıyla, Abdülkadir'in ümitleri, Büyük Britanya'nın yardımıyla, şartlar buna müsait olduğunda Kürdistan'ın birliğini başarmaktı.

Sevr Muahedesi'nin bağımsız fakat parçalanmış bir Kürdistan sunmuş olması bir tenâkuz teşkil eder; Kürdistan'ın geniş kısımları İran ve Irak'ta kalacaktır⁽⁴⁵⁾. Türkiye'nin bir bölgesi bile olsa birleşik bir Kürdistan için mücadele eden Kürt milliyetçilerinin bu hedefleri, bağımsızlık için mücadele eden diğer Kürtler'e destek vermemeleri sonucunu verecekti. Birleşik bir Kürdistan fikrini savunan Kürtler'in Büyük Britanya'nın desteğini elde etmeye çalışmaları da ayrı bir tenâkuz teşkil eder. O Britanya ki, Irak'ı işgali, İran üzerindeki etkisi ve Sevr Muahedesi'ni imzalamış olması ile birleşik bir Kürdistan olmayacağını, açıklığa kavuşturmuş bulunmaktadır. Dolayısıyla bağımsız bir Kürdistan fikrini savunan milliyetçiler, bu bağımsızlığı Türkiye içerisinde aramak zorundadırlar. Ancak, 10 Ağustos 1920 tarihinden itibaren, ateşli bir Türk milliyetçi hareketi ile karşı karşıya gelecekleri açıktı. Ağustos 1920'den 1921 ortalarına kadar mese-

le, İngilizler'in Türkiye'de bir Kürt bağımsızlık hareketini ne ölçüde destekleyecekleriydi. 3. Bölümde tartışılacağı üzere, deliller Britanya'nın Türk milli kuvvetlerinin yükselişi karşısında, Türkiye'de bir Kürt bağımsızlık hareketini desteklemeyeceği yolundadır. Fakat 1921 ortalarına kadar İngiliz siyaseti, Kürtler'i bağımsızlık hareketlerinin destekleneceğine inanmaya teşvik etmek şeklindedir. İngilizler, bu dönem boyunca, Türkiye'de bu tür gayretleri desteklemişlerdir. Zira, bu gayretlerin bağımsız bir devletin kurulmasıyla sonuçlanmayacağı, ancak Kürtler'in Türk milli hareketinden, özellikle Irak-Türk hudutlarında, İngilizler lehine ödünler koparabilmek için kullanılabilmesi kanaati hakimdir. Kısacası, birleşik bir Kürdistan'ı tercih eden Kürt milliyetçileri, karşılarında, yalnızca Irak'ta özerklik tanıyan, fakat birleşik bir Kürdistan'ı desteklemeyen bir İngiliz siyaseti bulmaktaydılar. Sevr Muahedesi'nden sonra olayların gelişimi, özerklik isteyenlerin hesaplarının ne kadar yanlış olduğunu ortaya koyacaktı. Yalnızca özerklik talep edenler kuvvet ve nüfuzlarını kabul etmekle kalmadılar; fakat Kürt milliyetçi hareketinin çekirdeği de, bundan sonraki mücadelelerin gerçekleşeceği Anadolu'ya geçti.

SEVR'DEN ŞEYH SAİD'E KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİ

Bu bölümde, 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'ndan Şubat 1925'te Şeyh Said İsyanı'nın patlamasına kadar Kürt milliyetçiliğinin dördüncü evresi tartışılmaktadır. Anadolu'da Kürt milliyetçiliğinin ikilemi Mondros Mütterakesi'nin hemen ardından açığa çıkmıştır. Dersim bölgesinde Sünni-Şii ve Hamidiye mensubu-Hamidiye mensubu olmayan aşiretler arasındaki eski tartışmalar tekrar su yüzüne çıkmıştır. Mustafa Kemal, 1919 yazı başlarında yabancı işgal kuvvetlerine karşı vatan müdafaası için tamimler yayınladığında, Şerif Fırat'ın iddialarına göre ne bir Hamidiye Alayı, ne bir Hamidiye mensubu savaşa katılmak istemedi. Fırat'a göre, Hamidiye aşiretleri Cibranlı Miralay Halit Bey önderliğinde Kürt milliyetçiliği ve bağımsızlığını desteklemek üzere gizlice anlaşmış bulunmaktaydılar. Bu şahıs, 1892'de İkinci Hamidiye Alayı kumandasını üstlenen ve 1906'da İbrahim Talu'nun oğlu Hormekli Zeynel Talu'ya karşı taaruzla karşı geçen Halit Bey'in ta kendisidir.

Van Bruinessen'in fikrine göre Fırat'ın Mustafa Kemal'in vatani müdafaa çağrısına yalnızca **Aleviler**'in cevap verdiği şeklindeki açıklaması yanlıştır. Kendisine bilgi veren Kürt kaynakları daha önce Hamidiye mensubu olsa da olmasa da tüm Kürt aşiret birliklerinin Kuvvayi Milliye'ye katıldığını belirtmektedirler. Kürt aşiret alaylarının Rus ve Ermeniler'e taarruzlarının yoğunluğu göstermektedir ki, hayli yaygın bir Kürt katılımı sözkonusudur⁽¹⁾. Geriye kalan Erme-

niler'den kurtulmanın Kürtler'in çıkarlarına da uygun olduğu düşünölmüştür. Zira bu mesele halledildiğinde Sevr Antlaşması'nın 64'üncü maddesini uygulamak daha kolay olabilirdi. Van Bruinessen'i ilgilendiren, Kürtler'in Sünni-Şii, Hamidiye mensubu- Hamidiye mensubu olmayan tüm Kürt birliklerinin Rus ve Ermenileri Kafkasya'ya püskürtmek için Türk milliyetçi kuvvetlerine tamamen katılma arzusunda olabilecekleri akılda tutulmalı. Fırat'ın değerlendirmeleri doğru olmasa bile, aşiretler ve mezheplerarası çatışmalara dikkat çekmektedir. Fırat'ın belirttiğine göre, Halit Bey, kendisi yalnızca bir Hamidiye kumandanı değil, aynı zamanda düzenli Osmanlı ordusunda bir miralay olmasına rağmen, seferberliğe katılmamakla kalmayıp, Osmanlı Ordusu Birinci Kafkas Tümeni Kumandanı Kazım Karabekir'e tel çekerek Alevi aşiret birliklerinin sefere kabul edilmemesini, cephede ihanet edebileceklerini bildirmişti!⁽²⁾.

Fakat, bu hadiseleri kaydeden pek çok değerlendirmelere göre ise, Cibranlı Halit Bey, seferberliğe katılmakla kalmayıp, 1918 yılında Doğu Anadolu hareketlerinde öne çıkmış bulunmaktaydı. Gerçekten de öyle görülüyor ki, Halit Bey, tam da bu hareketler sırasında Ermeniler'in temizlenmesinin Kürtler'in Türk milliyetçiliğiyle karşı karşıya kalması demek olacağını farketmiştir. Zira, ne bir tampon, ne de bir blöf imkânı olacaktır. Bu konuda van Bruinessen şu hadiseyi aktarmaktadır: *"Ermeniler karşısında nihai zafere ulaşıldığı günde (tarih belirtilmiyor) herkes kutlamalar yaparken, Halit Bey hayli üzgün olarak çadırında oturuyordu. Mehdi (Şeyh Said'in kardeşi) yanına oturup, Halid'e yüzünün niçin asık olduğunu sordu. Biraz üsteledikten sonra Halid, Mehdi'ye 'bugün, bir gün bizim gırtlaklarımızı kesecek olan kılıcı biledik!' dedi. Bu düşünce zihnini işgal etmiş ve onu rahat bırakmamaktaydı.*"⁽³⁾. Eğer bu doğruysa, 1918-1919 yıllarında Kürt milliyetçiliğine ilişkin pek çok meseleye işaret etmektedir. Birincisi, Cibranlı Halit Bey gibi bir Kürt

milliyetçi liderinin Türk milliyetçiliğinden kaynaklanan durumun çok geç farkına vardığını ve Doğu Anadolu'da özellikle 1915 katliamından sonra sayıları azalmış bulunan bir Ermeni azınlığın bulunmasını Kürtler için avantaj olarak gördüğünü gösterir. Bu gecikmiş farkına varış, Kürtler ve Ermeniler arasında 1878'den beri sürmekte olan amansız düşmanlık ve iç savaşa bağlanabilir. İkinci olarak, Osmanlı ve Türk milliyetçi kuvvetleriyle işbirliği anlamına gelen Müslümanlar arası dayanışmanın cazibesinin, Cibranlı Halit Bey gibi insanları bile nasıl bağladığını gösterir.

1919 yılında Halit Bey gibi adamlar, Dersim bölgesi kasabalarında, hükümet otoritesini temsil eden konumları işgal etmekte ve bu otoriteyi aşiretleri milliyetçi hükümete karşı isyan için teşkilatlanmaya zorlamak amacıyla kullanmaktaydılar. Ancak, 1920 yılına gelindiğindedir ki, Halit Bey ve onun gibi düşünenler, özellikle şeyhler ve hocalar arasında Kemalistler'e karşı propandaya başlamışlardır. Kürt önderleri, Kürt giysileri giymeye, Kürtçe konuşmaya, aşiretler arasında iyi bilinen Kürt şiiirlerini dolaştırmaya başlamışlardır. 1920 yılı boyunca Halit Bey, hayli taraftar ve düşman kazanmış bulunmaktaydı. Halit Bey, Fırat'ın belirttiği üzere, Sevr Muahedesi'nden sonra 1920 yaz ve sonbahar ayları boyunca Kürt Teali Cemiyeti ve Seyyid Abdülkadir ile temas içindeydi. Eğer bu doğruysa Kürt Teali Cemiyeti ve İstanbul Kürtleri'yle şimdiye kadar düşünüldüğünden çok daha fazla temas olduğunu gösterir. Bu işbirliği Ciwata Xweseria Kurd (Kürt İstiklal Cemiyeti) veya 1921'de Erzurum'da halk arasında bilindiği üzere Azadî'nin kurulmasından çok daha önce mevcut görülmektedir⁽⁴⁾. Cibranlı Halit Bey, 1920 sonbaharı boyunca daha sonra Şeyh Said İsyanı'na katılacak olan Varto, Bulanık, Malazgirt, Hınıs, Karlıova, Solhan ve Çapakçur bölgesindeki aşiretler arasında gezip, teşkilatlandırdı. Şeyhler, hocalar, imamlar ve muhtarlarla konuştu. Alevi aşiretleri arasında pek başarıya ulaşamadı. Aleviler'i Kürt milliyetçiliğinin haklılığına ikna

etmek için nutuk atmak kafi gelmediği zaman zorbalığa başvurulduğu da vâkidir⁽⁵⁾. Kemalistler 1920 yazı sonlarına gelindiğinde, Halit Bey'in faaliyetlerinden gittikçe şüphelenmeye başladılar; 1920 Ağustosunda kendisine yeni vazifeler yüklenerek Erzurum'a tayin edildi.

Cıbranlı Halit Bey, Erzurum'da münasip bir zaman kollayarak beklerken 1920 Kasım'ında Dersim (bugün Tunceli) havalisinde bir Kürt isyanı patlak verdi. Bu isyana, isyanda en önemli rolü oynamış olan aşiretin isminden çıkılarak Koçgiri İsyanı denmektedir. İsyana üzerine yapılan başlıca değerlendirmesi Nuri Dersimi tarafından yazılmıştır. Dersimi'nin, kendi bölgesine Kürt Teali Cemiyeti'nin radikal hizbinin temsilcisi olarak gönderilmiş olduğu anlaşılıyor. Dersimi, büyük bir ağanın oğluydu. Mahalli seçkinlerle iyi ilişkilere sahipti. Öyle görülüyor ki, Dersimi, isyanda körükleyici bir rol oynamıştır; fakat oynadığı rolün kesin muhtevası pek açık değil. İsyanın oluşu göstermektedir ki, Sevr Muahedesi'nden sonra, Kürt Teali Cemiyeti harekete geçmek, 62 ve 64'üncü maddeleri tatbikat sahasına koymak arzusundaydı. Kürt Teali Cemiyeti ve Anadolu şubeleri arasında işbirliğinin mevcut olduğu da anlaşılmaktadır. İsyana, Sevr Muahedesi'nin imzalanmasından sonra 3 ay zarfında patlak vermiştir.

Dersimi ve yoldaşı Koçgirili Mustafa Paşa, Mondoros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen ardından İstanbul'a gelmişlerdir. İstanbul'a vardıklarında, Seyit Abdülkadir'in muhtariyet taraftarı olduğunu öğrenmişlerdi. Bu, onların kuvvetle karşı oldukları bir tavidir. Dersimi, 1920 Ekiminde Koçgiri aşiretlerinin en büyük kasabası olan Ümraniye'ye giderek Kürt Teali Cemiyeti'nin şubelerini kurmaya başladı. Bu gayret, Mustafa Kemal'in gözünden kaçmadı; daha 1919 Eylül ayında, Sivas'ta bulunan Kürt teşkilatçılarından biri ve Koçgiri aşiretlerinin önde gelen lideri

Koçgirili Mustafa Paşa'nın oğlu olan Alişan Bey'le konuşmuştu. Alişan Bey, Mustafa Kemal'e Kürtler'in Wilson İlkeleri gereğince muhtar bir Kürdistan için çalıştıklarını anlattı. Mustafa Kemal, Başkan Wilson'un ilan etmiş olduğu ilkelerin Doğu Halkları (anlaşıldığı kadarıyla yalnızca Kürtler değil tüm Doğu Halkları kastedilmektedir) için hiçbir kıymet taşımadığını anlatarak Kürtler'in kendisinin Dersim bölgesinde bulunan milliyetçi temsilcileriyle işbirliği içine girmelerinin daha doğru olacağını iddia etti. İlaveten, Seyid Abdülkadir'in İstanbul'da Ferit Paşa Hükümetine alet ve İngiliz'e uşak olmasının talihsizlik olduğunu; bazı Bedirhan ailesi mensuplarıyla beraber olan Yüzbaşı Noel ve Cemil Paşa Ailesi mensuplarının Elaziz valisiyle işbirliği yaparak Sivas'ta bulunan Kemalist kuvvetlere taarruz planları hazırlamakta oldukları cihetinden istihbarat almış olduğunu belirtti. Tüm Kürdistan'ın, Erzurum Kongresi'nde (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) kendisine destek vermeyi taahhüt etmiş olduğunu ve dahası Ferit Paşa Hükümetinin Sevr Muahedesi'ni veya Wilson İlkeleri'ni Kürdistan için uygulamaya muvaffak olmayacağını ilave etti⁽⁶⁾.

Öyle görülüyor ki, Jön Kürtler'i İstanbul'da bulunan Kürt Teali Cemiyeti'yle muhaberatı keserek isyana kalkışmaya mecbur bırakan, Mustafa Kemal'in sert tepkisi olmuştur. Mustafa Kemal'in bazı Kürtler'i kendi tarafına çekmeyi başarmakta olduğu da, Jön Kürtler nazarında açıklık kazanmaktaydı. Kemalistler bu sırada vazife ve rüşvet dağıtarak bazı nüfuzlu Kürtler'i kendi davalarına katılmaya ikna etmekteydiler. Milliyetçilerin elde etmiş olduğu kazançlara karşın, genç Kürt teşkilatçıları da hayli başarılıydılar. Nitekim, Büyük Millet Meclisi azası Kürt mensuplarının müttefik kuvvetlere Kemalistler'den asla ayrı düşmeyeceklerini bildirmiş olmalarına rağmen Jön Kürtler müstakil bir Kürdistan kurma davası doğrultusunda Kürt aşiretlerini teşkilatlandırmaya devam etmekteydiler. 1920 senesinin ilk ayları boyunca, Diyarbakır, Van, Bitlis ve

diğer bölgelerdeki Kürtler'le ilişki kurmak amacıyla pek çok örgütsel toplantı tertip edildi. Toplantıların yapıldığı Hüseyin Abdal Tekkesi şeyhlerinin bu bölgelerdeki Kürtler'le ilişkileri hayli işlevsel bir rol oynamıştır⁽⁷⁾.

Dersimi'nin tahminlerince Kürtler, 1920 yazına gelindiğinde Dersim'in batısında 45 bin ve doğusunda 45 bin kişiden mürekkep bir kuvvet toplayabilecek hale gelmiş bulunmaktaydılar. Sivas vilayetinin doğu ve kuzey bölgelerinde hakimiyeti ele geçirmişlerdi. Kürtler 1920 Temmuz ve Ağustos aylarında Türk cephaneye yüklerine ve jandarma karakollarına saldırmakta, Türk esirler almaktaydılar. Kemalist hükümet, huzursuzluk halini yatıştırmak amacıyla Koçgiri aşiret reisi Alişan Bey'i Refahiye Kaymakamlığı'na ve Kardeşi Haydar'ı Ümraniye Belediye Reisliği'ne atadı. Bazı Kürt radikalleri Kürdistan'ın istiklâlini açıkça ilan etmek istemekteydiler. Kürtler, siyasi durumları geliştikçe Türk cephaneye yüklerine ve Türkler'in muhtemel Kürt isyanına karşı istif yapmakta oldukları depolara saldırmaya devam ettiler. 20 Ekim'de büyük bir silah yükünü ele geçirdiler. Refahiye kaymakamı olma konumunu iyi kullanan Koçgirili Alişan Bey, isyancı saflara daha fazla aşiret çekmekte hayli başarılıydı. Alişan Bey ve diğer aşiret reisleri, isyana kayıtsız kalan aşiretleri de saflarına çekmek için Hozat'a (Tunceli) kadar geniş bir alanda çalıştılar. Çemişkezek'te iştişarede bulunan aşiret reisleri, Kürt istiklalinin ilan edilmesine destek verme kararı aldılar.

Kürt liderlerinin katıldığı bir toplantıdan sonra, 15 Kasım 1920'de Ankara'daki Kemalist hükümete bir muhtıra göndererek 20 Kasım'a kadar cevap verilmesi için süre tanıdılar. Ankara Hükümeti'nden şu isteklerde bulunmaktaydılar:

(1) Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti'nce Kürdistan'a tanınmış olan muhtariyeti tanıyıp tanımadığını açıklamalı;

(2) Ankara Hükümeti, muhtırayı kaleme almış bulunan Dersim'li liderlere muhtar Kürdistan'ı idare tarzına dair tavrı konusunda malumat vermeli;

(3) Elaziz, Malatya, Sivas ve Erzincan zindanlarında bulunan tüm Kürtler derhal saliverilmeli;

(4) Kürt ekseriyete sahip vilayetlerde bulunan Türk memurlar derhal çekilmeli;

(5) Koçgiri havalisine gönderilen Türk askeri kuvvetleri geri çekilmeli.

Ankara Hükümeti, talepleri değerlendirmek üzere Elaziz'den Dersim'e bir heyet gönderdiyse de, heyet azaları dikkate alınmayarak kovuldular. Bundan sonra Kürtler 25 Kasım'da (Teşrin-i Sani) Ankara'ya bir tel çekerek, Sevr Muahedesi hükümleri uygulanıp, Diyarbakır, Van, Elaziz ve Bitlis vilayetlerinde müstakil bir Kürdistan kurulmayacak olursa, Garbi Dersim aşiret reislerinin silahlı eyleme başvuracaklarını bildirdiler⁽⁸⁾. Ankara Hükümeti taleplerde hemfikir olduğu karşılığını vererek vuzuh bir biçimde zaman kazanmaya çalışmaktaydı. Aynı esnada, Sivas'ta bulunan hükümet kuvvetlerini [Kuvvayı Milliye birlikleri ç.n.] takviye etmekteydi. Türkler, Dersim'in getirdiği bir avantaja da sahiptiler. Dersim havalisi ağır, karlı bir kış yaşamaktaydı ve diğer aşiretlerin Koçgiri'ye yardım etmesi mümkün değildi. Diğer aşiret reisleri isyanın 1921 ilkbaharı sonuna kadar ertelenmesi gerektiğini düşünmekteydiler. Ancak o zaman progamlarını uygulayabileceklerdi.

Programa göre, Kürt ihtilali ilkin Dersim'de başlatılacak, Hozat'ta (Tunceli) Kürt bayrağı dalgalandırılacaktı. Kürt ulusal kuvvetleri Erzurum, Elaziz ve Malatya vilayetlerinde, Sivas yönünde harekete geçerek, Ankara Hükümeti tarafından Kürdistan istiklalinin tanınmasını talep edeceklerdi. Silahlı kuvvetlerce desteklenmesi

sebebiyle talebin Ankara Hükümeti tarafından kabul edileceği düşünölmekteydi. Şüphesiz, isyanın bahara ertelenmesi, Kemalistler'e bölgeyi kuşatma, isyanın yayılmasını engelleme ve belli bazı aşiret reislerini saflarına dahil etme imkanı vermiş oldu. Kemalistler, Kürt taleplerini karşılamalarının hiç de zor olmadığını açıklamaya devam etmekteydiler. Elaziz valisi, şahsen Pertek ilçesine giderek yakın zamanda mebus olarak meclise tayin edilmiş bulunan Meco Ağa'ya, Mustafa Kemal'in Kürt taleplerini desteklediğini anlattı. Nüfuzlu Kürt liderleri Ankara Hükümeti'nin aldatımacalarına kandılar⁽⁹⁾. Meco Ağa'nın dışında, Mustafa Diyab Ağa, Ahmet Ramizi ve Binbaşı Hasan Hayri, Mustafa Kemal tarafından Meclis'e tayin edildiler. Dersimi, bu şahısların fırsatçı tavırlarına rağmen, manevi ve ulusal Kürt değerlerine sahip olmaya ve müdafaa etmeye hâlâ devam etmiş oldukları kanaatindedir. Dahası, Dersim'in geneli, 1921 baharı süresince hâlâ Kürt hakimiyetindeydi ve milliyetçi faaliyetler sürmekteydi. Dini bir lider olan Seyid Rıza, idari hakimiyeti üzerine almış bulunmaktaydı. Ankara'da bulunan Kürt mebuslar, kendisine Kürt haklarını barışçı yollardan elde etme ümidinde olduklarını bildirmekteydiler. Dersimi, mebusların ya fırsatçı davranışlarını maskeleyecek bir bahane bulmaya muhtaç olduklarından, ya da Türkler'in gerçek hedeflerini ayırd edemeyecek kadar hilekârlığın kısıkaçlarına kapılmış bulduklarından bu tür açıklamalar yaptıklarını belirtir.

Mustafa Kemal, Alişan Bey'den ya Ankara'ya gelmesini, ya da Sivas'ta yüksek bir hükümet memurluğu vazifesini kabul etmesini rica etmekte ve ayrıca Dersim'e bir Kürt mutasarrıfın gönderileceğine söz vermekteydi. Seyid Rıza ve Alişan Bey, bağımsız bir Kürdistan istedikleri ve Ankara'nın Kürt mebuslarından hiç birini Dersim havalisinde mutasarrıf olarak görmek istemedikleri şeklinde karşılık verdiler. Mustafa Kemal 1920 yılı sonlarına doğru, Balya madeninde Dersim'li 1200 Kürt madenciyi silahlandığı suçlamasıyla Nuri Dersimi'nin tutuklanmasını emretti. Dersimi, tutuk-

lama emrini işitmesiyle vazifeden istifa ederek tüm zamanını Kürt aşiretlerini teşkilatlandırmaya vakfettiğini ifade eder. Ancak, Dersimi, 20 Aralık 1920'de tutuklandı. Kürtler ve Türkler arasındaki farklar hapiste bile belirgindi. Mustafa adındaki hükümet savcısı; kulağına, ünvanına rağmen kendisinin de Kürt olduğunu fısıldadığında Dersimi, Kürtler'i örgütlemenin zorluğunu daha açıkça anlamıştı. Dersimi serbest bırakıldığında, Sivas valisi Reşit Paşa, yabancı işgalciler tarafından tehdit edildiği bir esnada Dersim Kürtleri'nin Ankara Hükümetine sadık kalmaları için Dersimi'yi ikna etmeye çalıştı. Mustafa Kemal'in Iskan Kanunu uyarınca Dersimi'ye bir çiftlik tahsis edilmesi emrini verdiğini de aktardı⁽¹⁰⁾.

Kemalistler ve Kürtler arasında çatışmalar Ocak 1921 gibi erken bir tarihte başladı. Bir Türk alayı 15 şubat'ta Ümraniye'ye yürüdü. Mevcut koşullar karşısında, aşiretler derhal ayaklanmak istediler. Ancak, Kürt hareketinin önderleri, daha geniş bir aşiret katılımını sağlama alabilmek için birkaç ay daha beklemeyi uygun buldular. Kürtler, Ankara Hükümeti'nin kiş sonuna kadar beklemeyi planladığı kanısında ydılar. Dersim yolları açıldığında, Kemalistler Kürt ihtilalcilerini tek tek yakalamak ve Kürt örgütlerini yok etmek istiyorlardı; Dersim'i izale etmek ve başkaldırının yayılmasını önlemek için, hiç silah kullanmadan milliyetçilerin bazılarını tutuklayacak, bazılarını da srecekleirdi. Türkler, Kürtleri'n koşulsuz teslim olmalarını istediler; eğer olmazlarsa köylerine saldırılacaktı.

Kürtler ve Türkler arasındaki çatışma arttı. Mart 1921'de Ümraniye'de önemli bir çatışma meydana geldi. Kürtler Türk kumandanını yakaladılar ve kent merkezine Kürt bayrağı çektiler. Mitralyozlar da dahil olmak üzere Türk silahlarına ek olarak bin at ve katırların tamamı Kürtleri'n eline geçti. Kürtler, anlaşıldığı kadarıyla göre hiç birini öldürmeden Türk zabıt ve askerlerin gitmelerine izin verdiler. Türk kuvvetlerindeki Kürt ve Cerkez zabıtlar Kürtleri'e

katıldı⁽¹¹⁾. Koçgiri İsyanı'na neden olan ve Ankara Hükümeti'ni Kürtler'e karşı kuvvetli yaptırımlar uygulamaya zorlayan şey, görünüşe göre 1921'de Dersim'deki bu olaylardır. Mart olayları diğer Kürtler'in kazananların saflarına katılmalarını da teşvik etmiştir. Erzincan ve Malatya'daki diğer aşiretlerden yardım göndermeleri istendi. Fakat hava şartları nedeniyle bunu yapamayacaklarını bildirdiler. Kürtler, Urfa ve Gaziantep'teki Fransızlar'dan yardım istemeyi bile düşündüler. Fakat genç Kürt milliyetçileri, yabancılardan yardım istenmesini kabul etmediler. Türkler'e yalnız karşı koyacaklardı. Kadınlar ve çocuklar savaşımlara cephaneye ve yiyecek taşıdılar. 8 Mart'ta Kürt kuvvetleri karlarla kaplı Munzur Dağı'nı geçerek Kemah'ı ele geçirdiler ve Türkler'le işbirliği yaptıklarına inandıkları büyük Kürt toprak sahiplerini yakaladılar. 11 Mart 1921'de, zaferleriyle sarhoş olarak Ankara'ya işgal ettikleri bölgelerde Kürtler'ce yönetilecek bir vilayet kurmak istediklerini belirten bir telgraf çektiler. Buna karşılık Kemalistler, yanıt olarak kendisi de bir Kürt olan Şefik Bitlisî başkanlığında bir heyet yolladılar ve bu heyet Ankara'nın sorunları barışçı yollarla çözmek istediğini belirtti. Fakat, daha Şefik Bitlisi isyancılarla görüşmeler yaparken Türkler bölgedeki bölüklerini takviye ettiler. Ankara Hükümeti, 15 Mart'ta Elaziz, Erzincan ve Sivas vilayetlerinde örfî idare ilan etti (Bu, benzeri uygulamaların ilkiydi). Türkler'in isyanı durdurmaya yönelik çabalarına yanıt olarak Kürtler, Ankara'ya Türk Hükümetinin aynı Ermeniler'e yaptığı gibi kendilerini de sürmek istediğini ve milliyetçi amaçlarını savunmak için çarpışmaya devam edeceklerini telgrafla bildirdiler. Kürtler'in hesapladıkları şey, Yunanlılar'a karşı şiddetli savaşların olduğu cephe-lerden kuvvet çekmek zorunda kalabileceklerinden Türkler'in ihtiyatlı olacaklarıydı. Görünüşe göre Kürtler, Türkler'in aynı zamanda hem Yunanlılar'la ve hem de Kürtler'le savaşamayacaklarını düşünüyorlardı. Türkler'in 1921 baharında yaptıkları şey, isyanın yayılmaması için önlemler almaktı; ve Kürtler arasındaki isyana

yönelik desteği zayıflatmaya çalıştılar. Bu yöntem çok etkiliydi. Türkler ,Topal Osman komutasındaki barbarlıklarıyla tanınan Çerkez Alayı'yla da uğraştılar ve Kürtler'le daha fazla meşgul olmadılar. Bu alaylar birçok gaddarlık yaptı ve bu Kürtler için memnuniyet vericiydi. Türkler saldırılarını arttırdınca, diğer aşiretler isyana katılmamaya karar verdiler ve bazıları isyandan geri çekildi. İsyancılar Ankara'daki Kürt mebuslardan hiçbir teşvik almadılar. Nisan 1921 itibarıyla, Koçgiri Kürt İsyanı Kemalistler'ce bastırılmıştı. Anlaşıldığı kadarıyla hem Türkler hem Kürtler 10 bin kadar askerle çarpışmıştı⁽¹²⁾. Bu sayı, Şeyh Said İsyanı'nda kullanılan kuvvetlerle karşılaştırıldığında oldukça küçük kalır.

Koçgiri İsyanı'ndan uzunca bahsettik, zira bu konuda Türkçe dışında hiçbir eser yazılmamıştır. Türkçe'de ise yalnızca iki eser mevcut⁽¹³⁾. Öte yandan, İsyan, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Kürt milliyetçiliğinin gelişmesi açısından, özellikle Sevr Muahedesi sonrasında Kürt milliyetçiliğinin güçlü ve zayıf yönlerine işaret etmesi açısından hayli önemlidir. İsyanın temel sebebi Kürtler'in Anadolu'dai muhtar bir idare kurabilmek için Sevr'in 62 ve 63'üncü maddelerinde belirtilen şartları tatbik edilmesini sağlamak istemiş olmaları olarak görülmektedir. İsyandan henüz bir yıl önce Misak-ı Milli'yi ilan etmiş olan Kemalist Hükümetin acemiliğinden yararlanmış olmak istemekteydiler. Kemalistler, 1921 baharında Yunanlılar'la muharebe de tıkanmış ve Kürtler belirttiğimiz gibi bu vaziyetten yararlanmak istemişlerdi. Dahası, Kürtler, faaliyetleri için milletlerarası destek ve hatta İngiliz, Fransız ve Yunanlılar'dan yardım almak açısından iyi bir konumda bulunmaktaydılar. Kürtler'le bu üç devlet arasında temas var idiyse de, bu devletlerden destek aldıklarına dair hiçbir delil yoktu. Muhtemelen bu üç ülke de Kürtler'in olabileceğinden çok daha kuvvetli olan Türk milliyetçilerine verdikleri zorluklarından hayli memnun bulunmaktaydılar.

Koçgiri İsyanı'nın göstermiş olduğu diğer bir şey de, milliyetçi Kürt hareketinin zayıf yönleridir; liderlerin kendileri de, başarısızlıklarını tahlil ederken bunun farkındadırlar. Bir neden, Avrupa desteğinden yoksun olmalarıydı; belirtilen ikinci neden, Kürt toplumunun aşiretsel yapısının, bir istiklal savaşı vermek için gerekli birliği sağlayamadığıydı. Bir orta sınıfın olmayışı da aşiret reislerinin liderliği üstlenmelerini gerektiriyordu; fakat bu adamlar, düşman tarafından kolayca elde edilebiliyorlardı. Üçüncü olarak Kürtler arasındaki din ve mezhep farklılıkları, aydınlanmış bir grubun yokluğunda ortadan kaldırılması mümkün olmayan bir güvensizlik yaratmaktaydı. Dersimi'nin belirttiği üzere genç Kürt teşkilatçıları istiklal propagandasını yaparken isyancı liderler yalnızca muhtariyet istemekteydiler. Ankara'ya çektikleri 11 Mart telgrafındaki temel istek, işgal etmiş buldukları bölgeden oluşan muhtar bir vilayet kurulmasıydı⁽¹⁴⁾.

İsyanın liderlerinin özeleştirileri tam yerine oturmaktadır. Belirtildiği gibi, aşiret reisleri, kendilerine vazife, tayin, arazi ve bazı hallerde rüşvet teklif eden Kemalistler tarafından kendi saflarına çekilebilmişlerdir. Kemalistler, Ermeniler'den kalma geniş arazi ve mülkiyeti ele geçirmiş bulunmaktaydılar; Bunları dağıtabilirlerdi. Bunun dışında, yeni ve büyümekte bir hükümeti idare etmekteydiler. (Elde etmeleri icabeden bir kimseye) istediği vazifeyi verme ve karşılığında onu kendi himaye ve denetimlerine alma imkanını da kullanabilirlerdi. Vatana taarruza geçmiş bulunan kafirlere karşı Müslüman dayanışması temasına da sıklıkla başvurdular. Buna ek olarak çoğu Kürt, kendi milliyetçiliklerinin kuvvetine ikna olmuş değildi. Önder kadronun önemli bir kısmı İstanbul'dan uzak, yabancı bir şehirden gelmiş bulunmaktaydı. Ancak, isyan, milliyetçi Kürt cemiyetleri, aşiret reisleri ve şeyhler arasında işbirliğinin mümkün olduğunu da göstermiştir. Dahası Kürt milliyetçiliği ve hatta muhtariyet için verilen mücadele vilayetlere kaymıştır ve buradan devam

edecekti. Yabancı bir şehirde veya İstanbul'da kurulmuş olmayan ilk milliyetçi Kürt cemiyeti, faaliyetlerine 1921 yılında Erzurum'da başladı.

İsyana dair olarak yazılmış bulunan eserlere bakarak, , katılan aşiretlerin Hamidiye Alayları veya 1. Dünya Savaşı sırasında kurulmuş Aşiret Alayları'na da dahil olup olmadıklarını net bir şekilde anlamak mümkün değildir. Fakat, böyle bir katılım olmuş gibi görünmüyor. Hamidiye Alaylarının çoğu, daha doğu ve güneyde bulunan aşiretler tarafından oluşturulmuştur. Bu, Koçgiri İsyanı'nı yeterince askeri tecrübeden yoksun kıldı. Ayrıca, Koçgiri İsyanı Ankara'ya Şeyh Said İsyanı'nın gerçekleştiği alandan daha yakın bir alanda meydana geldi; dolayısıyla Türk kuvvetleri açısından engel bir bölge olmakla birlikte ulaşmak kolaydı. Her ne kadar Türkler Yunanlılar'la zorlu bir muharebenin içinde iseler de, hatta 23 Mart 1921'de Yunanlılar'a karşı ikinci taarruzu başlatmış olsalar da, Yunanlılar'la savaşmak için girişilen büyük bir seferberlik gayretinden sonra, Koçgiri İsyanı'nı bastırmak için 5-6 bin askeri bölgeye çıkarmak büyük bir mesele değildir. İsyanın gerçekleştiği bölgenin çoğunlukla Türkler'in yaşadığı bölgelere yakınlığı da Kürtler'in bu olayda Türk sultasına daha mâruz erişebileceği ve Türk himayeciliği patronaj için daha erişilebilir bir alanda olmaları anlamına gelmekteydi. Kürt aşiret toplumunun zayıflığına rağmen aşiret reisleri isyanda en önemli rolü üstlenmişlerdi. Şeyhlerin rolü, Şeyh Said İsyanı'nda oynayacakları rolden çok daha önemsiz oldu. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi tekkeler özellikle Hüseyin Abdal Tekkesi önemli bir rol oynadılar. Kürt milliyetçileri bu olaydan pekala iyi bir ders almış olabilirler: Şeyhler, isyana liderlik etme açısından aşiret reislerinin olabileceğinden çok daha güvenilir olabilirlerdi ve aşiretlerüstü ilişkileri, yaygın bir birliktelik sağlama açısından mutlaka bir ehemmiyeti haizdi; dahası, şeyhler, Türk Hükümeti tarafından daha zor elde edilebilirlerdi. Ve aşiret reislerinden daha milliyetçi bir zihniyete sahip bulunmaktaydı. Bu üç unsur, 1925 yılında dikkate alınmıştır.

Dersimi'nin, Kürtler arasındaki bu din ve itikat farklılıklarının isyanın başarısızlığına katkıda bulunduğunu belirmesi Sünni ve Aleviler arasında çatışma olgusuna işaret eder. Gerçekten de bu sözkonusu olmuştur. Fakat, yalnızca Sünni aşiretlerin katıldığı Şeyh Said İsyanı'ndan farklı olarak, Koçgiri İsyanı'na hem Sünni hem Alevi aşiretler katıldılar. Sünniler, Aleviler kadar heyecanla katılmamış da olabilirler; ancak, bu Dersimi'nin anlatımında net değil. Van Bruinessen'e göre, "*O dönemde çoğu Sünni Kürt, isyanı yalnızca bir Alevi isyanı olarak algılamışlardı; isyanı desteklemek için hiçbir neden görememişlerdi.*"⁽¹⁵⁾. Bu, 1925 yılında rollerin tersine dönmesi için bir sebep teşkil etmiş olabilir. 1925'ten farklı olarak, hem Kurmanciler hem de Zazalar isyana katıldılar; fakat, daha çok isyan edenler Zaza'lardı. 1921 Koçgiri İsyanı'nda her ne dinlisanı unsur rol oynamış olursa olsun, bu unsurlar, 1925 isyanında olduğu kadar önemli değillerdi. Kuşkusuz bu da bir zayıflık olarak görülebilir. Sünni-Nakşibendi ve Zaza olanlar tarafından yönetilen bir isyan lisan ve dil homojenliği nedeniyle çok daha kuvvetli ve birleşmiş olabilirdi. İsyanın alanı ise, 1925'te olduğundan çok daha sınırlıydı. İsyanın ölü kış mevsiminde patlak vermiş olması da dışarıdan yardım gelecek olsa bile bunu engelleyecek bir unsurdur. İlaveten, 1920 yılı kışı, Dersim havalisinde her zaman olduğundan çok daha amansız geçmişti. Mevsim ve hava şartları, zaten kayıtsız olan bazı milliyetçilerin ruhunu iyice söndürmüş olmalı. Bölgelerarası örgütlenmenin zayıflığı, iletişim noksanlığı, şehir-kır anlaşmazlıkları ve münevver aşiret farklılıklarının yanısıra önceden tahmin edilmesi mümkün olmayan unsurlar da isyanın kısa ömürlü olmasına neden oldu.

Türk askeri kuvvetinin ve teşkilatının mukayese götürmez üstünlüğü, Ankara Hükümeti'nin emrinde geniş patronaj, arazi ve başka kaynaklar bulunması da isyanın başarısızlığına neden olan diğer sebepler arasındaydı. Gerçek şu ki, genişlemekte olan bir

devletin elinde topladığı kaynakların yanısıra, Kürtler, başka nedenlerle de Mustafa Kemal'i desteklemekteydiler. Van Bruinessen'e ve bilgi kaynaklarına göre, pek çok ağa, Mustafa Kemal'i şahsen tanımaktaydı. Kimi, Mustafa Kemal'i 1916 yılında 16. Ordu Kumandanı olduğu dönemden tanımaktaydı. Liderliği, Rus ordusunun geri çekilmesine ve Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti tasarısının çökertilmesine katkıda bulunmuştu. Vatanın yabancı ve kafir işgalcilere karşı müdafaasının simgesi haline gelmişti. Kürt milliyetçileri de dahil olmak üzere, önde gelen Kürtler'i, Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) ve Sivas Kongresi'ne (4-11 Eylül 1919) davet etmişti. Kürtler'in Türkler'le eşit haklara sahip olacağını vaad etmişti. En azından üçü Kürt olmak üzere (Mutki'den Hacı Musa Bey, Bitlis'den Sadullah Efendi ve Erzurum'dan Nakşibendi Şeyhi Fevzi Efendi), 9 kişilik bir Heyet-i Temsiliye seçilmiş bulunuyordu.

Kanaatimce, Kürtler'in desteği olmaksızın Türk milliyetçilerinin o kadar başarılı olmasının mümkün olmadığını söylemek mübalağa olmaz. Başka bir deyişle, Kürtler, Kemalistler'e askeri olarak ve faal bir biçimde Erzurum'da meydan okumuş olsalardı, milliyetçi Türk hareketinin Rus ve müttefik kuvvetleri ile Ermeniler'e karşı elde etmiş oldukları başarılar, ciddi bir biçimde gecikirdi. Türkiye Kürt tarihinin bir garabeti de, Türk milliyetçilerinin İstanbul Hükümeti ve işgal kuvvetlerine karşı idari ve askeri meydan okuma hareketlerinin, Kürt milliyetçilerinin kurmak istedikleri vatanın bir parçası olan topraklarda başlamış olmasıdır. Kürtler, Türk milliyetçi kuvvetlerine yardım etmişler ve bu da hedeflerine ulaşmalarını engellemiştir. Daha ılımlı bir görüşle bile, milliyetçi Türk ihtilalinin, Kürt ve Türk nüfuslarının örtüştüğü alanlarda başlamış olduğunu kabul etmek gerekir. Koçgiri İsyanı'nın göstermiş olduğu gibi, bu olgu Türkler'in menfaatlerine işlemiştir. Dahası, Türk milliyetçileri Yunanlılar'la bir ölüm-kalım mücadelesine girmişken Kürtler'in isyana kalkmış olması, Türk mil-

liyetçilerinin Kürtler'in istiklal ve hatta muhtariyet taleplerini bile ihanet olarak tanımlamalarını kolaylaştırmıştır. Hayli sayıda Kürt bu konuda Türkler'le aynı kanıyı paylaşmaktadır. Bazı Kürtler'in Ankara Hükümetini desteklemiş olması, yalnız fırsatçı unsurlardan kaynaklanmamıştır.

Ancak, patronaj imkânı Türkler'e açık bir şekilde yardım eden bir unsur olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi, yalnızca Dersim bölgesinden 4 Kürt, atanmış mebus olarak Meclis'te yer almaktaydı. Mustafa Kemal, Koçgiri Aşiretleri Reisi Alişan Bey'e Büyük Millet Meclisi için aday olmasını önermişti. Kürt kökenli olduğu iddia edilen Türk bilim adamı İsmail Beşikçi, 1919-1921 yılları boyunca, Kemalist kuvvetlerin -özellikle Mustafa Kemal'in kendisinin- Kürt reisleri ve ağaları ile sürdürmekte olduğu ilişkilerin, milliyetçi Kürt örgütlerin kurabildiklerinden çok daha iyi olduğunu belirtir. Bu, Koçgiri İsyanı sırasında oldukça net bir biçimde görüldü. Kürt reisler, ağalar ve şehirli ümeranın, Ermeniler'in arazi ve mülkiyetleri üzerinde kanunen hak iddia edebilmek için Ankara Hükümeti'nin desteğine ihtiyaçları olduğunu bilmeleri, bunun nedenlerinden biridir. Bu, Kürtler'in öylesine heyecanla ve şiddetle katılmış oldukları Ermeniler'in temkiline yönelik harekâtların, Anadolu'da Kürt milliyetçiliğinin bozguna uğramasına nasıl katkıda bulunmuş olduğunun başka, belki de tuhaf bir örneğidir. Tam da Cibranlı Halit Bey'in Ermeniler'in yenilgiye uğradığı gün çadırında tahmin etmiş olduğu gibi, Ermeniler'in ortadan kaldırılması Kürtler'i Türkler'le karşı karşıya getirmiş, yalnız bırakmış bulunuyordu. Bunun da ötesinde, milliyetçiler bir kez iktidarlarını sağlama alınca, Kürt aşiret reisleri, ağaları ve şehirli ümera, Türkler'e bağımlı hale gelmiş oldular. Fakat daha kimse, Türk milliyetçi liderlerinin kendileri bile böylesi bir muvaffakiyeti tahmin edemeyecek durumdayken Kürtler bunu nasıl tahmin edebilmişlerdi? İsmail Beşikçi, Kemalist kuvvetlerin 1919-1922 döneminde dini öne çıkartmış olmasının, Kürt desteğini sağlamakta

önemli bir unsur olduğunu belirtir. Beşikçi'ye göre Mustafa Kemal, Kürt liderlere **Nutuk**'un vesikalar kısmına alınmış olan 7 mektuptan daha fazla mektup yazmış olmalı. Pek çok ailenin bu tür mektuplar almış olduklarını belirttiklerini yazar⁽¹⁷⁾.

Mustafa Kemal'in **Büyük Nutuk**'unun 3. cildine dahil ettiği 7 mektup, Mustafa Kemal'in Kürt liderleriyle ilişkilerinde uyguladığı taktiklere iyi bir örnek teşkil eder⁽¹⁸⁾. Nurşin Şeyhi Ziyaeddin Efendi'ye 13 Ağustos 1919'da yazdığı mektup, hayli öğreticidir (vesika 52, s. 942-943). Mustafa Kemal 1. Dünya Savaşı'ndaki desteği ve Sultan Halife'ye sadakati için Şeyh'e teşekkür eder ve bu harekete karşı kalpten hürmetlerini ifade eder. Fakat aynı sultan ve halilfenin şimdi Doğu Vilayetlerini Ermeni'lere peşkeş çekmeye çalıştığının efkârı umumiyeye malum olduğunu, İstanbul Hükümeti'nin vatani müdafaadan tamamıyla aciz olduğunu belirtir. (6 gün önce tamamlanmış bulunan) Erzurum Kongresi'nin kurulmuş olduğunu ve yakında bir Sivas Kongresi'nin toplanacağını bildirerek Şeyh'ten bölgenin tüm vatanperverlerine mahsus selamlarını iletmesini ister.

Mustafa Kemal, daha önce de belirtildiği gibi Erzurum Kongresi'nde Heyeti Temsiliye'ye seçilmiş bulunan Mutkili aşiret şeyhi Hacı Musa Bey'e de bir mektup yazmıştır. Bu mektup (vesika 47, s. 937-939), Erzurum Kongresi'nin hitamından hemen üç gün sonra, 10 Ağustos 1919'da yazılmıştır. Mustafa Kemal, reise ve ailesine, devlet ve millete hizmetleri ve fedakarlıkları, özellikle Bitlis ve Mutki havalisinde orduya yardımları dolayısıyla teşekkür eder. Reise, düşmanlarının, ülkeyi bölmek ve atalarının topraklarında bir Ermenistan yaratmak istediklerini anlatır. İstanbul Hükümeti'nin zayıflığı, bu vaziyetin ortaya çıkmasına müsaade etmekteydi; Mustafa Kemal, bu hazin durumun düzeltilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Mustafa Kemal ve "kardeşimiz ve Hamidiye kahramanı "Rauf (Orbay) Bey ile birlikte Hacı Musa Bey'in Heyeti Temsiliye'ye seçilmiş olmasından da

bahseder. Şartlar gerektirirse, Mustafa Kemal, Hacı Musa'nın yardımını rica edecektir. Sivas Kongresi'nin sonuçlanmasından sonra, Mustafa Kemal, reisle Erzurum'da buluşacağını ve kendisine telgrafla zamanı bildireceğini belirtir. Mustafa Kemal, bunun Hacı Musa için zor olacağını kabul eder; fakat, kendisinin millet için böyle bir fedakârlıkta bulunacağına güveni tamdır. Bu mektup ve Koçgiri İsyanı liderlerinin beyanata, pek çok Kürt şeyh ve reislerinin Kürt milliyetçi hedeflerini niçin desteklememiş olduklarının en iyi göstergeleridir; Çoğu, muhtariyet taleplerini bile desteklemişlerdi; hele bu taleplere Türkler karşı çıktıysa.

Fakat, Koçgiri İsyanı, Ankara Hükümeti'nin siyasetinde tesirini gösterdi ve öyle görünüyor ki, milliyetçi hükümetin "Kürt meselesi" ile meşgul olma yolunda ilk gayretlerine katkıda bulundu. Büyük Millet Meclisi, 1921 Ekim'inde Koçgiri İsyanı'nın sebeplerini soruşturmak için bir Meclis tahkikât heyeti gönderdi. Meclis Heyeti üyeleri arasında, Yusuf İzzet Paşa (Bolu), Ragıp Bey (Amasya) ve Hakkı Hamit Bey'ler de vardı. Heyet reisliğini Safvet Bey yürütmekteydi. Başlangıçta Kemalistler'e muhalif olan Safvet Bey, daha önce İstanbul hükümetinin emrinde milliyetçi bir kumandandı; bazı nedenlerle Kürtler arasında nüfuzunun yüksek olacağı düşünülmüştü. Dersim Mebusu Dişab Bey, Safvet Bey'in heyet reisi olmasını önermişti. Heyetin hiç bir raporuna ulaşmak mümkün olmadı; ancak, Sultan'ın hükümetindeki bir İngiliz istihbarat kaynağı, Ankara'dan gelen 21 Ekim 1921 tarihli bir telgrafa dayanarak, Ankara'nın Kürtler'e dair niyetlerini şöyle ifade etmektedir: *"Şimdilik, asilere karşı bir tenkil harekâtına girilmeyecek; fakat, İran ile bu antlaşma bir neticeye ulaşıp tasdik edilesiye kadar, aşiret liderlerini kazanmak için hediyeler ve diğer barışçı yöntemlerle her türlü gayret sarfedilecek. Elverişli bir fırsatı bulabilmek zorundalar; zira, hayli zorlu bir ülkede faaliyet gösteren 40.000 atlıya karşı yeterince güçlü bir kuvvet göndermek gerekecek. Milli Müdafaa Heyeti, hali-*

hazır şartlarda bir tenkil kuvveti keşfe göndermenin kesin yenilgiyle sonuçlanacağı endişesini tartışmaktadır."⁽¹⁹⁾. Aynı istihbarat raporu göstermektedir ki; telgrafta bahsi geçen İran antlaşması ile İran Hükümeti, İran'daki Kürtler'in hududun diğer tarafındaki kardeşlerine yardım etmelerini engelleme mesuliyetini de yükümlenmektedir. Heyet, Koçgiri İsyanı'nın sebeplerine dair bir raporla birlikte, Kürdistan'ın idaresine ilişkin bir kanun taslağı da hazırlamıştı. Kanun taslağı, muhtemelen Şubat ayında, Millet Meclisi'nde müzakereye açıldı.

Bu arada, diğer bir heyet Kürdistan'ın idaresine dair bir kanun taslağı daha hazırladı. Kanun taslağı, Koçgiri İsyanı'na dair tahkikat yapan heyete gönderildi. Muhtemelen 1922 Şubat ayında tasarı Meclis'te müzakereye açıldı. Beş üye kanunun gündeme alınmasına karşı rey verdi. Koçgiri heyetinin üç azasına ilaveten, Salih Efendi (Erzurum) ve Selahaddin Bey (Mersin), kanunun müzakere edilmesine karşı rey veren mebuslardı. Fakat, müzakerenin gündeme alınması ekseriyet tarafından kabul edilerek 10 Şubat'ta kapalı bir müzakere yapılması karara bağlandı. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile Müdafa-i Hukuk Cemiyeti, kanun tasarısı lehindediler; altmış beş üye muhalefet etti. Salih Efendi, Kürt meselesinin, kanun tasarısında yer alan batıl hükümlerle halledilemeyeceğini söyleyerek müzakereyi açtı. Ona göre, Koçgiri ve Dersim Kürtleri'nin lideri haline gelen Koçgiri Mustafa Paşa'nın tahrikleri yatıştırılmalı, 1921'de Koçgiri İsyanı sırasında zindana atılan Kürtler serbest bırakılmalıydı. Vatanın menfaati icabınca, kanun tasarısında Tahkikat Heyeti'nin tekliflerine hayatiyet kazandırılması gerekirdi. Mesul kumandan Cevat Paşa'nın belli bazı önlemler aldığını bilmekteydi, fakat "memleket Yunanlılar'la harp halindeyken vaziyetin bu şekilde halledilmesi kolay olmayacaktır." Salih Bey bundan başka, Koçgiri İsyanları'nın idarenin diktatörce hareketlerinden ve Ankara Hükümeti'nin hilafete karşı tutumundan kaynaklandığını belirtmekteydi. Ona göre, "*şiddete başvurulması, vaziyeti daha kötüye*

götürmekten ileri gidemez. Görünen köy kılavuz istemez; Kürdistan'da ayaklanma olmadığını söylemek abesle iştir. Salih Efendi sözü, isyanın, Emir Faysal ve İngilizler tarafından desteklendiğini söyleyerek bağlamaktaydı; "memleketin menfaatleri gereğince, mesele şiddete başvurulmaksızın halledilmelidir." Bazı Kürt temsilciler, kanun tasarısına muhalefet ederek Salih Bey'i kuvvetle desteklediler. Fakat, büyük çoğunluk 373'e karşı 64 reyyle kanun tasarısı lehindeydi. Millet Meclisi'nde hâlâ 72 Kürt mebusu varsa, bunların çoğunluğunun muhalefet ettiği düşünülebilir.

Kürt mebuslarının çoğunluğunun kanun tasarısına neden muhalefet ettiğini anlamak zor değil. İngiliz raporunda yer alan kanun tasarısı Madde 1'de Millet Meclisi'nin, "Kürt milleti için kendi milli ananeleriyle ahenk içinde bir muhtar idare kurma mesuliyetini yükümlendiğini" belirtmekteyse de, Madde II'de "Milletin ileri gelenleri tarafından bir Genel Vali seçilebilir. Buna bir Genel Vali Vekili ve Müfettiş eşlik eder. Bunların Kürt mü Türk mü olacağına büyük Millet Meclisi karar verir," denilmektedir. Ancak, Madde III'te ise, Büyük Millet Meclisi'nin genel valiyi de seçebileceği belirtilmektedir. Üç yılın sonunda (Madde IV), "(Kürt) Milli meclisi tarafından" yeni bir genel vali seçilebilir. Her ne kadar genel vali vekilinin Türk veya Kürt olmasına Büyük Millet Meclisi karar verebilecek ise de, doğrudan Kürt Millet Meclisi tarafından seçilecektir. Genel vali, genel vali vekili ve müfettişlerin tümünün tayini, Ankara'nın tasdikine arz edilecektir.

Madde VI, Kürdistan idari bölgesinin Doğu'da Van, Bitlis, Diyarbakır vilayetleri, Dersim Sancağı ve diğer bazı kaza ve nahiyelerde kurulacağını hükme bağlamaktadır. Bu hüküm, Dışişleri Bakanlığı'ndan D.A. Osborne'a, bu ifadelerle kurulacak bir Kürt vatanının, Filistin'de Yahudiler için kurulmuş olan vatana denk düşeceğini düşündürmekteydi. Madde XV, Kürt Millet Meclisi ve idaresinde, yalnızca Türkçe'nin kullanılabileceğini hükme bağlamaktaydı. Fakat, Kürtçe de okullarda kullanılabilecekti. Buna

ek olarak, Büyük Millet Meclisi, "Muhtar İdare"nin bütçe düzenlemelerinin çoğunu denetleyebilecekti. Kanun taslağı, kendi türünün tek örneği olmak açısından hayli ilginçtir (Bkz., Ek II).

Kürdistan meselesinin, hilafet meselesi ve bazı mebusların Kemalistler'e muhalefetine bağlandığı açıktır. Bazıları için, hilafete Kürt desteği, 1922 baharında gittikçe artan bir muhalefetle karşılaşmakta olan Mustafa Kemal'e karşı bir koz teşkil etmekteydi. Salih Efendi'nin nutku, Kürtler'e karşı kuvvete dayanmayan yöntemler tatbik edilmesi yönünde samimi bir inancın varlığına işaret etmektedir. Öte yandan, Kürt mebuslarının, Kemalist Hükümeti desteklemelerine ve Koçgiri İsyanı'nın bastırılması sırasında başvuru sertlik hakkında konuşmamış olmalarına rağmen, Kürtler'in hakkı, hukuku ve istekleri sözkonusu olduğunda, önlere konan kanun teklifinden daha fazlasını elde etmeyi ümid ettikleri de anlaşılmaktadır. Bu göstermektedir ki, Meclis'te bulunan Kürt mebusları bile, "Muhtar Kürdistan Bölgesi" teklifinde vaad edilenden daha fazla muhtariyet elde etme ümitlerini muhafaza etmektedirler. Diğer taraftan, Türkler'in, en azından Büyük Millet Meclisi'nde bulunanların, Kürtler'e karşı sertlikle planlanmış ve şiddet gerektiren bir siyaset tatbik edilmesi tarafları olmadıkları anlaşılmaktadır. Teklif edilen kanun tasarısı, siyasi fikirleri ne olursa olsun, Türkler'in yine de içeriği boşaltılmamış bir istiklâl, hatta muhtariyet tasavvuruna bile pek de sıcak bakmadığını da göstermektedir. Öyle görünüyor ki, Türkler, en fazla tanımlanmış idari bölgelerde ve kısıtlı coğrafi bir bölgede Kürtler'e fazla daha yetki verilmesini düşünebilmektedirler. Fakat, şu da akılda tutulmalıdır ki, geriye bakıldığında özellikle daha sonraki gelişmelere nazaran liberal görünebilecek bu siyaset, siyasi kararları belirleyen Mustafa Kemal'in yakın danışmanları tarafından hazırlanmış olan tasarı değil, Meclis'te bulunan mebusların tasarısı idi. Büyük Millet Meclisi'nde böyle bir kanun teklifinin müzakare edilmiş bile olması, bu müessesenin Kürt meselesinden açıkça sözedilebilecek denli nisbî bir özgürlüğe sahip olduğuna işaret etmektedir. Daha sonra,

özellikle Lozan Antlaşması'ndan (24 Temmuz 1923) sonra, böyle bir şey yapmak daha zor ve kamuoyunca hoş karşılanmayan bir hareket haline gelecektir. Bu girişim, aynı zamanda, genç Türk devletinin bu en zor zamanında Kürtler'in desteğini canlı tutmanın da bir yolunu teşkil etmekteydi. Kürt milliyetçi faaliyetleri, Lozan Antlaşması'ndan sonra tekrar bir canlanm dönemine girdi. Bu dönem, doğrudan Şeyh Sait İsyanı'na götürecekti. Müstakil bir Kürdistan veya Ermenistan'ın sözünü bile etmeyen bu antlaşmadan sonra, Kürtler'in silahlı kuvvet kullanarak daha fazla hak elde etmeye çalışmaktan başka bir seçeneği kalmamıştır.

Azadî'nin Kuruluşu

Şeyh Sait İsyanı'na yol açan olaylardan sorumlu olan milliyetçi Kürtler örgütü Ciwata Azadî Kurd (Kürt Özgürlük Cemiyeti) idi; daha sonra Ciwata Xweseriya Kurd (Kürt İstiklal Cemiyeti) adını aldı ve kısaca Azadî denildi. Van Bruinnessen, Azadî'nin 1923'te kurulmuş olduğunu belirtir, fakat 4 Eylül 1924'te Beytüşşebap'ta isyanı hızlandıran Kürt askerlerinden alınan raporlarda İngiliz İstihbarat Teşkilatına bu örgütün 1921'de Erzurum'da kurulduğu belirtilmiştir⁽²⁰⁾. Anadolu'da ve çok gizli olarak kurulan bir örgüt olduğundan, Azadî hakkında hemen hemen hiç bilgi yoktur. Azadî'nin önemini vurgulayan ilk akademisyen van Bruinnessen'dir. İngiliz istihbaratına en çok bilgi veren beş firari, Ali Zeki ibn Veli, İsmail Hakkı Efendi, İbn Muhammed Ali (Musul), İhsan Bey ibn Nuri Bey (Bitlis), Tefik Efendi ibn Hasan (Mardin) ve Ahmet Rasim Efendi ibn Mikdal (Çan)'dır. Bunların hepsi Türk Ordusunda, Yedinci Ordu İkinci Tümen Onsekizinci Alay'da subay olarak görevliydi. İhsan Nuri, Tefik Hasan ve Ahmet Rasim Efendi Azadî'ye ilişkin bilgi kaynaklarıydı⁽²¹⁾. Bunların ilk ikisi yüzbaşı, sonuncusuysa mülazım-ı sanî [teğmen) idi. Eğer Azadî 1923'te değil de 1921'de kurulmuşsa, Koçgiri İsyanı ve sonuçlarının ve Dersim bölgesinde süren kargaşanın, Azadî'nin ortaya çıkmasını, 1921 ve 1923 arasındaki siyasi gelişmelerden çok daha fazla etkilemiş olduğu anlamına gelecektir.

Bu Kürt subaylarına göre, Azadî'nin ortaya çıkması, birçok faktörün sonucuydu⁽²²⁾. İngiliz istihbaratı Kürt subaylarının Azadî'nin nasıl ve neden kurulduğuna ilişkin görüşlerinin doğruluğunun kontrol ederken önemli güçlüklerle karşılaştıkları belirtilmelidir. Fakat bu görüşler doğru çıktı. Kürtler, Azadî'nin 1921'de Erzurum'da, Erzurum garnizonunun bir önceki komutanı olan Miralay Halit Bey Cibran tarafından kurulduğunu söylediler. Diğer şubeler bu ilk şubenin denetiminde kuruldu. Bölümlerin sayısı ve liderleri gizli tutuldu; ve Kürt subaylar, varolan şubelerin sayısı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadıklarını iddia ettiler. Diyarbakır, Siirt, İstanbul, Dersim, Bitlis, Kars, Hınıs, Muş, Erzincan, Malazgirt, Harput ve Van'da şubeler olduğunu biliyorlardı. Kürtler, Siirt'te yedi, Bitlis'te iki ve Beytüşşebap da dahil olmak üzere, Van'da yedi, toplam yirmiüç şubenin var olduğunu düşünüyorlardı. Haydaran aşiretinin askeri kumandanı Kör Hüseyin Paşa (Menazgirt şubesinin başı); Hasanan aşiretinden Mevlit Bey (Varto şubesinin başı); Yusuf Ziya Bey (Bitlis şubesinin başı), Hacı Musa Bey (Muş'tan, Mutki ve Kuvite aşiretinin reisi); Beyt Hacı Bayram (Şırnak aşireti); Eyub Bey (Milan aşiretinden, Mardin); Faris İsa İbrahim Ağa (Mardin yakınlarından, Dakuri aşiretinden); Mahmud Bey ibn İbrahim Paşa (Milli aşireti) ve Şırnak'ın iyi bilinen lideri Simko, adı geçen kişilerdi.

Azadî ve Beytüşşebap İsyanı'na ilişkin daha uzun bir rapor 27 Kasım'da Sömürgeler Bürosu'na geldi. Liste tam değilse de, bu rapor Azadî'nin üyelerine ilişkin 8 Kasım tarihli rapordan çok daha detaylı bilgi verir⁽²³⁾. Bu, 8 Kasım raporundaki isimlere ek olarak Erzurum için yedi isim daha belirtir: bir avukat olan Abdullah Rasim (İstanbul) ve Seyyid Abdül Kadir (İstanbul şubesinin başı); Taşgird (hiçbir ad verilmemiş); Raşid Efendi (Hınıs); Ruştî Efendi (başkan); Muş (hiçbir ad ok); Hacı Hasan, Hacı Dursun Ağa ve Adurrahman isimli biri (Bitlis). Sonuncusu Şırnak aşiretindendi ve o zaman Siirt'te hapisti. Van'da Molla Abdülmecid Efendi'ye (başkan) ek olarak altı üye vardı. Cizre'de üç, Mardin'de iki, Diyarbakır'da Cemil Paşa'ya (başkan) ek olarak beş üye daha ve Harput'ta da şubeler vardı. İki rapordaki bilgiler Azadî'nin yirmiüç şubesi olduğunu belirtmiştir ve bu sadece kısmi bir listeydi. Liderlerin bir çoğu Türk ordusunda subaydı ve aşiret üyelerinin bir çoğu Hamidiye'de kumandanlık

yapmışlardı (Eylül 1924 itibarıyla Azadî üyelerinin tam bir listesi için Ek III'e ve Beytüşşebap'taki isyandan sonra Irak'taki İngilizler'e sığınan Kürt subayların listesi için Ek IV'e bakın).

Kürt subaylar, "bütün aşiretlerin milliyetçi ve dini nedenlerle, onu (Azadî) destekleyecekler"inden emindi. Şubelerin başkanlarına ek olarak Azadî'yi destekleyecek aşiret liderlerinin adlarını vermişlerdi. Bunlara Bitlis, Van, Mardin ve Şırnak bölgelerindeki birçok aşiret dahildi. Subaylar Malazgirt, Bitlis ve Muş bölgelerinde aşiretlerin 5000 silahlı adamı olduğunu hesaplamışlardı. Azadî aynı bölgelerdeki aşiret isyanlarını Ağustos 1924'ten itibaren fiilen desteklemekteydi. Sonuç olarak, 200 kişiden daha az hiçbir Türk kuvveti Muş'tan Bitlis'e güvenli bir şekilde gidemiyordu. Şırnak bölgesindeki Bohtan aşiretinin 2000 ilâ 3000 adam çıkartabileceği hesaplanmıştı. Kürt subaylar, İngilizler'e Yedinci Ordu'daki çoğunluğu yüzbaşı ve teğmen olan Azadî üyelerinin listesini de sağladılar (Ek III'e bakın). Görülebileceği üzere, 1921'de Azadî örgütünün kurulmasının bir neticesi olarak Kürtler, Kemalistler'e karşı isyana başladıklarında, 1921'deki Koçgiri İsyam'ında olduğundan çok daha iyi hazırlanmış olacaktıdır.

Kürt subaylar, silahlı isyan (İngilizler'in tabiriyle) için artan hazırlıklarına onbir siyasi neden de göstermişlerdir. Şeyh Sait İsyanı öncesinin Kürt şikayet ve taleplerini gösteren iki veya üç kaynaktan biri olması sebebiyle bu liste önemlidir:

(1) Azınlıklara ilişkin yeni bir kanun hali hazırda Hıristiyanlar için uygulanmıştır; Türk Hükümeti'nin niyeti, Doğu vilayetlerindeki bütün Kürt nüfusu Batı Anadolu'ya nakletmek, yerlerine göçmenleri ve Türk ırkından olanları yerleştirmek, böylece Akdeniz ve Anadolu, Kafkasya ve Hazar-ötesinden Türkistan'a uzanan geniş Turan bölgesindeki kesintiye ortadan kaldırmaktır (Kaynaklara göre, birçok Kürt aydını Doğu Anadolu'dan sürülmüş ve yerlerine kademeli olarak Türk çoğunluğunun oluşturulmasının ilk basamağı olarak Türk göçmenler yerleştirilmiştir).

(2) Türk Hükümeti'nce halifelğin kaldırılması; bu, Türkler ve Kürtler arasındaki çok az bağdan birini ortadan kaldırmıştır.

(3) Mahkemelerde ve okullarda dilin Türkçe'yle sınırlandırılması

ve okullarda Kürtçe'nin öğretilmesinin yasaklanması. Bu tedbirlerin Kürtler arasında eğitimi fiiliyatta tamamen sona erdirmiş olduğu ifade edilmektedir. Türkler, Kürt ırkının halen tek eğitim kaynağı olan tekke ve medreseleri de kapatmıştır (Bu baskıcı uygulamalara rağmen bir eğitim vergisi hâlâ bütün Kürdistan'da toplanmaktadır).

(4) "Kürdistan" kelimesi bütün eğitim kitaplarından çıkartılmıştır ve bütün ülkedeki Kürtçe coğrafi isimler kademeli olarak Türkçe isimlerle değiştirilmektedir.

(5) Türkiye Kürdistan'ındaki bütün üst düzey yöneticiler, yani vekiller ve mutasarrıflar, uygulamada tamamen Türkler'dendir ve kaymakamların yarısı Türk ve yarısı Kürttür. Küçük memurların çoğunluğunun Kürt olmasına rağmen, Türkler, kimi istihdam ettikleri konusunda aşırı dikkatlidir ve bütün şüpheli Kürt milliyetçilerini dışlamaktadırlar. (Kürtler, Türkiye Kürdistan'ının Erzurum, Erzincan, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Harput vilayetlerinden oluştuğunu düşünürler ve hiç şüphesiz buna Hakkari vilayeti de eklenmelidir).

(6) Vergilerin yılda birden çok kez toplanmasına rağmen, ödenen vergilerden yarar sağlanamamaktadır. Rüşvet olmadan mahkemelerde adâlet sağlanamamaktadır.

(7) Hükümetin Kürdistan vilayetlerinde Türkiye Millet Meclisi mebus seçimine müdahale etmesi. Sonuçta bütün mebuslar halkın serbest oyuyla değil Türk Hükümeti'nin emirleri doğrultusunda "seçilmişlerdir".

(8) Hükümetin siyasi karar ve uygulamalarına karşı bir direniş kudreti mââmâsına da gelebilecek olan (Kürt) ırksal birliğini engellemek maksadıyla sürekli olarak bir Kürt aşiretini bir diğerine karşı kışkırtmaya yönelik Türk politikası.

(9) Hayvanların götürülmesi ve el konulan şeylerin karşılığının verilmemesi, Kürt köylerinin askerlerce yağmalanması.

(10) Orduda Kürt askerlerinin ve zabıtlarının rütbelerinin düşük tutulması ve onları zor ve hoş olmayan görevlere seçme alışkanlığı.

(11) Türk Hükümetinin, Alman sermayesi yardımıyla Kürtler'in maden zenginliklerini sömürme girişimleri⁽²⁴⁾.

Türkler, Azadî'nin ve faaliyetlerinin tamamıyla farkındaydı ve bunu bastırabilmek için bütün güçlerini kullanıyorlardı. Bunu, güvenilmez olduğu düşünölen memurlarını sürerek ve görevden alarak ve Azadî'nin üyesi olduğu düşünölen Kürtler'i şiddetli bir biçimde cezalandırarak gerçekleştirmeyi umuyorlardı. Bunların birincisine örnek Erzurum'un yerlisi ve Bitlis valisi olan Zihni Bey'in başka yere tayinidir. Onun yerine İkinci Fırka kumandanı Kazım Paşa atandı.

Azadî'nin, en azından, 1924 Kasım'ı sonlarında, üç ana amacı vardı. Bunlar, Kürt subaylar tarafından şöyle ifade edilmişti: Kürtler'i Türk baskısından kurtarmak; Kürtler'e özgürlük sağlamak; ölkelerini geliştirmeleri için bir fırsat vermek ve Kürdistan'ın tek başına ayakta duramayacağıının farkında olarak İngiliz desteği sağlamak. Kürtler, Sovyetler Birliği'nin yardım önerdiğini; fakat, hâlâ İngilizler'in amaçlarını destekleyeceklerini umarak bunların reddedildiğini iddia etmekteydiler. Kürt subaylar bu amaca ulaşmak için, Büyük Britanya ile dostluk bağları kurmak ve destek sağlamakla görevlendirilmişlerdi. Kürtler, Bağdat'ta ve birçok aşiret reisi ve Habur nehrinin ağzından Erzurum'a değin önemli örgüt merkezleriyle ilişki içerisindeydi, bu Azadî üyelerinin İngiliz yardımı sağlamak ve İngilizler tarafından yönetilebilecek devrimci hareketleri tertip etmek açısından tam yetki ile çalışmaktaydılar. Bu amacı gerçekleştirmeye yönelik hareket, Siirt'in kuzeyinde henüz başlamıştı. Subaylar, İngiliz İstihbarat memurlarını Kürdistan'ın diğer bölgelerinin de benzer hareketlere katılmalarını sağlayabilecekleri konusunda ikna ettiler.

Bu amaçları desteklemek için, Kürt subaylar üç istekte bulundular: Bir İngiliz subayının hareket için tahrik çalışmaları sırasında ön cephelerde Kürt subaylara eşlik etmesi; Türk propagandasının engellenmesi ve Kürdistan devrimi fikrinin teşvik edilmesi için Kürtler'in Musul'da gazete yayınlamalarına izin verilmesi ve Kürtler'in, Zaho'da Gayon Silopi ve Şırnak aşiret reisleriyle yakın ilişkide olmalarını sağlayacak bir merkez kurmalarına izin verilmesi. Böylelikle, Azadî, yayınlanan gazeteleri "ülkenin" içlerine gönderebilecekti. Azadî'nin hedeflerine varabilmek açısından dört temel talebinin yerine getirilmesi gerekiyordu: Büyük Britanya

tarafından para ve silahla desteklenmeye ve eğer başarılı olurlarsa Büyük Britanya'nın arkalarında olacağı garantisine ihtiyaçları vardı; Kürdistan adına "son ferde kadar" desteklenecek bir isyan yaratabileceklerine inanıyorlardı (bu büyük bir hesap hatasıydı)⁽²⁵⁾ ; Azadî, tüm Kürdistan'da küçük ayaklanmalar çıkartmak istiyordu. Böylece, Türk ordusundaki subayların yüzde ellisinin Kürt olduğu iddiaları da kanıtlanarak, yabancı güçler amaçlarının olabilirliğini görebileceklerdi. Hepsinden ziyade, eğer İngiliz desteği sağlanırsa, isyan üç nedenden ötürü Şırnak bölgesinde başlamalıydı: en güvenilir aşiretler buradaydı; bölge en kolay savunulabilecek bir yerdi ve Şırnak, Irak'taki İngiliz kuvvetlerine en yakın olan bir mahaldi.

Azadî mensubu Kürt subayların korkuları da vardı ve bunların en başta geleni Türkler'in Musul'a yönelik olduğunu söyleyecekleri, fakat fiilen Kürt hareketini bastırmak için kullanılacak güçlü bir kuvveti harekete geçirmeleri ihtimali idi. Bu korku sonradan gerçeğe dönüştü. Subayların ikinci temel korkusu, Türkler'in faaliyete katılan Kürt subayları hapsedebileceği, öldüreceği ve isyanın vakit kemale ermeden başlaması ihtimali idi. Kısa süre sonra gerçekleşecek bu korku, Azadî'yi İngilizler'den derhal destek görmek için bastırmaya zorladı.

Kürt subayların Türkler'in Azadî'de aktif olarak bilinen Kürt subayları hapsedip öldürecekleri korkusunun bir dayanağı vardı. Türk istihbaratının, İhsan Nuri ve 4 Eylül Beytüşşebap İsyanı'nın diğer firarilerine yönelik tutumları, Azadî'nin faaliyetine ilişkin esaslı Türk müdahalesinin bir örneğidir. İhsan Nuri, İngiliz istihbaratının Azadî'nin kökenleri ve amaçları hakkındaki üç bilgi kaynağından biri ve Beytüşşebap'taki isyanın baş kışkırtıcısıydı. Şeyh Sait, İsyanı'nın önde gelen lideri ve 1928-30 arası Kürt isyanlarının liderlerinden biri oldu.

İhsan Nuri, 1908'de Hevi Cemiyeti'nin bir üyesi olduktan sonra İstanbul'daki Askeri Lise'den 1910'da mezun oldu. 1919'da, Gelibolu'da Türk subaylara karşı ayaklandı (İstihbarat raporlarında nedenleri belirtilmiyor), diğerlerinin yanında kendisine kumanda eden subayları da yakaladı ve iki ay için komutayı kendi aldı. Bu eylemlerinden ötürü askeri mahkemede yargılandı ve Bitlis'e sürüldü.

Bitlis'e gitmeden önce İhsan Nuri Kürdistan Teâlî Cemiyeti'ne katıldı ve Bitlis, Siirt ve Diyarbakır'daki Kürt hareketleri yararına çalışmak üzere yönelik, talimatlar aldı. Bitlis'li Ziya Bey'in emri üzerine 4 Eylül 1924'te Beytüşşebap'taki ayaklanmaya önderlik etti. İngiliz istihbarat raporlarında, Azadî hareketi bu adla birlikte hiç geçmemiştir. Öyle görünüyor ki, bu milliyetçi Kürt örgütüyle bir diğeri arasındaki farkı ayırd edemiyorlardı ve genel olarak sadece, sanki bir örgüt adımıcasına, filanca'nın milliyetçi Kürt hareketine dahil olduğunu belirtiyorlardı.

Türkler yanıltıcı şifre kodları kullanmaya başladıklarından dolayı İngilizler Beytüşşebap firarilerinin casus olup olmadığını belirlemek için hayli uğraştılar⁽²⁷⁾. 1 Ocak ve 7 Ocak 1925'te, Türk istihbaratı İhsan Nuri'nin casus olduğunu imâ eden iki suçlama mektubu gönderdi ve bunlar, İngiliz İstihbaratının çalışmalarını bir süre durdurmasına yol açtı. İngilizler bunu mektupların şifrelerini çözdükten ve yakından inceledikten sonra belirlediler. Bunun Türk karşı-istihbaratının beceriksizce gayretleri olduğunu düşünerek ele geçirilen mektuplardaki kesitleri önemsemediler. Raporu hazırlayan Özel Hizmetler Bürosu (Special Services Office) başkanı, İhsan Nuri'ye yönelik suçlamaların üç nedenden ötürü yanlış olduğunu belirtti: Türkler, bunların ele geçirilmeleri niyetiyle sıklıkla bu gibi suçlama mektupları gönderiyordu; daha gerçekçi görünmek için mektupları şifreyle yazıyorlardı; Türkler, posta çantasının Beytüşşebap'ta bulunmuş olanların askeri mahkemede yargılanmalarıyla aynı zamanda İngilizler'in eline geçmesine çalışmışlardı. İhsan Nuri'yi Türkler kendileri cezalandıramadıklarına göre, İngilizler'in cezalandırmasına neden çalışmamalıydı? (Türk istihbaratının İhsan Nuri'ye gönderdiği ve onun bir İngiliz casusu olduğunu ima eden mektup için Ek V'e bakın).

Van Bruinessen ve onun bilgi kaynaklarına göre, tarihi belli olmasa da, Azadî 1924'te ilk kongresini topladı⁽²⁸⁾. 1925'teki isyanın lideri olan Şeyh Said, önde gelen bir Nakşibendi şeyhiydi. Halit Bey Cibran ile de evlilik yoluyla akrabaydı. Çağdaşları, onun ateşli bir milliyetçi olduğunu belirtirler. Şeyh Said, Diyarbakır'ın kuzeydoğusundaki Zazaca konuşan Sünni aşiretler üzerindeki büyük etkisi nedeniyle kongreye davet edilmişti. Hamidiye aşiretinin eski kuman-

danları da kongrede mevcuttu. İsyân konusunda, Said gibi şeyhlerden daha az hevesli görünüyordardı, fakat Şeyh Said tarafından ikna edildiler. Bu, şeyhin planlı bir isyanı desteklemesine ve liderliğine kanıttır. İlk Azadî kongresi iki önemli karara vardı. Birincisi, genel bir isyanın olmasını ve aynı zamanda bağımsızlık ilanının yapılmasını kararlaştırdı. İkincisi, yabancı desteğe ihtiyaç olacağına karar verdi. Hem Sovyetler Birliği'yle hem de Büyük Britanya'yla temas kurulacaktı. Bunların hiçbirisi isyanı destekleyeceğini söylemedi, fakat karşı çıkacaklarını da söylemediler. Kürtler, isyanı kendi başlarına başlatmaya hazır görünüyordardı.

Van Bruinessen, Azadî'nin ilk kongresinin 1924'te gerçekleştiğini belirtir. Fatat Şubat 1925'teki Şeyh Said İsyanı'nın ve 3-4 Eylül 1924 akşamındaki Beytüşşebap ayaklanmasının planlanmasındaki etkili rolü nedeniyle kongrenin tam olarak ne zaman gerçekleştiğini saptamak önemlidir. 1924 Ağustos'unun ilk yarısında bir Türk-Kürt kongresi olmuştu. Gerçekte, kongre 1 Ağustos'ta Diyarbakır'da açılmıştı⁽²⁹⁾. Diyarbakır kongresinde, Türk hükümeti, Kürtler'in altı talebini dikkate almaya ve bunları gerçekleştirmeye söz vermişti: (1) Kürtler'in çoğunlukta olduğu bölgelerde özel bir yönetim şekli kurulmalıydı; (2) Türk Hükümeti Kürtler'e kredi sağlayacaktı (miktar belgelerde belirtilmiyor); (3) hapisteki Kürtler için genel bir af ilan edilecekti; (4) Kürdistan'da beş yıllık bir dönem için zorunlu askerlik olmayacaktı; (5) Türk Hükümeti, Şeriat mahkemelerini yeniden kuracak ve ülkedeki toplanan bütün silahları geri dağıtacak ve (6) Uygun görülmedikleri belirlenen bazı Türk subay ve memurları, Kürdistan'daki görevlerinden alınacaktı. Türkler'in bu talepleri gerçekleştirmelerine karşılık olarak, Kürtler Türk Hükümeti'nin Musul sorununa ilişkin konumunu ve tutumunu destekleyeceklerdi.

İlk Azadî kongresinin 1 Ağustos'ta Diyarbakır'daki Türk-Kürt kongresinden sonra gerçekleşmiş olması olasıdır. Eğer böyleyse bu, Kürtler'in, Türkler'in Diyarbakır'daki anlaşmaları gerçekleştirmelerine yönelik memnuniyetsizliğini veya umutsuzluğunu vurgulayacaktır. Diyarbakır kongresini izleyen haftalarda Dersim bölgesinde Koçgiri aşiretleri arasında büyük boyutlu isyanlar vardı. Sivas ordusunun Müfettişi Cemal Paşa'ya isyanı bastırmak için tam yetki

verilmişti. Diyarbakır uzlaşmasının hükümlerinin gerçekleştirilmesini engelleyen veya durduran şey, belki de Türk Hükümeti'nin Dersim ayaklanmasına karşı tepkisiydi. Diğer yandan, görünüşe göre Türk Hükümeti'nin Diyarbakır anlaşmasını hiç bir zaman gerçekleştir-meye niyeti yoktu. Birçok Kürt lider Diyarbakır'daki kongrede bir araya geldi ve ortam, 1 Ağustos kongresinden ya önce ya da sonra toplanmak için uygundu. Eğer Azadî kongresi Diyarbakır'daki Türk-Kürt kongresinden önce olmuşsa, bunun anlamı Kürtler'in de orada yapılan anlaşmalara uyma niyetleri olmadığıdır. Türk istihbaratı bunun farkında olmuş olmalıdır. Bu nedenle zaman kazanmak, Kürt liderlerin ilgisini başka yöne çekmek ve onları yatıştırmak, Türk-Irak sınır boyundaki İngilizler'e karşı Kürt desteği ve askeri yardımı sağlamak ve Kürt yardımının Koçgiri'deki Kürtler'e ulaşmasını en-gellemek için Türkler Diyarbakır kongresini toplamış ve taleplerden bazılarını karşılamış olabilir. Diyarbakır'daki Türk-Kürt kongresinin bitmesinden tam bir ay sonra, toplam 500 kişiye varan Kürt subay ve askerleri, Irak sınırının yaklaşık yirmi kilometre kuzeyindeki küçük bir kasaba olan Beytüşşebap'ta ayaklandılar. Yukarıda değinildiği gibi, ayaklanma İhsan Nuri ve arkadaşları subaylar tarafından Bitlis'te Azadî'nin önde gelen üyelerinden ve önceden Türkiye Millet Meclisi'nin bir üyesi olan Yusuf Ziya'nın emirleri üzerine başlatılmıştı.

Musul'a kaçan Kürt subaylarına göre, Beytüşşebap'taki ayaklan-ma, Kürtler üzerinde baskıyı arttırma ve aynı zamanda Irak'taki çoğu Süryani paralı askerle ve Hintli askerlerden oluşan İngiliz gücüne karşı daha iyi bir konum almaya yönelik Türk planlarını bozmak için yapılmıştı. Bu planları gerçekleştirmek için Türkler'in yedi ana he-defleri vardı; (1) zaten güçlü olan konumlarını kar düşmeden önce takviyelemek; (2) geçici cephanelikler, depolar, vs.. kurmak, (3) yolların inşasına başlamak; (4) Musul düzlüğünün kenarındaki tepeler üzerindeki kontrollerini pekiştirmek için, Irak'taki bir Kürt lideri olan Şeyh Mahmud ile temas kurabilecek Kürt aşiretleriyle görünüşte tarafsızlıklar oluşturmak; (5) yukarıdaki amaçları gerçekleştirdikten sonra, Musul'u tehdit edebilmeleri için iyi bir konumda olacakları Kerkük ve Süleymaniye'yi işgal etmek; (6) İngilizler'e karşı isyan başlatmak için, Kürt aşiretleri kuzeyden

Irak'taki güney aşiretleri yerine nakletmek üzere hazırlıklar yapmak (karşılıklı olarak, kuzey aşiretlerinin Hıristiyan köylerini yağmalamasına izin vereceklerdi; İngilizler'e karşı cihad başlatmak, İngilizler'den Kürtler'e yönelik herhangi bir destek ümidini de kırıacaktı); ve (7) Musul görüşmelerinin sonucunu beklemek üzere Kerkük ve Süleymaniye'de üslenmek ve mevcudiyetleri sayesinde Milletler Cemiyeti'nin kendileri lehine kararlar olmasını sağlamak⁽³⁰⁾. Kürtler'in düşüncelerine göre, Türkler bu yolla Kürtler'in bağımsızlık kazanma ve baskıdan kurtulmaya yönelik umutlarını ilelebet söndürmeyi umuyorlardı. Azadî'nin üyesi olan Kürt subaylar, İngiliz istihbaratına, Diyarbakır'daki Yedinci Ordu'nun asker ve subaylarının yüzde ellisinin Kürt olduğunu düşündüklerini ve bunlardan destek umduklarını söylediler. Buna ek olarak, askerlerin ve subayların yüzde yirmi kadarının Kürt emellerine sempati duyduklarını düşünüyorlardı.

Azadî liderleri böylesine bir siyasi destekle, 3-4 Eylül 1924 gecesi Beytüşşebap'ta bir isyan başlatmaya karar verdiler. Ayaklanmanın üç temel hedefi vardı: Kürt aşiretlerinin Irak'taki İngiliz kuvvetleriyle düşmanca bir ilişkiye girmelerini önlemek; Türk güçlerinin Asur tepelerinde toplanmasını engellemek; ve Türk ordusunun moralini zayıflatmak. Kürtler, Beytüşşebap'a ilişkin bu üç hedefin başarıya ulaşmasının, Türkler'in dikkatini Bitlis-Van-Diyarbakır bölgesinin tamamındaki Kürt hareketine çekeceğini ve Türkler'in güneydeki operasyonlarını durduracağını umud ediyorlardı.

Olayların gelişiminin gösterdiği gibi, Beytüşşebap'taki ayaklanma, Azadî liderleri kendi çabalarını aşiret reisleriyle birleştiremeden önce gerçekleşmişti. Sonuç olarak, aşiretler ayaklanamadılar. Beytüşşebap'taki gamizona kumanda eden subay, tasarlanan ayaklanmayı öğrendi ve derhal şüphelileri tutuklamaya başladı. Önde gelen liderler, yukarıda gördüğümüz gibi, Irak'a kaçmak zorunda bırakıldılar. Bir taburun üç bölüğü ve başka bir taburun bir bölüğü, yani 500 subay ve asker kaçtı. Kaçarlarırken 4 top gövdesini toprağa gömdüler ve yanlarına onüç otomatik tüfek aldılar⁽³¹⁾. Kürtler, zamanın gelmediği konusundaki ikazlara kesinlikle katılmıyorlardı: Eylem sonraki üç ay içerisinde yapılmalıydı; çünkü Türkler, milliyetçi Kürt hareketinin, özellikle de Azadî'nin, boyutları ve örgütlen-

mesinin tamamen farkındaydılar. Kürtler, Türkler'in örgütlü mücadeleyi bastırmak için birkaç hafta içerisinde kendilerine karşı büyük kuvvetler kullanacağını düşünüyorlardı. Eylül ve Ekim'de garnizonlar göreceli olarak küçüktü ve isyan takviye gelmeden önce başlamalıydı.

İngiliz istihbarat subayları, Kürtler'in planlarını ve umutlarını hayali olarak niteliyorlardı. Fakat subayların İngiliz-İrak ordusunda çalışmayı kabul etmemeleri ve isyanı sürdürmek için Irak'ın kuzeyindeki Kürdistan'a dönmek istemelerinden etkilendiler. İngilizler, Kürtler'in Kürt subayların planladıkları düzeyde örgütlenebileceklerinden emin değillerdi. Bununla beraber, Azadî'nin, katılanların yarısı Türkler'den oluşan bir ayaklanma başlatabilmesinden etkilendiler. Beytüşşebap ayaklanmasında İngilizler, otuz sene izleyecekleri bir politikanın güçlendiğini gördüler. Savaş zamanında Azadî'nin Türklere karşı önemli bir silah olacağını farkettiler. Fakat bu, barışta bile çok yararlı olabilecekti. Özel Hizmetler Bürosu Başkanı, Kürt milliyetçiliğinin teşvik edilmesiyle sağlanacak sessiz tehdidin hiçbir şekilde küçümsemeyecek bir diplomatik unsur olacağını belirtti. Kürt milliyetçiliği, bir tehdit unsuru olarak geçmiş yıllarda kayda değer bir önemi haizdi ve Irak sınırları içerisindeki önemli Kürt nüfus sebebiyle daha da etkili olmuştu. Kürt subaylar, eylemleri için Azadî desteğine tekrar tekrar değindiler. Seyyid Taha'nın Irak'taki isyanı desteklemesi, sınırın kuzeyinde daha fazla isyan çıkartılması için bir işaretti. Irak'taki Kürtler'e ve göçmen Kürtler'e cömert davranmanın ve milliyetçi duygularını desteklemenin "tekrar ve tekrar edecekler" gibi pratik ifadelerle indirgenebilmesine bağlı olduğu, Kürtler'e sempati duyan İngiliz istihbaratı ve subayları için aşıkardı. Böyle bir politika bütün kuzey sınırı ve İran'ın doğu sınırının üçte biri üzerinde dost bir nüfus sağlayacaktı ve Irak hükümetine diplomaside ve potansiyel savaşta Türkler'e karşı iyi bir koz sağlayacaktı"⁽³²⁾. Irak'taki İngiliz istihbaratı Beytüşşebap'taki isyanda Büyük Britanya'nın yıllardır izlediğinden çok daha uygun bir politika tanımını görebildiler.

MONDROS'TAN LOZAN'A, KÜRTLERE YÖNELİK İNGİLİZ POLİTİKASI

İngiliz hükümetinin Türkler'e karşı Kürtleri diplomatik, siyasi ve askeri bir araç olarak kullanma siyaseti, Eylül 1924'teki Beytüşebap ayaklanmasından bir süre önce düşünülmüş ve tatbik edilmiştir. Bununla beraber, Kürtler'e yönelik İngiliz politikaları, 31 Ekim 1918'den (Mondros Ateşkesi) 24 Temmuz 1923'e (Lausanne Antlaşmasına) kadar 5 yıllık dönemde birçok değişikliğe uğradı⁽¹⁾. Bu dönemde Kürtlere yönelik İngiliz siyasetinin etraflı bir tarihini yazmak, burada yapılamayacak şekilde, birçok yönüyle 1. Dünya Savaşı sonrası tarihini yeniden yazmayı gerektirir. Fakat, 1. Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu'suna ilişkin İngilizler'in emperyalist ve Ortadoğu siyasetleri içerisinde İngilizler'in Kürtler'e yönelik siyasetini kavramak, 1925'teki Şeyh Said isyanı'nın nedenlerini anlamak açısından hayati önem arz etmektedir.

Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşmasının imzalanması (10 Ağustos 1920) arasındaki 2 yıl için, İngilizler'in Kürtler'e yönelik politikaları, büyük oranda Kürdistan'ın çeşitli bölgelerindeki, özellikle de Büyük Britanya 25 Nisan 1920'de Mandacı güç olduktan sonra Irak'taki küçük muhtar birimleri veya emirlikleri desteklemekten ibaretti. Irak mandasının kabul edilmesi, İngilizlerin Kürtler'e yönelik politikalarının Ortadoğu'daki Haşimi-Şerifi politikaları ve daha geniş olarak, özellikle Hindistan'a yönelik emperyalist çıkarlarıyla ilişkili

olacağı anlamını taşımaktaydı. Irak'taki mandater statüsü Büyük Britanya'yı, Irak'takinden daha büyük bir Kürt nüfusa sahip iki ülke olan Türkiye ve İran'a da komşu yaptı.

1919'daki İngiliz siyaseti, Noel Siyaseti olarak da adlandırılabilir. Edward William Charles Noel, bağımsız bir Kürt devletini veya en azından Kürt muhtariyetini destekleyen bir politikanın yaşamasını sağlamak için aktif olarak çalışmış bir İngiliz istihbarat ajanıydı. Bunların her ikisi de, eğer olacaksa İngiliz himayesinde olacaktır. Noel, Sömürgeler Bakanlığı'nın Ortadoğu ile ilgili memurlarınca genellikle tenkit mahiyetinde, İkinci Lawrence olarak adlandırılıyordu. Bu memurlar, Kürt milliyetçiliğinin gücünden emin değilken Noel bu güce inanıyordu. Sömürgeler Bakanlığı memurları, bir "Kürt İsyanı"nın, Ortadoğu'daki vaziyetini, özellikle de 1921'deki Kemalistler'in kazanmış olduğu zaferlerden sonra İngilizler'in Türkiye karşısındaki vaziyetini güçlendireceğinden pek emin değillerdi. Bununla beraber, Noel, Kürt istiklal hareketine inancını, 1922 boyunca bölgede süren hizmeti süresince korudu (2). Sömürgeler ve Hindistan Bakanlıkları, Dışişleri Bakanlığı ile yaptığı yazışmalarda Kürt milliyetçiliğinin gerçekliğinden inançla bahsetti. Noel, 1921 baharında Ortadoğu masasının kurulmasına dek Mezopotamya hakkında birincil sorumluluğu olan Hindistan Bakanlığı'na bağlıydı.

Noel, ateşkes çizgisinin hem kuzeyine, hem güneyine olmak üzere Kürdistan'a birçok seyahat yaptı. 1919'un Haziran, Temmuz ve Ağustos ayları boyunca, Diyarbakır, Maraş, Polatlı, Malatya, Harput ve Halep'teki durum üzerine birçok rapor yazdı. Noel, Anadolu'nun doğu vilayetlerindeki Kürt valiler tarafından, Türk memurların onun hareketlerini takip etmekte oldukları konusunda ikaz edildi. Son bölümde belirtileceği üzere, bizzat Mustafa Kemal, Noel'in Kürtler'i Sivas Kongresi'ne saldırmaları yolunda tahrik ettiğini düşünmekteydi(3). Noel, beraberinde Bedirhan Ailesi'nin üyeleri Seyit Abdülkadir'in damadı ve Emin Ali Bedirhan'ın oğlu

Seyit Muin ve Dersim'de önemli bir kişi olan Seyid İbrahim olduğundan, gittiği yerlerdeki Kürtler tarafından misafirperverlikle karşılandı. Noel'in misyonunun Bedirhanlar tarafından ve özellikle de Seyid Abdülkadir tarafından desteklenmesi, Şeyh Said İsyanı'na kadar, ara sıra fırtınalı da olsa, Bedirhanlar ve İngilizler arasındaki ilişkinin bir göstergesidir. Noel'in Kürt bölgelerindeki görevi, 1919 başlarında Süleymaniye, Erbil ve Revanduz'da Şeyh Mahmut önderliğinde örgütlenmiş olan Güney Kürt Konfederasyonu'na benzer bir örgütlenmeyle sonuçlanmadı⁽⁴⁾. İngilizler'in o dönemde Kuzey Konfederasyonu'nun peşine düşmemiş olmalarının sebeplerinden biri, Güney Kürt Konfederasyonu'nun bir fiyaskoya dönüşmesidir: Şeyh Mahmut gerçekten bağımsız bir Kürt devleti istedi ve İngilizler, onu Haziran 1919'da bir askeri kuvvetle bastırmak zorunda kaldılar. Belki de bu, İngiliz Hükümeti'ni Haziran, Temmuz ve Ağustos boyunca Türkiye'deki Kürtlerle birlikte olduğu sırada Noel'in farkettiğinden çok daha az desteklemeye sevk etmiş bulunmaktaydı. Şeyh Mahmud'un başkaldırması, birleşmiş bir Kürt devletini destekleme politikasının peşine düşmenin zorluklarını ve tehlikesini de İngilizler'e gösterilmiş bulunmaktaydı.

İkinci bölümde belirtildiği gibi, Sevr Antlaşması'nın 62'nci maddesi "Fırat'ın doğusunda Ermenistan'ın güney sınırının güneyinde... ve Türkiye'nin Suriye ve Mezopotamya sınırlarının kuzeyinde yer alan, çoğunluğun Kürt olduğu bölgeler için yerel muhtariyet tesisini öngören bir şema hazırlanmasını gerektirmekteydi. İngilizler'in 62'nci maddenin tatbik edilmesi için ısrar etmeye çok da niyetlerinin olmadığı anlaşılmaktaydı.

Daha önce 1920 yılında Binbaşı Noel'in tahayyül ettiğinin aksine, bir Kuzey Kürt Konfederasyonu veya güvenlik kordonu (tampon bölge) olmayacaktı. Bunun nedeni, milliyetçi Türk hükümetlerinin artan gücüydü. 1920'den sonra, İngilizlerin ilgisi Türkiye-İrak sınırın kuzeyindeki Türk kuvvetlerine karşı değil, büyük oranda Irak'ta yoğunlaştı. İngilizlerin Kürtlere yönelik olarak

uyguladıkları çelişkili, tanımlanmamış ve ifade edilemeyen siyasetleri, Dışişleri, Sömürgeler, Savaş, Hava ve Hindistan Bakanlıklarının 13 Nisan 1920'de toplanan ortak bir toplantısında sergilenmiştir. 15 Mart'ta Kahire Konferansı'nda Kürdistan'ın geleceğinin ve Kürtler'e yönelik siyasetin daraltılmasının tartışılmış olmasına rağmen, 13 Nisanda Dışişleri Bakanlığındaki birleşik toplantıya katılan memurların çoğuna henüz bir muhtıra ulaşmış değildi. Savaş Bakanlığı, W.H. Gibbon, John Tilley ve E.Forbes Adams tarafından temsil edilmişti; L. Oliphant, Dışişleri Bakanlığını temsil etti; Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin Hava Mareşali Hugh Trenchard ve J.A. Chamier Hava Bakanlığı'nı temsil etti. Ayrıca hemen sonra Sömürgeler Bakanlığı Ortadoğu Masası Başkanlığına atanacak olan John Shuckburgh da Hindistan Bakanlığını temsilen konferansa katılmıştı. Dışişleri Bakanı Lord Curzon konferansa başkanlık etti.⁽⁵⁾

İlk olarak üyeler, daha önce 1919'un sonlarında ve 1920'lerin başlarında gerçekleşen üç veya dört toplantıda yaptıkları tekliflerini gözden geçirdiler. Üç öneri sunulmuş ve tartışılmıştı: Musul vilayeti sınırları çevresinde muhtar Kürt devletlerinin kurulması; Kürdistan'ın İngiliz ve Fransız etki alanlarına bölünmesi yönündeki Fransız isteği; İngilizler'in Kürdistan'dan çekilmeleri ve kendilerini nehir bölgeleriyle sınırlamaları. İngilizler, Nisan 1920 itibarıyla Kuzey Kürdistan da dahil olmak üzere Kürdistan'dan çekileceklerini fakat ülkenin o bölgesinde muhtar bir devlet kuracak hiçbir kimse bulamadıklarını söylemeye başladılar.

Basra Körfezi'nin sivil komiseri olarak görev yapan Albay Arnold Wilson, İngilizler'in Güney Kürdistan'dan herhangi bir şekilde çekilmeleri fikrine öfke ile karşı çıktı. Wilson'un iddiasına göre, eğer bu yapılırsa, İngilizler'in İran'daki etkisine zarar verecek ve Mezopotamya'daki etkisini riske atacaktı. Curzon, Wilson'a katılmadı. Komite öneriyi tartıştı. Irak hükümetinin bir memuru olan ve gelecekte Başbakan olacak olan (bu komiteye belirtilmiştir) Nuri Paşa, Güney Kürdistan'daki Kürtler'in Bağdat'taki bir Arap hükümetinin başı

olarak Şerif Hüseyin'in oğlu Şerif Abdullah'ın hükümranlığını kabul etmeye oldukça istekli olduklarını ileri sürmüştü. Nuri Paşa, Abdullah'ın tayininin veya müdahalesinin İngilizler'i bütün dertlerinden kurtaracağı iddiasını savunmuştu. John Shuckburgh tam bu noktada araya girdi. Ve Abdullah'ın Mezopotamya'ya gitmesi fikrini savunanın Albay Lawrence olduğunu düşündüğünü söyledi. Birinci veya ikinci önerinin hangisinin uygulanacağına ilişkin kararsızlığı sonuca bağlamak için, Dışişleri Bakanlığı'ndan Robert Vansittart Kürdistan'dan derhal çekilme teklifini kapsamayan, fakat sorunun çözümünü gelecek yıla bırakan bir rapor taslağı sundu. Vansittart'ın önerisi komitede kabul edildi ve daha sonra Sevr Antlaşmasına 62, 63 ve 64' ncü maddeler olarak dahil edildi⁽⁶⁾.

Hindistan'dan sorumlu devlet bakanı olan Edwin Montagu, eğer ayarlanabilirse bağımsız bir Kürdistan'dan yana olduğunu belirtti. Bunu yapmanın yolunun, Türkiye'deki taraflardan biriyle zorlama olmadan yapılacak ve Kürdistan'ı isteyerek verecekleri bir antlaşma yapmak olduğunu ileri sürdü. Bununla beraber Curzon, İngilizler'in, Türkler'in Ermeniler'e karşı güçlü bir konumda olmalarını istemediklerini vurgulamaktaydı. Kendisinin İngiliz baş temsilcisi olduğu Barış Konferansının, Türkler'in Ermenistan'dan çekilmesini öngörmüş olduğunu belirtti. Curzon, Edwin Montagu'nun bağımsız bir Kürdistan yönündeki tercihini, eğer İngilizler, İngiliz yönetimi altında "yarı muhtar" bir Kürt devleti kurarlarsa, Fransızlar'ın Kuzey Kürdistan'da Fransız müşavirler idaresi altında benzer bir devlet kurmaya kalkışabileceklerini belirterek yanıtladı. Montagu'nun "bağımsız devlet"inin, Curzon tarafından, hemen "İngiliz yönetiminde yarı-müstakil bir Kürt Devleti"ne dönüştürüldüğü burada belirtilmelidir. Bununla beraber, Curzon'un terminolojisi, "bağımsız" kelimesi daha sonra kullanıldığında ne kastediliyorsa ona tekabül ediyordu. Fransız taleplerinin önünü kesmek için Curzon, Quai d'Orsay'da bulunan Fransız Dışişleri Bakanlığının bir memuru olan

Philippe Berthelot'a İngiltere'nin Kürdistan'dan çekileceğini bildirdiğini açıkladı. Curzon, eğer İngiltere konumunu değiştirirse, bunun halen sünmekte olan San Remo barış görüşmelerindeki karşıtlıkları tekrar vanlandıracağı konusunda endişeliydi (San Remo anlaşmaları 5 Mayıs 1920'de kamuoyuna açıklandı).

Daha sonra tartışma, Hava Planı olarak adlandırılan ve Hava Kuvvetleri'nin Mezopotamya'da hakim askeri kuvvet olmasına yönelik öneriye kaydı.⁷ Ordudan General Radcliffe, önerilerin çok şey vaad ettiği ve İngiltere'nin askeri yükümlülüklerinin azalmasıyla sonuçlanacağı fikrindeydi. Şunu anlamak önemlidir; eğer Hava Planı Nisan 1920'de taraftarlarının düşünmekte olduğu kadar iyi işleseydi, bu görüşler İngilizler'in Irak'a ilişkin yükümlülüklerinin boyutlarına yansıtılacaktı. Yükümlülük ne kadar büyükse Güney Kürdistan'ı yeni bir devlete dahil etme isteği de o kadar büyük olacaktı. Hava Planı'nın hırslı taraftarları, "Daha Büyük Bir Irak" fikrinin en güçlü destekçileri arasındaydı. İstisnalardan biri, Hava Planı'nın güçlü bir destekçisi olan, fakat 1921 sonlarına dek hâlâ Irak'ın kuzeyinde bir güvenlik kordonu (tampon bölge) olarak yarı-muhtar bir Kürt devleti veya Kürt devletlerini tercih etmiş olan Winston Churchill'di.

Lord Curzon, Hava Kuvvetleri'nin planını okumuş ve "bayağı sınırlendiğini" söylemişti. Çünkü pilot muhakkak genç birisi olmak durumundaydı ve bu aşiretlerle ilişkiye girecek en iyi kişi olmayacaktı. Hava Mareşali Trenchard, bir pilotun, siyaset hakkında piyade bölüğüne kumanda eden bir asttan daha fazla bir bilgisi olmadığı şeklinde bir açıklamada bulundu. Trenchard, Hava Kuvvetleri'nin eğer Montagu'nun önerdiği şekilde bir siyaset izlenecek olursa Mezopotamya ve Kürdistan'da denetimi ele geçireceğine inanmaktaydı.⁸ Trenchard'ın bu sözleri, Hava Kuvvetleri'nin Irak'ta "sonuç alıcı bir siyaset" takip edebileceği konusunda kendinden emin olduğuna ilk kez delâlet eder. Bu tavır, müstakil veya muhtar bir Kürdistan'ın kurulması gayretlerine fazlasıyla muhalif bir tavır olacaktır.

Fakat 1920'de, İngilizler, aşığıdaki vadileri kontrol etmek için Kuzey-doğu dağlarını bir kalkan olarak kullanmak istediler. Müstakil veya muhar bir Kürdistan aleyhine işleyecek Hava Planı'nın mekanizmalarının, 1920'de Sevr Antlaşması ile böyle bir politikayı Savunurken de tartışılmış ve kısmen uygulanmış olduğunu belirtmek ilginç olacaktır. Sevr Antlaşması'nın uygulanamamasının en temel nedeninin, Kemalist güçlerin büyük başarılar elde etmesi olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Bu konuda hiçbir şüphe yoktur. Fakat, zamanında İngiliz memurların çoğu tarafından tamamen onaylanmasına rağmen, Hava Planı'nın tatbiki ile amaçları ve ima ettiği herşey de Sevr Antlaşması'nın 62, 63 ve 64' ncü maddelerinin tam anlamıyla uygulanmasına karşı işlenmiştir. Bu, teknolojinin siyaseti ve gelişmekte olan tarihi etkilenmesinin iyi bir örneğidir.

Trenchard, Curzon'un Hava Bakanlığı'nın siyasi gücü hakkındaki korkularını, sivil memurların görevlerinde kalacağını ve gerektiğinde Hava Kuvvetleri'ni istediği şekilde askeri vazifeye davet edeceğini belirterek azaltmaya çalıştı. Ana iletişim hatlarına eşlik edenlerin dışında hava alanlarının kurulması önerilmemişti. Mahalli yöneticiler, mümkün olduğunca yaygın bir biçimde görevlendirileceklerdi. Eğer bir şehir veya köyde isyan çıkarsa, bununla havadan uğraşmak, yerden uğraşmaktan çok daha kolay olacaktı. Hiç bir haberleşme hattı olmayacağından masraf büyük oranda düşecekti. Lord Curzon, Trenchard'ın iddialarını kabul etmedi. Curzon, geçmişteki tecrübelerin, "etkileri ne kadar muhteşem olursa olsun" olay yerinde herhangi bir kuvvet olmadığı sürece İngiliz memurlarının varlığının yetersiz kaldığını göstermiş olduğuna işaret etti. Curzon, yalnızca imha etme hedefine matuf bir kuvvet fikrinden hoşlanmadı. Trendchard yanıt olarak Hava Planı'nın, ikincisi esas olarak Süryaniler'den mürekkep olmak üzere, milisler veya zorunlu askerler kullanma tasarısını da ihtiva ettiği hususunu belirtti. Kara Kuvvetleri bu neredeyse erişilmez dağlık alanları kontrol etmek için geleneksel bir şekilde kullanmaktaydı.

Daha sonra General Radcliffe, Hava Planı'nın kabul edilmesi olasılığı gözönünde bulundurulursa, bölgeyi bir emire bırakmanın çok yazık olacağını belirtti. Radcliffe, Hindistan Bakanlığı'nın (görünüşe bakılırsa Edwin Montagu'nun), Ekim 1919 tarihli ve Musul, Bağdat ve Basra'nın Yüksek Komiser Sir Percy Cox başkanlığında bir Arap kabinesi idaresinde, bir Mezopotamya devleti kurulmasına dair teklifinin hükümet tarafından dikkate alınması gerektiğini düşünüyordu. Radcliffe, bu teklife güney Kürdistan'ı dahil etmedi. Bu teklif, ordunun ve hava kumandanlarının doğrudan İngiliz denetimine taraftar olmalarının ve Hava Bakanlığı'nın bunu ucuz yoldan becerebileceğine olan inancının bir göstergesidir. Önceki on yıllarda İngilizler'i "dolaylı" yönetime iten de, doğrudan yönetimin hayli pahalıya patlaması olmuştu. Hava Kuvvetlerinin etkili ve pahalı da olmayan kullanımı, şimdi dolaylı idare tarzına duyulan ihtiyacı ortadan kaldıracıydı. Irak'ta tecrübe edilecek olan bu siyasetin bir benzeri daha olmamıştı. Uygulamanın başarılı ya da başarısız olması, İngiliz emperyal siyasetlerinin yalnızca Irak'ta değil, tüm Ortadoğu'da ve hatta dünya çapında da tatbik edilip edilmemesinin kararlaştırılmasına yardımcı olacaktı. Müstakil veya muhtar bir Kürdistan, bu yeni emperyal siyasetin, ilk kurbanlarından biri olmuştur.

Irak ve Kürdistan'a yönelik Hava Planı siyaseti, Büyük Britanya'nın ve Üçüncü Dünya'daki tüm sömürgeleri çapında- Hava Kuvvetleri'nin emperyal siyasi menfaatleri doğrultusunda yontulmasının ilk numunelerinden birini teşkil etmekteydi. Büyük Britanya'nın, dünyanın başka bölgelerinde geriye çekilmiş olmakla birlikte, bazı bölgelerde "ileri atak siyaseti" uygulamasına ve diğer bazı bölgelerde iktidarını pekiştirmesine müsaade eden de bu siyaset oldu. Kürdistan, bu savaş sonrası tecrübesinin ilk deneme tahtası oldu. Hava Planı'nın bundan sonra takbik edilecek olan emperyal siyasetlerin belirlenmesi hususunda sahip olacağı büyük ehemmiyet, 13 Nisan 1920'de yapılan toplantıda bulunan dokuz subayın hepsi tarafından, tam olarak, içinde taşıdığı potansiyel net olarak

anlaşılmış bulunmaktaydı. Sivil ve askeri memurlarla bakanlık yöneticileri arasındaki farklılıklar açıkça belliydi. Curzon eski muhafızları temsil ederken, Radcliffe ve Trenchard yenileri temsil etmekteydi.

Dışişleri Bakanlığı erkânından Hubert Young, İngilizler'in, Güney Kürdistan'da daha sonra Mezopotamya'ya veya muhtariyet elde etmeyi başarırca Kuzey Kürdistan'a katılma kararı verebilecek müstakil bir devlet kurma yönünde niyetlerini açıkça ifade etmeleri gerektiğini belirtti. Curzon, yine araya girerek, Fransız iktisadi alanının o zamana değin Kilis ile sınırlanmış olduğu doğru olmakla birlikte, Fransızlar'ın "tamamen müstakil olan herhangi bir devlet" üzerinde ticari hak iddia edebileceğini öne sürdü. Toplantı, Britanya'nın Güney Kürdistan'ı Mezopotamya'nın bir parçası olarak değerlendirdiği ve Kuzey Kürdistan'ın Robert Vansittart'ın Sevr Antlaşması'na 62., 63. ve 64. maddeler olarak dahil edilecek olan tekliflerinde belirtildiği şekilde ele alınması gerektiği hususunda anlaşmaya varılarak sona erdi. 13 Nisan 1920 toplantısında münakaşa edilen Kürtler'e yönelik İngiliz siyaseti, 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Muahedesi'ne bu şekilde dahil edildi.

İngiliz siyasetine dair ikinci ayrıntılı münakaşa, 12-30 Mart 1921'de Mısır'da Kahire'de gerçekleşti.⁹ Resmi olarak Kahire Konferansı adıyla anılan toplantı, İngiliz siyasetinde 1920'de belirginleşmiş ve 1921 başlarında siyaseti hâlâ karakterize etmekte devam eden temayülü tıkama cihetinde bir İngiliz girişimi oldu. Yeni kurulmuş bulunan Ortadoğu Masası, Londra'da bir memorandum hazırlayarak Winston Churchill (başkan), Sir Percy Cox, Cox'un sekreteri Miss Gertrude Bell ve Albay T.E. Lawrence'dan mürekkep Kürdistan'la ilgili siyasi heyete arz etti. Albay Hubert Young ve Binbaşı E.W.C. Noel müşavir üyeler ve Albay R.D. Babcock katip olarak heyette bulunmaktaydılar. Ortadoğu Masası memorandumunda şu ifade yer almaktaydı:

Tamamen Kürtler'in yaşadığı bölgelerin, Mezopotamya Arap devletine dahil edilmemesi gerektiğine kanaatimiz

tamdır. Tam tersine, Kürt birliği ve milliyetinin unsurları, H.M.G. (Majestelerinin Hükümeti) tarafından mümkün olduğunca desteklenmeli. H.M.G. tarafından böyle bir siyasetin izleneceği, bölgenin genişliği, mecburen Türkiye ile varılacak barış antlaşmasının nihai şartlarına bağlı olmak durumundadır. Kanaatimize göre, bu bölgenin genişliği ne olursa olsun, bir İngiliz müşavirin gönderilebileceği merkezi bir Kürt Teşkilatı varsa, H.M.G. denetimi kolaylaşmakla kalmayacaktır. Bu müşavir, Mezopotamya Yüksek Komiseri'nin (H.C.) emri altında olmalı ve onun aracılığıyla H.M.G.'ye rapor vermelidir.¹⁰

Siyasi heyetin 15 Mart 1921 tarihli bir toplantısında, Sir Percy Cox, Ortadoğu Masası'nın memorandumunu hakkında mütâlâalarını ifade etti. Ona göre, Kürtler, Kerkük, Süleymaniye ve Irak'ın doğal bir parçası olan Musul'un kuzeyinde bulunan kazalarda ekseriyeti teşkil etmekteydiler. Hubert Young, Cox'a itiraz etti. Young, bir Kürt devletinin gecikmeden kurulması gerektiğini ve bu devletin, Irak hükümetinin bir parçası veya ona karşı sorumlu olmaması, Yüksek Komiser'in doğrudan denetimi altında olması gerektiğini ileri sürdü. Binbaşı Noel, Young'ı destekledi. Noel, Kürtler'in "yerli idare"yi tercih edeceklerini ve bir Kürt devletinin, "hariçten" Türk tazyikine ve "dahilden Iraklı İngiliz karşıtı hareketlere" karşı bir tampon olacağını düşünmekteydi. Winston Churchill, Binbaşı Noel ve Young ile aynı hissiyatı paylaşmaktaydı. Sömürgeler Vekili, bir Arap ordusunun kuvvetini arkasına alacak olan müstakbel Irak Arap haki-miyetinin, "Kürt hissiyatını ihmal edebileceğini ve Kürt azınlığı eze-bileceğini" düşünmekteydi¹¹. Heyet, Hubert Young'ın Kürdistan'ın Irak'tan ayrı tutulması şeklindeki teklifini kabul ederek toplantısına son verdi. Bu tavrı destekleyen heyet üyeleri, bu düzenlemenin Kürt görüşlerini temsil eden bir teşkilatın Irak'a ilhak tercihinin belirte-ceği zamana kadar sürdürüleceğini taahhüt ederek Cox'u teskin etmeye çalıştılar.

Kürdistan'a dair siyasi heyetin yedi üyesinden dördü, Churchill, Young, Noel ve Lawrence, Kürtlerin Irak'tan ayrı tutulması taraftarıydılar; Cox ve Bell muhalefet etmekteydiler. Katip Babcock tartışmaya katılmadı. Böylelikle, 1 Mayıs 1921 itibarıyla, Ortadoğu Masası'nın üyelerinin çoğunluğu ve Kahire'de bulunan iki temsilcisi, Irak Yüksek Komiseri'ne tâbi olmakla birlikte Irak'tan ayrı olacak bir "Güney Kürdistan"a taraftan bulunmaktaydılar. Ortadoğu Masası, Sömürgeler Bakanı Winston Churchill'in güçlü desteğini de elde etmiş bulunmaktaydı.

İzleyen birkaç ay zarfında hayret verici bir siyaset değişikliğine şahit olunacaktı. Ortadoğu Masası ve Churchill'in siyaseti, Cox'un siyaseti lehine reddedilecekti. Cox'un kendisi, siyasetin böylesine tersine dönmesinde faal olmuştu. Cox, Iraklılar'ın müstakbel bir Kürdistan'ı istemedikleri ve kendisinin yüksek komiser olarak müstakil ülke için yeterince munis bir Kürt önder bulmakta zorlanacağı yönündeki kanaatinin tesirindeydi. Kahire'de varılan çoğunluk tavrının tehlikede olduğu, Kahire Konferansı'nın sona ermesinden sonra iki haftadan daha kısa bir sürede ortaya çıktı. Ortadoğu Masası'nın idrak kabiliyeti en gelişmiş üyelerinden Reader Bullard, Mezopotamya'dan 15 Mayıs tarihinde alınan bir istihbarat raporunda, "bir Kürdistan siyasetinin" zuhuruna tanık olduğunu düşünmüştü. Bullard'a göre, sömürgeler Bürosu'na gönderilmeden önce şüphesiz Cox tarafından incelenmiş olan istihbarat raporu, "Mezopotamya'da Bağdat hükümetinin denetimi dışında mümkün olduğunca küçük bir alan bırakmanın arzulandığı" izlenimini vermekteydi."¹² Ancak, teklifler henüz tam değildi. Örneğin, raporda Zaho-Dohuk havalisinden sorumlu İngiliz mutasarrıf vekilinin, musul mutasarrıfına mı yoksa İçişleri Bakanı'na mı yani Bağdat hükümetine mi) tâbi olacağı belirtilmemişti. Bullard, Erbil ve Süleymaniye kasabaları için mali meselelerde muhtariyet vaad edilmemiş olduğunu da not etmekteydi.

Bullard'ın 15 Mayıs tarihli istihbaratraporundan çıkarılmış olduğu şey, Cox tarafından 2 Haziranda Churchill'e gönderilen bir telgrafla açıklığa kavuşturuldu.¹³ Cox, Kahire'den ayrıldığında, "Sevr Antlaşmasının ilgili maddesine [64] göre kendisinin Kürt bölgelerini yönetmeye devam etmesi gerektiğini "söylediğini" ve yanıt olarak, Irak Devlet Konseyi'nin nihayetinde Kürdistan'ı Irak'tan ayıracağı düşünülen bir anlaşmaya karşı çıkmayı gerekli bulduklarını" belirtmekteydi. Bunun üzerine Cox, Kürt uzmanlarının katıldığı toplantı düzenlendi ve toplantı sonunda şu açıklamayı yaptı: "her açıdan en iyi hal çaresinin, **finansal ve mali kaygılar nedeniyle** Kürdistan'ı, Irak'ın birparçası olarak muhafaza etmek gerektiği, fakat kendi kendini idare idealini tatmin etmek açısından Yüksek Komiserliğin Kürtler'i doğrudan doğruya Kürt ve İngiliz memurlar aracılığıyla, mahalli muhtariyet ilkesi uyarınca idare etmesi gerektiği herkes tarafından kabul edilmektedir" (vurgu eklenmiştir). Cox'un teklifinden Sevr Antlaşması'nın 64. maddesinin olsa olsa, içişlerinde bağımsızlığı vurguladığı anlaşılabilir. Cox'a göre Süleymaniye istisna olmak üzere bütün Kürt bölgeleri "Irak'ın bölünmez bir parçası" olmayı tercih ediyorlardı. Cox, kendi politikasının en iyi çözüm olduğu hususunda hem Milletler Cemiyeti, hem de Kürt bölgeler halkını ikna etmenin mümkün olacağından emindi ve Churchill'in ona katılacağına "güveniyordu". Young ve Scuckburgh, Cox'un telgrafına dair muhtıralarında, Cox'un Kürtlerin bir Arap hükümetine bağlanıp bağlanmayacaklarına açıklık getirmediğini belirttiler. Eğer bağlanırlarsa, bu, düzeltilmesi çok zor bir hata olacaktı. Onlara göre, şimdi Irak krallığına yerleşen Emir Faysal, Devlet Konseyi'nde veya Ulusal Meclis'te Kürt unsurlar bulunduğu tedirgin olacaktı. Churchill de hızla değişen politikanın farkında değildi; çünkü birkaç gün önce Ortadoğu bölümüne "Binbaşı Noel'in Kürdistan'a geri dönme meselesinin takip edilmesi" talimatını vermişti. Cox bunu öğrendiğinde rahatsız olmuştu.

Tam olarak bir hafta sonra 9 Haziran'da, Churchill Cox'u yanıtladı. Buna göre, Cox'un önerilerinin Kahire'de tartışılan politikaya uygun olduğunu ve onları, "Ulusal Meclis'te veya Devlet Konseyi'nde Kürtler'in temsilini veya Kürt bütçesinin bu iki organ veya bir Arap bakanın görüşlerine sunulması gibi kesin hükümler getirmediklerini varsayarak" onaylayacaktı; "Kürt bölgelerinin Irak'a geçici ilhakının yalnızca İngiliz yüksek Komiseri'nin mevcudiyetine dayandığı süreç ve her iki ülke arasındaki bağlantıyı İngiliz subaylar oluşturduğu sürece o, Arap danışmanlarının Kürt işlerine karışması için zorlayacakları muhtemel bir Arap yöneticisiyle uğraşmak için güçlü bir konumda olmalıdır."¹⁴ Cox'un 2 Haziran telgrafına rağmen Churchill cevabında hâlâ Irak'ta ayrı bir Kürdistan düşündüğünü imâ edecek şekilde, "iki ülke" ibaresini kullanmıştı. Churchill ve Cox arasındaki farklılıklar, ikisinin de daha geniş siyasi formasyonların unsurları olan, fakat daha önemsiz konularda görülmeye başladı. Cox'a 9 Haziran tarihli yanıtında Churchill, Binbaşı Noel'in hizmetlerini yeniden tavsiye etti. Cox bu öneriyi yanıtlamakta acele etmedi. Noel olayı, Temmuz 1921'deki isyanından sonra Hindistan'da tutuklu bulunan Süleymaniye'li Şeyh Mahmud, meselesiyle de ilgiliydi. Daha önce de belirtildiği gibi, bu isyan, Noel ve İngilizler'in desteğiyle mümkün olmuştu. Cox, yanıtında, "görünüşe göre", Şeyh Mahmut'un mahpusluğuna tek alternatifin, kendisinin şartlı serbest bırakılması olduğu belirtti. Churchill, 21 Nisan'da Cox'a Mahmut hakkında sorular sordu; Cox 8 Hazirana, yaklaşık iki ay sonrasına kadar yanıt vermedi. Churchill Cox'un verdiği cevaba ve gecikmesine sinirlenmişti ve "Bu olaylarda açıkladığım isteklerin karşılanması daha bir çok sorunla uğraşılmak zorunda kalınacak" dedi.

Churchill, Cox'un Şeyh Mahmut ve Binbaşı Noel'e yönelik tutumuna hiddetlenirken, Cox'un bunların dönüşüne karşı çıkmasını ve Güney Kürdistan'daki Kürt bölgelerini Irak devletine idari olarak bağlamak için onların yokluğundan yararlanmakta olduğunun veya

en azından bunun boyutunun farkında değildi. Olay mahallindeki memurun siyaseti uzak başkentteki siyase galebe çalmaya başlamıştı. Cox'un inadı Churchill'in inancına baskın gelmeye başlamıştı; daha da gelecekti.

Cox, kendi siyasetini geliştirmek için diğer olayları da kullanma eğilimindeydi. Haziran ayına gelindiğinde, Dersim bölgesindeki Koçgiri İsyanı'ndan tamamen haberdardı ve Sömürgeler Bakanlığı'na Ankara'daki Kemalist hükumete karşı Anadolu'da Kürtler'in devamlı kargaşa çıkaracakları olasılığına dair telgraflar gönderdi. 13 Haziran'da Churchill, Cox'dan "Türk milliyetçiliğine karşı Kürt milliyetçiliğine daha fazla yatırım yapmamız gerektiği konusunda görüşlerini sordu. Churchill, hâlâ, Kahire'de tasarlandığı şekilde Araplar ve Türkler arasında bir Kürt tampon bölgesi oluşturma politikasından yana olduğunu tekrarlamıştır: "Ne Arap baskısından ne de başka bir nedenden ötürü bu politikadan sapmamamız gerektiğini düşünüyorum." Bununla beraber, Koçgiri İsyanı Cox'un artan kuvvetine bir koz daha sağladı. Cox'un Şeyh Mahmut ve Binbaşı Noel meselesinde Churchill'e karşı kazandığı küçük zaferler ve Koçgiri İsyanı'yla sağlanan fırsata ek olarak Irak'ta daha başarılı bir yönetim sistemi uygulanabilmesi sayesinde Churchill'e karşı kazandığı küçük zaferler, Churchill'in 9 Haziran telgrafına 21 Haziran'daki cevabi telgrafında konumunu daha belirgin bir şekilde ortaya koyabilmesi mümkün olabilmıştır. Cox, Kahire Konferansında iki alternatifin tartışıldığı belirtilmiştir: Kürt bölgelerinin Irak'ın bir parçası olarak kalması ve Kürt bölgelerinin ayrılmalarının teşvik edilmesi. Ona göre, "Genel kanı birincisinin lehineydi."¹⁵ Daha sonra 2 Haziran tarihli telgrafında teklif etmiş olduğu düzenlenmeleri tekrarlamış ve şunu eklemiştir: "Şimdi iki numaralı alternatif doğrultusunda temayül göstermenize neden olan kararlarınızı taktir ediyorum."

Cox, birinci alternatif doğrultusunda hareket ederken, İngiliz

programının Türkler'in önerebileceği herhangi bir alternatiften daha cazip ve daha hırslı hale gelen Kürt milliyetçilerini memnun edecek bir içerik taşıması gerektiğinin farkına vardığını söylemiştir. Birinci alternatifi Churchill ve Ortadoğu Masası'nın tercih ettiği politika olan ikincisi ile uyumlu bir hale getirmek için çok az değişikliğin gerekeceğini tahmin ediyordu. Cox, Kürt bölgelerinin Irak'ın bir parçası olarak kalması gerektiğini vurgulayan birinci alternatifi destekleyici fikirler öne sürmeye devam etti. Irak'ta dört Kürt bölgesinin olması gerektiği kanaatinde olduğunu ifade etmekteydi; ve iktisadi askeri, haberleşmeye ilişkin ve siyasi nedenlerden ötürü, iki bölgenin Irak'a dahil olması gerektiğini iddia etti. İlk bölge, Zap nehirlerinin kuzeyinde kalan bölge ve ikincisinin merkezi Erbil olmak üzere, Zap nehirleri arasında kalan bölge olacaktır. Zap nehirleri ile Erbil'in batısı arasındaki dağlık üçüncü bölge, onun idari denetiminde değildi ve burada Türkler hakim olma çabasıydı.

Bununla beraber, Cox'a göre, 2 Haziran tarihli telgrafında belirttiği gibi, dördüncü bölge olan Süleymaniye'de Churchill'in istekleri tam olarak gerçekleştirilebilirdi. Cox, üçüncü bölgenin, ikinci alternatif doğrultusunda ilk iki bölgeyle birleştirilebileceğini düşünmekteydi. Bu yeni oluşturulan küçük vilayeti, kendisi bir Arap bakan olmaksızın yönetecekti. Cox, "yeni vilayet" in baştan itibaren kendi kendine yeter seviyede olabileceğini düşünüyordu.¹⁶

Yüksek Komiser "hiçbir yanlış anlaşılmaya mahal vermemek için" Churchill'in yanıtı gelene kadar **hiçbir harekette bulunmayacağı** belirtti. Cox, tam olarak Kürt bölgelerinin "ayrılmaya teşvik edilmesi" yönündeki ikinci alternatif politikanın, "onun hali hazırda izlemek istediği politika" olduğunu kesin olarak Churchill'in kendisinden duymak istiyordu. İlgili bakanlıklardan memurların katıldığı 26 Haziran tarihli bir Grup Toplantısı'nda, John Shuckburgh'un hazırladığı muhtıralara göre, Cox'un telgrafında yer alan pek çok

husus tartişıldı. Hubert Young ve T.E. Lawrence Sir Percy'nin Kahire Konferansı'ndaki "fikirler dengesi"ni yanlış hatırlamakta olduğunu belirttiler. Kahire'deki genel fikirbirliği, Cox'un zikr etmiş olduğu poltikalardan, "Bakanlığın her zaman temayül gsterediği ve şimdi sunulan taslak telgrafın temelini oluşturan" politika olan ikincisi lehineydi. Bu konum, Suleymaniye'de henüz siyasi subay olarak vazifelendirilmiş bulunan binbaşı E.B. Soane ve Kerkük'teki siyasi subay vekili olan, fakat şimdi Londra'da bulunan Yüzbaşı Stephen Longrigg tarafından desteklenmişti. Ortadođu Masası, Sir Percy'nin danışmanlarından hişbirisinin bu iki adam kadar yetkin olamayacağını dūřünmekteydi."

Aynı gün, 21 Haziran'da, Cox, yukarıda değinilen 201 sayılı telgrafla beraber Churchill'in Kürt milliyetçilerini Türk milliyetçiliğine karşı kullanma tasarısı hakkında 13 Haziran tarihli sorusuna yanıt olarak başka bir telgraf daha gönderdi. Churchill'e, 1920 sonbaharında "Kürt İsyanını aktif bir şekilde teşvik etme hususunun dikkatle dūřünülmüř olduğunu" hatırlattı. Fakat o zamanlar, eđer Kürt isyanının desteklenmesi başırlı olacaksa üç şartın gerçeleştirilmesi gerektiğine karar verilmişti: Cezirat İbn Ömer (Cezire) geçici olarak işgal edilecekti: Kürtler'e silah sağlanacaktı ve İngilizler Kürtler'in özgürlüklerine kavuşturulduktan sonra Fransızlar'ın eline dūřmeyeceklerini garanti altına almak zorundaydılar. İkinci řart; Hindistan'dan sorumlu devlet bakanı tarafından 18 Ocak 1921'de reddedildi ve 1. ve 3. şartların gerçeleştirilmesinin diplomatik olarak imkansızlığı ortaya çıktı. Cox, Irak'taki vaziyetin netlik kazanmamış olduğu dūřünüldüđünde, Kemalistler'e karşı bir Kürt isyanına niyetlenmenin, İngilizler'in "bundan sonra sıkıntı verebilecek" bir ahlâki taahhüt altına sokacağını belirtti. Bununla beraber, eđer böyle bir poltika benimsenirse, Cox bunu uygulamaya çalışacaktı.¹⁷

İşte Nisan, Mayıs ve Haziran 1921'de gidişat böyleyken, İngiliz Kürtler'le Yunanlılar'ın da temas halinde olduklarının farkına vardı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, bu yönde bilgiler almış olduğunu 11 Mayıs 1921'de Curzon'a bildirdi. Fakat "dini ve ırksal hissiyat" nedeniyle Kürt liderlerinin Yunanlılar'la ilişki kurmalarının zor olduğunu düşünüyordu. Süleymaniye'li Mustafa Kürdi Paşa veya Kürt Hakkı Bey'in Türkler'e karşı Kürtler'i kışkırtmada çok yararlı olacaklarını düşünmüyordu.¹⁸ Bununla beraber, birkaç hafta sonra, Rumbold, Kürt-Yunan ilişkisi üzerine daha fazla bilgi edindi. 25 Mayıs 1921'de, Emin Ali Bey ve oğlu Celadet Bey, İstanbul'daki İngiliz Sefareti'nin siyasi subayını ziyaret ettiler ve ona Kürdistan Teali Cemiyeti'nin Kemalist'lere karşı bir Kürt hareketi düzenlenmesinden yana olan Yunan temsilcilerle ilişki içerisinde olduğunu ve hiçbir formel işbirliği içerisine girmeden, Yunanlılar'ın hem Yunan hem Kürt milliyetçilerin çıkarlarını destekleyeceğini söylediler. Emin Ali, İngilizler'in onayı olmadan böyle bir ilişkiye girmeyeceğini söyledi: İngilizler'in, kendisinin veya diğer Kürtler'in Musul'a gitmelerine ve İngiliz işgal topraklarında resmi olarak çalışacak bir Kürt milliyetçi örgütüne izin verip vermeyeceklerini öğrenmek istiyordu. Politik subay Ryan, cevaben, Kürdistan'da bir isyana veya Kemalistler'e karşı Yunan destekli bir Kürt ayaklanmasına yönelik Kürt-Yunan ilişkilerine İngilizler'in destek veremeyeceklerini anlattı.

Yunanlılar'ın Kürt milliyetçileri desteklemesi gerektiği fikri ilk olarak Yunan lideri Venizelos'a İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri olan ve Emin Ali Bey Bedirhan ve kardeşi Hamid Bey'le temas halinde bulunan Kanellopoulos tarafından tavsiye edilmişti. Venizelos'a, anlaşıldığı kadarıyla, Kanellopoulos'a İngilizler'le işbirliğini temin etmek yolunda talimat vermişti. Bu öneriler, 1919 ve 1920'de yapıldı; fakat bu yönde çok az girişimde bulunuldu. 1921'in başlarında (ay belirtilmiyor), Yunan Yüksek Komiseri, Hamdi Çavuş

adlı bir Kürdü Kürdistan'a yolladı. Hamdi Çavuş, Amasya'daki bir Yunan kilisesine mensup olan Votsis'le tanıştırdı. Bu buluşmadan nasıl bir sonuç alınmış olduğuna dair hiç bir şey bilinmiyor.

Bu arada, Emin Ali ve Hamid Bey, Votsis'le ilişki kurarak Yunanlılarla birlikte çalışmayı teklif ettiler. Kürtler, Yunan ordusu tarafından tutsak edilen Kürt esirleri kullanacaklardı. Emin Ali Bey, Kürt esirlerin Türk esirlerden ayrı tutulmasını ve ileride propagandacı olarak Anadolu'ya gönderilebilecekleri düşünülerek iyi muamele görmelerini istedi. Plan, önde gelen bir Yunan kumandanı olan General Papoulos'a iletili ve General Papoulos esirlere tavsiyeler istikametinde hareket etti; fakat başka hiçbir şey yapmadı. Ekim 1921'de, Emin Ali Bey ve Abdurrahman, Yunan yüksek komiseri tarafından sağlanan fonlarla Mısır'a gittiler. Emin Ali Bey'in Yunanca bilen oğlu, Yunanlılarla işbirliği içerisinde, Türk Kuvvetlerinin üzerine uçaktan atılmak üzere Kürtçe bildirimler yazdı.¹⁹ Gerçekten de böyle bir şeyin vuku bulunduğunu gösteren hiçbir kanıt bulamadım.

Bu dönem esnasında, Horace Rumbold'un hakkındaki kötü fikirlerine rağmen, Kürt Mustafa Paşa da Yunanlılar ve Ermenilerle ilişki içerisindeydi. Şubat ve Mart 1921'de, Kürt Mustafa İstanbul'da Ermeni patriğinin ve Temmuz 1921'de Kürdistan'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmadan önce Yunan Yüksek komiserinin destekleriyle, Ermeni Milli Demokrat Partisi'yle (Dashnaksuthiun) yakın temasta bulunmuştu.

İngiliz istihbaratı, Mevlanzade Rifat ve "diğer Kürt liderlerinin) mali desteğe karşılık Yunanlılarla ortak bir dava etrafında birleş-tikleri" kanaatindeydi. Kürt Mustafa Paşa, 12 Temmuz'da Şam'a vasil oldu. Daha sonra Kemalistler'e karşı Kürt aşiretleri harekete geçirmek amacıyla Musul ve Süleymaniye'ye gitti. Kürt Mustafa Paşa'nın o zamanki Kürt isyanlarında parmağı olduğu ve Koçgiri isyanında dolaylı bir etkisi olabileceği rivayet edilmiştir, fakat hareketleri güneydoğu

Kürdistan'la sınırlı kaldığından isyanın başlamasında bir rol oynamadığına inanılır. Konya ve Kürdistan'da gizli Yunan örgütlerinin var olduğundan İngilizler'in şüphesi yoktu. Dahası, Yunanlılar'ın birkaç ay önceki Konya ayaklanmasını teşvik ve tahrik ettikleri ve bölgenin daimi bir kargaşa halinde tutulmasında bir rollerinin olduğu bilinmekteydi. İngilizler Yunanlılar'ın Anadolu'daki Kemalistler'in askeri durumlarını zayıflatmak amacıyla isyana teşvik için Kürdistan'a muhtariyet sağlama hareketinin idaresini de ele aldıkları"na ve "Kürt liderlerinin etkisinde kaynak olmaması sebebiyle İstanbul'daki Kürt Partisi'nin [muhtemelen Kürt Teali Cemiyeti'ne atıfla] Yunanlılar'ın eline geçtiği"ne inanıyorlardı.²⁰

Bununla beraber, Ryan, Bedirhan'ın veya Bedirhan ailesi üyelerinin Musul'a gitmelerine İngilizler'in hiçbir itirazı olmadığını belirtti. Ryan'ın Emin Bedirhan'a tavsiyesi, Anadolu'nun Irak hududundan uzaktaki bölgelerinde bir Kürt isyanını aktif bir şekilde desteklememek, fakat bunun yerine doğru ortamlarda patlak verecek bir isyanı destekleyecekleri intibasını verecek şekilde Kürt milliyetçiliğini cesaretlendirmek tarzındaki İngiliz politikasıyla tutarlı olmuştu. Emin'in kardeşi Abdurrahman'ın Nisan 1921'de, Kürtler'in devlet kurmak için istediği bölgenin hakkında Fransızlar'la görüşmek üzere Beyrut'a gitmesini desteklediler.²¹

Türk milliyetçilerle bir çeşit anlaşma sağlamak için İngilizler tarafından toplanan Londra Konferansı (21 Şubat-12 Mart 1921), Ankara temsilcisi Bekir Sami'nin, padişah temsilcisi varken görüşmelere katılmayı reddetmesi üzerine başarısızlıkla sonuçlandı. Bekir Sami, Sevr Antlaşması'nı görüşmelerin temeli yapmaya yönelik Müttefik isteğini de reddetti. Konferansın başarısızlığı, Kürt milliyetçi gruplarını destekleme yönünde İngiliz faaliyetinin artmasıyla sonuçlandı. İngilizler, Mayıs ortaları itibarıyla, Fransızlar ve Kemalistler arasındaki, Curzon'un Fransızların "vaz geçmeye muk-

tedir olamayacaklarını" düşündüğü antlaşmanın da farkındaydılar.²² Fransızlarla Türk milliyetçiler arasında bir anlaşma olasılığı, İngilizler'in Ankara'daki hükümetle bir uzlaşma sağlama isteklerini artırdı.

Mayıs gibi erken bir tarihte, Shuckburgh, Churchill'in "son çare olarak", Türkler'e Güney Kürdistan'da imtiyazlar verebileceğini, fakat halihazırda Kemalistlerle müzakere yapılmasını onaylamadığını belirtmekteydi.²³ Curzon Churchill'e katılıyordu. Mayıs 1921'de, Sömürgeler Bakanı ve Dışişleri Bakanı, Türklerle hiçbir görüşme yapılmaması gerektiği konusunda hemfikirler. Sonuç, Kürt milliyetçilerinin daha çok teşvik edilmesi idi. Churchill, Mustafa Kemal'le görüşmeler yapılabilmesi olasılığını araştırmak için Faysal'ın kullanılabilirliğini öne sürdü. 24 Mayıs'ta, Shuckburgh, Churchill'in manda taslağının 3. maddesinin dış işlerin kontrolünü İngiltere'ye verdiğinin farkında olduğunu Dışişleri Bakanlığına bildirdi. Fakat Churchill, Faysal'ın Büyük Britanya tarafından resmi olarak tanınmayan, de facto bir hükümetle görüşmesine müsaade etmenin, bu kaidenin ciddi bir ihlali anlamına gelmeyeceğini ileri sürüyordu. Eğer Kemalistler'in de katılacağı bir düzenleme sonradan "kurucu" bir Türk hükümetince tanınmazsa, böyle bir tanınmama, Türk hükümetiyle de integro görüşmeler yapmakta serbest olacak olan İngiltere'nin güvenilirliğini doğrudan etkilemeyecekti. 31 Mayıs'ta Curzon, bazı durumlarda Faysal'ın "kendi insiyatifiyle" Ankara'yla görüşmelerde bulunabileceği konusunda Churchill'e katıldığını bildirdi. 14 Haziran'da Churchill Cox'a, Faysal'ın belki de Ankara ile görüşmeleri başlatabileceğini yazdı.²⁴ Nitekim, dahili memorandum, Mayıs 1921 gibi erken bir tarihten itibaren İngilizler'in Kemalist hükümete yönelik tutumlarının yumuşamaya başladığını göstermiştir. Bu, görüşmelerin bir bütün olarak İngilizler'in Irak ve Orta-doğu politikaları yararına olacağı inancına dayanmaktaydı ve Kahire Konferansı'nın İngiltere'nin "dost bir Türkiye" ile ilişkiye gireceği yönündeki varsayımını yansıtmaktaydı. Türkler, Sakarya muharebesinde (21 Ağustos-13 Eylül) Yunanlıları başarıyla geri püskürt-

melerine kadar, 1921 yılı boyunca Yunanlılar'a karşı yoğun bir şekilde, amansızca savaşmalarına rağmen, Ermeniler'in Erivan'dan batıya doğru saldırılarına karşı ve İngilizler'in Kuzey Irak'ta yayılmalarını engellemek için Kürtler'i harekete geçirmeye çalıştılar. Hızla değişen bu durumlar, özellikle de henüz dost bir Türkiye'nin ortaya çıkmamış olması, Kahire Konferansı'ndaki varsayımları şimdi yanlış çıkartıyordu. Churchill-Cox yazışmalarında, Kürtlere yönelik politika konusunda fikir birliği olmadığı da açıklığa kavuşmaya başlamamaktaydı.

Churchill, 24 Haziran'da Cox'un 21 Haziran tarihli telgrafına (no: 201) cevap verdi. Churchill şöyle diyordu: "Kahire'de, Kürt politikamıza ilişkin görüş farklılıklarının sizin algılamış olduğunuzdan oldukça değişik bir dengeye vardığı izlenimini edindim."²⁵ Cox'un Mezopotamya'nın "nihai kaderi ne olursa olsun", doğrudan kontrol edeceği bu bölgesiyle "ileride Irak'a dahil olacak bölge" arasında kesin bir ayırım yapmamış olduğunu belirtmekteydi. Churchill, Cox'un telgrafında Erbil ve Kerkük'ü kapsayacak iki bölge (grup) hakkında hiç bir şey söylememiş olduğunu belirtmekte ve 25 Mayıs tarihli telgrafında Kerkük bölgesinin Irak'a dahil edilmesini önerdiğini hatırlatmaktaydı. "Kafasında Irak ve Türkiye arasında yer alan ve etnolojik olarak Arap olmayan unsurlardan oluşmuş bir tampon devlet resmi" olduğunu ifade etmekteydi. Churchill, iki Kürt uzmanı Yüzbaşı Soane ve Longrigg'in tavsiyelerine dayanarak, Cox ve Irak hükümeti tarafından kontrol edilen bölgeler arasındaki sınırlarının, "tamamen Kürt olan bölgelerden ziyade tamamen Arap olan bölgelerin etnik sınırı" olması gerektiğini yazmaktaydı.²⁶ Erbil, Kifri ve Kerkük kazaları hiçbir şekilde Arap değildi; İngiliz garnizonları bu kazalardan çekildiğinde, Churchill, bunların yerini Arap subayların almasını istemiyordu. Politikası hiçbir Arap biriminin kullanılmaması ve hudut muhafızlarının Türkmenler, Kürtler ve Süryaniler'den oluşmasını gerektiriyordu. Bu telgrafın üçüncü bölümünde, Churchill, Cox'unki gibi dört değil, üç kısımdan oluşan, Arap olmayan vilayetinin sınırlarını tanımladı.

Churchill, 24 Haziran tarihli telgrafına Cox'un verdiği yanıtı almadan önce, 13 Mayıs tarihli telgrafına ilişkin Cox'a, "**Mezopotamya dışında** bir Kürt devriminin desteklenmesi"yle (vurgu eklenmiştir) değil, fakat "bunun bizim Kürt milliyetçiliği alanımız içerisindeki Kürt bölgelerinde desteklenmesi"yle ilgilendiğini yazmıştır.

Bu amaçların gerçekleştirilmesi için Churchill, Kemalistler'in izlediği politikanın tekrar Kürt propagandası veya diğer tedbirleri gerektirmesi ihtimalini gözönünde bulundurarak, yeniden Binbaşı Noel'in vazifelendirilmesini tavsiye etti. 21 Haziran'da, Churchill'in telgrafını almadan önce, Cox, Churchill'e şöyle yazdı: "Kahire'deki tartışmalar, dost bir Türkiye varsayımına dayanmıştı. Bu varsayım artık kabul edilemez" Cox, Kemalist bir subayın ve otuzyediyedi adamının Revanduz'a gelmiş olduklarına dair haberleri örnek vererek, Türkler'in düşmanca tutumlarını anlatmaya devam etti. Cox, bu olayın ışığında, Kahire Konferansı'nda mutabakata varılan askeri indirim politikasının artık izlenemeyeceğini belirtmekteydi. Cox siyasi bir bakış açısından, "Ankara'dan ve muhtemelen Tahran'dan kaynaklanacak bir Türk Bolşevizmi kampanyasıyla mücadelede "İngilizler'in sahip olacağı tek silahın, "Arap Milliyetçiliği'nin oluşturacağı sağlam bir blok olacağını belirtmiş ve şöyle demiştir: "ve bizim politikamız bunu azami hızlandırmamız ve verebileceğimiz bütün maddi desteği vermemiz olmalıdır." Cox'un telgrafı üzerine yazılmış muhtıralarda, bu telgrafın Sir Percy Cox'un Kürdistan'la ve askeri indirime yönelik Kahire programının değiştirilmesiyle ilgili önerilerine (21 Haziran telgrafı) temel teşkil etmiş, "çok rezil bir telgraf"ın bir özeti olduğunu belirtmektedir.²⁷

Cox'un Haziran'daki önerileri, Kürdistan Kahire Konferansı tavrını çok fazla tehlikeye attı. Eğer İngilizler, hatta Cox bir Arap milliyetçiliği politikası güderirse Güney Kürdistan Irak'tan nasıl ayrı tutulabilirdi? Cox, Churchill, Ortadoğu Masası ve Sömürgeler Bakanlığı'na karşı büyüyen çatışmasında cephanesine iki yeni silah daha ekledi: Türk düşmanlığının gözle görülür bir biçimde artmış

olması ve Arap milliyetçiliği. Sonraki yedi ay boyunca Cox, Kemalistler'e karşı Kürtler'i kullanma politikasının güçlü savunucusu olacaktı.

Ağustos itibarıyla Cox, Churchill'in 24 Haziran tarihli telgrafını hâlâ cevaplamamıştı. Şimdi telgraflarına Türkler'in düşmanca hareketlerine ilişkin düzenli raporlar ekliyordu. 26 Ağustos'ta, Türkler'in eylemlerini ve Türkiye ve İran sınır bölgesinde Türkler'e karşı Kürt örgütlenmesini, özellikle de Şımak'lı Abdurrahman ve Şikak'lı İsmail Simko Ağa'nın çabalarını uzun bir şekilde anlattı. Simko Ağa ve İran'lı Kürtler, Mayıs 1921'de Tahran'daki Seyyid Ziyaeddin Hükümeti'nin düşmesinden sonra teşvik görmüşlerdi. Ağustos'ta, Kürt kökenli eski Türk subayları Nihat ve Muhiddin Paşaların İngilizlere karşı Kürt aşiretlerini örgütlediklerini saptadı. Türk destekli grup Goran ve Daşt-i Harir'de yerleşmişti. 14 Ağustos'ta, Nihat ve Muhiddin Paşalar Rania'ya saldırdı. 14 Ağustos'tan 21 Ağustos'a kadar İngiliz Hava Kuvvetleri, gece akınları da dahil olmak üzere, aynı kazaya saldırdılar. Yangın bombaları kullanıldı; Türk müfrezesini desteklemiş olan bir çok köy harap edildi.²⁸

8 Eylül'de Churchill, bir taraftan, "niyetlerini anlamak için fırsatları kullanmak amacıyla sınırlarımızın ötesindeki Kürt liderlerle formel ilişkiye girmeyi ve Irak hududumuzun emniyetini sağlamak için (acilen?) gerekli olabilecek böyle bir faaliyete girmeyi" reddetmekte, bir taraftan da "Cox'un önerisini onaylamaktaydı; "Halihazırdaki hükümlerleriyle [Türkiye] olan çatışmalarının birdenbire patlak verebileceğini anlamamak gayrimümkün, fakat taraf olmaktan kaçınmalıyım. Eylemimiz ne kadar ihtiyatlı olursa olsun suç ortaklığıyla suçlanabiliriz."²⁹ 8 Eylül 1921 itibarıyla Churchill, "Irak sınırlarını sağlama için" Kürtler'in ayaklanmasına yönelik Cox politikalarını desteklemenin 24 Haziran tarihli kendi politik görüşlerini etkileyeceğini veya ortadan kaldıracığını düşünmez görünüyordu. Cox, Irak hudut bölgesinin neresi olması gerektiği hususundaki düşüncesini belirtmemişti. Dahası, 'sınır' kelimesi yerine, daha belirsiz olan

'hudut bölgesi' terimini kullanmaktaydı. Churchill, açık bir şekilde Cox'un niyetini tam olarak açıklamadan "idari" düzenlemelerine devam etmesine izin verme eğilimindeydi.

Cox'un niyetleri, 20 Eylül'de Churchill'e gönderdiği telgrafla daha açık hale geldi. Churchill'i Kürt bölgelerinin statüsü hakkında bilgilendirdi: "Değişken olduğunu ve Anayasal (?) Meclis seçimleriyle ilişkili olarak özellikle yeniden yükseleceğini anlayacaksınız(?)". Cox, durumu Kral Faysal'la tartışmış olduğunu belirtti. Faysal, Majesteleri'nin Hükümeti'nin gerçek istekleri ve politikası konusunda çok açık değildi... hangi yolu tutacağına ilişkin güçlük içerisindeydi." Faysal, Türkiye'deki Kürtler'in, aynen İran'daki Kürtler gibi bağımsızlıklarını elde etme çabasında olduklarını anladığını söyledi ve şunu belirtti: "kısa sürede Irak'taki Kürt bölgelerinin statüsünün ne olacağına karar verilmezse hepsi değilse bile bazıları ayrılacak ve [Türkiye ve İran'daki Kürtler'e] katılacaktır."³⁰

Cox, telgrafında Kahire Konferansı'ndaki genel fikir birliğine katılmamakta olduğu ve Kürt bölgelerinin Irak'a dahil edilmesinden yana olduğunu, Churchill ve kendisinin yazışmalarında, özellikle de 21 Haziran'dan başlayıp o güne kadar olanlarda, tartışmış oldukları şeylerin özetini Kral Faysal'a anlattığını Churchill'e bildirdi. Faysal Cox'a şöyle demişti:

Kürdistan sorununun Irak Kralı olarak ona göre, muhtemelen bizim tarafımızdan düşünülmüş olan başka veçheleri vardı. Bu, kısa bir süre içerisinde toplanacak olan anayasal (Meclis) sorunuyla ilişkili olarak Sünni veya Şii'lerin çoğunlukta olması sorunu idi. Bizim de farkında olduğumuz gibi, şu anda Şii'lerin teknik ve sayısal üstünlükler ve Sünni bölgelerin büyük bir kısmını Irak devletinden ayırmak ve temsilcilerini Milli Meclis'ten dışlamak, Şii'leri çok güçlü bir konuma getirecektir ve bu onu [Faysal] kaygılandıracaktır. Kişisel olarak o, Kürt yöneticilerle yönetilmeleri sağlandığı ve eğer gerekirse Yüksek Komiser kanalıyla Irak Hükümeti-

ti'yle ilişki kurmalarına izin verildiği (eğer gerekirse onun için oldukça kabul edilebilir bir düzenlemeydi) sürece onların [Kürtlerin] bazı Avrupa devletleri yönetimi altında muhtemel bir Manda Devlet'in parçası olma alternatifi karşısında şeklen Müslüman Krallık yönetiminde olmayı tercih edeceklerine inanıyordu.

Cox, Faysal'ın düşüncesinin "Kürt bölgelerinin dahil edilmesi, yerel muhtariyet ve İngiliz subayların ve eğer gerekirse Yüksek Komiserin özel nezareti koşuluyla Milli Meclis'e katılmaları için mantıklı [bir] gidişat olacağı" neticesine vardı.³¹ Kahire Konferansı'ndan beş ay sonra, fikir dengesi kesin bir şekilde Cox'un yararına değişmişti. Bu değişimin önemli bir unsuru Faysal'ın Cox'un saflarına katılmasıydı. Bağdat'taki adam açık Londra'dakileri açık bir şekilde devreden çıkarmaktaydı.

Beklenebileceği gibi, Ortadoğu Masası çalışanları, Cox'un son telgrafını, hakkında hacimli muhtıralar yazarak değerlendirdiler. Kavrayış kabiliyeti yüksek bir görevli olan Bullard Cox'un telgrafına özü itibarıyla katılmaktaydı ve şunları yazdı : "Faysal'ın, özellikle Faysal'ı indirmedikleri için geçen yıl isyana katıldıkları sanılan Şiiler'e karşı onun hiçbir zaman müttefiki olmayı kesinlikle istememiş olan Kürtler'e güvenmesi eğlendirici. Fakat işlerliği olan hiçbir politika gerçekte absürd değildir! Ve Kürtler istediklerinde her zaman için ayrılmaya muktedir olacaklardır." Sömürgelerden sorumlu daimi devlet müsteşarı olan James Masteron-Smith, Faysal'ın İngilizlerin gerçek istek ve politikaları konusunda şüpheli olmasının şaşırtıcı olmadığını belirtmiştir; çünkü "Kürdistan'daki bu çok zor politika sorunu üzerine gerçekten karar vermeyi hiçbir zaman başaramadık." Masteron-Smith, gerçekte iki politika olduğunu söylemekteydi: "biri Cox'un; diğeri Churchill'in"ki. Fakat, pratik amaçlar için iki alternatifin bir dereceye kadar örtüştüğünü belirtir: "Sir P.Cox, doğrudan Kürdistan'la ilgilenmiş olsa bile, kısıtlayıcı bir maliyetle elemanların sayısı ikiye katlanmadıkça, bunu yalnızca Bağdat'taki Bakanlık me-

kanizması yoluyla yapabildi."32 Kahire Konferansı'nın politikalarından biri Irak'taki İngiliz harcamalarını düşürmek olduğundan, Cox'un ve şimdi Faysal'ın konumlarına karşı çıkmak konferansın bu yönüne de aykırı bir tavır olmuş olacaktı. Churchill'in kendi devlet müsteşarı da patronunun muhalifi lehinde bir çıkış yaptı: Londra'nın bir kısmı Bağdat'a katılıyordu.

Churchill yol değiştirmeye başladı. 3 Ekim'de, Cox'a onun gücünü ve Faysal'ın düşüncelerinin gücünü takdir etmekte olduğunu ve kendisinin "Kürtler'in **eğer istemezlerse** Arap yönetimine girmeyecekleri kaydıyla son paragrafta anlatılan öneriler lehinde düşünmeye hazırlandığı"nı telgrafla bildirdi. (vurgu eklenmiştir)33 Cox, 21 Haziran tarihli telgrafında tanımladığı dört bölgeden ikisinin Irak'a katılmayı istediğini bildirmiş olduğundan, Churchill'in yanıtı Cox'un konumunu kabul ettiğini belirtiyordu. Churchill 3 Ekim tarihli cevabi telgrafı ile Cox'un Kürt bölgelerini Irak'a dahil etme planına de facto (a.ç) bir ehliyet vermiş olmaktadır. Kahire'deki çoğunluk kararları işlevsiz kılınmış oluyordu. Dahası Churchill Irak'a planladığı seyahati yapamıyordu. Cox, Churchill'i devreden çıkarmayı başaramışken yerine gönderilen ve Kahire'de ayrı bir Kürt devletini savunmuş olan Hubert Young'un kendisini bu politikasından caydırması olanaksız gibi görünmekteydi.

29 Eylül'de, Cox, Churchill'e, Türk milliyetçilerinin Sakarya'da Yunan hücumunu ezmelerine (21 Ağustos-2 Eylül) rağmen, Türkler'in hâlâ Bolşevikler'e kuşkuyla baktıklarını ve "Faysal'ın Türkler'le görüşmeleri başlatması için zaman(ın) uygun olabileceğini yazdı. Churchill, Lord Curzon'un onayıyla Faysal'ın Mustafa Kemal'le görüşmeleri başlatma çabalarını İngiltere'nin memnuniyetle karşılayacağı yanıtını verdi. 18 Ekim'de, Cox Churchill'e İngiliz Hava Kuvvetleri'nin Rania ve Revanduz'daki Türk garnizonları üzerinde iyi bir başarı sağlamış olduğunu bildirdi. Yaygın olarak Özdemir Paşa olarak bilinen Türk kumandan Ali Şefik Al-Misri, 17 Ekim'de Qala Diza'dan çekilmeye zorlanmış ve Koy Sancak yeniden

ele geçirilmişti. (olayların göstereceği gibi, bu başarı geçici olacaktı).³⁴ (Özdemir'in Kürtler'e hitaben yazmış olduğu ilanlar için Ek VI'ya bakınız). Hava bombardımanının artan etkinliği, Cox'un, Kürt bölgelerinin Irak'a dahili yönündeki mücadelesinin başka bir aleti haline gelmişti.

Yukarıdaki olaylar, Cox'un Churchill'e fikir alışverişleri hakkında Faysal'ı bilgilendirdiğini içeren 25 Ekim tarihli telgrafı gönderdiği esnada gerçekleşiyordu. Cox ve Young Faysal'la 24 Ekim'de buluşmuş ve İngiliz politikasının şimdi "Arap emperyalizmini değil, Arap milliyetçiliğini teşvik edilmesi" olduğunu açıklamış bulunmaktadırlar.

Faysal'a, Türkiye'ye karşı önemli bir kalkan oluşturacağından dost bir Kürdistan'ın hayati olduğunu ve Kürdistan pazarlarının Irak'ta olduğu kadar Kürtler'in denize Irak aracılığıyla ulaşmaları nedeniyle Kürdistan içinde Irak'la dostluğun gerekli olduğunu söylediler. Bu politikanın uygulanmasına engel eşkil eden tek şey, ikili bir politika izleyen Kürtler'i İngilizler'e karşı kışkırtmak için 'ümme't'i, dini önyargıları ve Kürtler'i Araplar'a karşı kışkırtmak için Arap ve karşıtı ön yargıları istismar etmekteydi. Bu nedenle, Cox, Young ve Faysal farkettiler ki, "Kürt milliyetçiliği için İslâmî bir odak oluşturulmadıkça, Kürdistan'ı tamamen İngiliz bağımlılığında tutma politikası (ikinci) propagandanın temelini oluştururken birincisini teşvik edecekti" -yani, Kürdistan'ı tamamen İngiliz bağımlılığında tutmak, Türkler'in Arap-karşıtı önyargıları kışkırtabilmelerini azaltacak, fakat İngilizler'e karşı İslâm propagandasını kullanabilmeleri imkânını artıracaktı. Diğer taraftan, eğer Irak Müslüman bir Arap Kral idaresinde Arap Krallığı'nın bir parçası olursa, Türkler'in İslâmî propagandayı kullanabilmeleri engellenecek, fakat Kürtler arasında Arap-karşıtı önyargıları kışkırtabilmeleri artacaktı.³⁵

Faysal bu iki alternatif kendisine gösterildiğinde, kendisinde veya İngilizler'de ne ölçüde askeri sorumluluk bulunduğunu bilene kadar, belli bir görüşü nasıl ifade edebileceğini bilmediği yanıtını

verdi. Daha sonra kendisinin zihnini kurcalayan dört soru sordu:

(1) Büyük Britanya, dışarıdan saldırılar olursa Kürdistan'ın savunmasını üstlenmeye ve Kürdistan'dan gelecek saldırılara karşı Irak'a güvence vermeye hazır mı; eğer öyleyse ne kadar süre için?

(2) Büyük Britanya, Kürdistan'da Irak için bir tehlike olabilecek iç kargaşaları önleme sorumluluğunu kabullenmeye hazır mı; eğer öyleyse, ne kadar süre için?

(3) Bazı Kürt toplulukların Irak'a dahil olma yönünde tercih ifade etmiş oldukları gerçeği düşünülürken, Büyük Britanya'nın niyeti onları ayrı kalmalarına zorlamak mı, eğer öyleyse, ne kadar süre için?

(4) Ayrılma olayında, Büyük Britanya nasıl bir hükümet şekli oluşturulmasını teklif etmektedir ve teklif, hangi nihaî hedefe yöneliktir?³⁶

28 Ekim'de, Cox Churchill'e bu sorulara ilişkin düşüncelerini ilet-ti. 1. soruya ilişkin olarak; Cox Churchill'e, askeri kuvvetlerin dost bir Türkiye varsayımına göre oluşturulduğunu söyledi. Sonuç olarak, kuvvetlerin seviyesi çok düşüktü ve hiçbir askeri operasyon yürütülemezdi. Taarruz için ellerinde yalnızca, paralı askerlerin (büyük oranda Süryaniler ve Kürtler'den mürekkep) ve Arap ordusunun yer desteği vermesini gerektiren uçaklar ve savaş gemileri mevcut bulunmaktaydı. Cox, komuta eden generalin verdiği tavsiyeye dayanarak, Hava Planı'nın kullanılmaya başlamasıyla durum düzeltileceğini düşünüyordu (bir yıl sonra, Ekim 1922'de gerçekleşti). Cox, birinci soruya ilişkin; İngiltere'nin askeri olarak bir geçiş merhalesinde bulunduğuna dair ve Hava Bakanlığı kontrolü aldığı anda, İngiltere'nin konumunun güçleneceği yönünde Faysal'a bilgi verilmesini savunuyordu. İkinci soruya gelince; Cox, dost bir Türkiye varsayımına dayalı olarak, Faysal'a olumlu bir yanıt verebileceğini düşünüyordu. Üçüncü sorusu; bu hususta Büyük Brita-

nya'nın hiçbir Kürt bölgesini Irak'tan ayrılmaya zorlamayacağı, nihai bir karara erişildiğinde Faysal'ın bilgilendirileceği şeklinde cevaplandırılabilir. Kürdistan politikasına ilişkin olarak, dahil olacak bütün Kürt bölgelerinin durumları, verilecek olan kararın ışığı altında yeniden değerlendirilecekti. Dördüncü soruya yanıt olarak; Cox, Faysal'a, ayrılma durumunda, Büyük Britanya'nın sözkonusu alanlarda İngilizler'in nezaretinde yerel otonomi sisteminin kurulmasını teklif edeceğinin söylenmesini önerdi. Türk propagandasını etkisiz kılmak ve ileride Kürdistan'ın, birleşik bir Irak dahilinde Arap bölgeleri ile birlikte, bir federasyon çatısı altında bulunması, asli gaye olacaktı. Her zamanki gibi Cox, son paragrafında ilk olarak 21 Haziran'da taslağını çizdiği politikasını yeniden belirtti.

Churchill, Cox'un 25 Ekim tarihli çok önemli telgrafına 11 Kasım'da karşılık verdi. İlk olarak, "Türkiye'yle genel bir barışa ilişkin diğer büyük müzakereler yolda olduğundan", Faysal'a Mustafa Kemal'le görüşmeleri başlatmak için yetki verilmesinin zamansız olduğunu vurgulamaktaydı. Churchill daha sonra Cox'a "Türkiye'nin şu andaki çabası Irak'a değil batıya yönelik olduğundan sınırda sabit bir konum sağlaması" gerektiğini söylüyor ve şöyle diyordu: "Şu anda Kürtler'i teşvik etmeye yönelik herhangi bir girişime karşıyım."³⁷ Bu son söz, Cox'un 28 Ekim tarihli telgrafında, Kürt Milliyetçi amaçlarını kışkırtmak ve fiili olarak destekleme önerisine ilişkindi. Bu telgrafta Cox, Yunanlılar'ın Anadolu'daki çıkarı doğrultusunda İngilizler'in bir Kürt ayaklanmasını desteklemesinin, eğer doğrudan görüşmeler başarısızlığa uğrayacak olursa bir alternatif olacağını ifade etmekteydi.

28 Ekim tarihli telgrafına eklenmiş "Çok Özel" bir bölümde Cox, şu teklifi ileri sürmektedir: ilkin, Bedirhan Halit Bey ve Kürdistan Teali Cemiyeti azalarından beş şahsiyetin Bağdat'ta bulmakta olduklarından ve iki yıldır uğruna çalışmakta oldukları Kürt Ayaklanması'nın patlak vermek üzere olduğundan bahseder. Planlara göre, "nüfusu cem'an 5 milyon-6 milyon civarında olan" Dersim, Diyar-

bakır, Bitlis ve Van havalileri hep birlikte ve eş anlı olarak isyana katılacaklardır. Halil Bey, Cox'a Kürtlerin Noel'in yardımına, İngiliz silahı ve diğer takviyeye ihtiyaçları olduğunu anlatmış bulunmaktadır.³⁸ Cox, telgrafın üçüncü bölümünde, Yunanlılar'ın nefes alması için Anadolu'da Kürtler'in Türkler'e karşı isyana sevk edilmesini destekleyici tavsiyelerde bulunur: Türkler müzakereye yanaşmaz ve Fransızlar Ortadoğu'da İngiliz siyasetini desteklemekte devam ederlerse, İngilizler bir Kürt isyanını desteklemelidirler.

Cox, ikinci olarak Hindistan'a değinerek, İngiliz'lerin Kürtler'i desteklemelerinden yalnızca Hilafet fanatiklerinin taciz olacaklarını ifade eder. Üçüncü olarak, Cox, Iraklılar'ın Türkler'e karşı Yunanlılar'a İngiliz desteğinden hoşlanmayabileceklerini kabul etmekle birlikte, isyanın başarıya ulaşması halinde Irak'ı müdafaa etmenin çok daha kolay olacağını ve Araplar arasında "uzak görüşlü" olanların bunu kabule ikna edilebileceğini ifade etmektedir. Dördüncü olarak, isyana karşı Fransız itirazları, kendilerine Kürdistan'da ticari imtiyazlar vaad ederek bertaraf edilebilirdi. Beşinci olarak, Kürt isyanı Bedirhan Halil Bey'in vaad etmiş olduğu gibi çok yakında başlar ve fakat Kürtler bozguna uğrayacak olurlarsa, Türkiye'nin Kifri'ye kadar toprak talebinde bulunacağı muhtemel görünmektedir. Britanya'nın imzasının bulunduğu Silahlar Konvansiyonu'na gelince, Cox'un fikrine göre, Hindistan hükümetinin Tibet'e silah nakletmesinde de olduğu gibi, silahları Irak'a nakletmekte bir sorun olmayacaktı. Her halükarda, Büyük Britanya Türkiye ile savaş halindeydi ve Kürtler'e silah sağlamak, devletlerarası hukukun çiğnenmesi anlamına gelmezdi. Cox, nihayet İngilizler'in Kürtler'e karşı "soğuk bir mesafe" almaması gerektiğini, Anadolu'da bir Kürt isyanı tehdidinin Türkler'i müzakere masasına oturmaya ikna etmek açısından muhteşem bir tesir sağlayabileceğini yazmaktadır. Bu, 21 Temmuz telgrafından beri Cox'un **manda bölgesi dışında bir Kürt isyanını destekleme ihtimalinden ilk kez bahsedişidir.**³⁹ Cox, bariz bir şekilde, hudut-taki artan Türk faaliyetinin Kürt bölgelerini Irak'a dahil etmeye yönelik bütün idari politikalarını tehdit edeceğini düşünüyordu. Bu, onun

Türk milliyetçiliğine karşı caydırıcı bir unsur teşkil etmek üzere Arap milliyetçiliğini teşvik etme yönünde daha önce ilan ettiği tercihe de uyuyordu.

8, 9, ve 10 Kasım tarihlerinde, Ortadoğu Masası Cox'un Kürt ayaklanması önerisine tam ittifakla karşı çıktı. J.H. Hall, böyle bir ayaklanmanın Irak'ta popüler olmayacağını düşündüğünden karşı çıktı. Hail, bunun İngilizler'in Kemalistler'le ileride görüşme çabalarında bir başarısızlık ve önyargı unsuru teşkil edeceğini vurguladı. Fransızlar, halihazırda İngilizler'den önce davranmış ve 20 Ekim 1921'de Franklin-Bouillon Antlaşması'm imzalayarak bütün parsayı toplamışlardı. Dahası, Hall'a göre, Faysal İngilizler'in onayını beklemeden Kemalistler'le ilişkiye geçmiş olmalıydı. Anadolu'daki bir Kürt ayaklanmasına İngiliz desteği, özellikle de büyük bir isyana silahlı destek Irak yoluyla olacağından, Faysal'ı zor duruma düşürecekti. Reader Bullard, Cox'un önerisini doğrudan görüşmelere bir alternatif olarak algıladı; fakat Cox'un "Machiavellci" önerilerini makbul bulmadı. Dahası, İstanbul'daki Sir Ronald Lindsay'in belirttiği gibi, eğer Yunanlılar görüşmelere tamamen karşı çıkmıyorlarsa, Bullard'a göre İngilizler'in Kürt ayaklanması projesiyle işleri kalmayacaktı. Bullard, Cox'un ayaklanma önerisinin Kürtler'e sadece felaket getireceğini ve İngilizlereyse itibar kaybettireceğini belirtti. Arica, Kürtler arasında hiçbir birlik olmadığını ve Türkiye'nin Van, Bitlis, Diyarbakır ve Dersim gibi ayrı ayrı bölgelerinde yoğunlaşmış ani bir ayaklanma yerine aynen 1916'da Bitlis ve yenilerde Şırnak'ta olduğu gibi daha iyi örgütlenmiş Türk Kuvvetlerince ergeç bastırılacak küçük başkaldırıların muhtemel olduğunu vurguladı. Ve Bullard, İngiliz katılımının ne etkisi olacağını sordu. Kürtler ya İngilizler'in niyetini hesaplayıp harekete geçmeyecek, ya da harekete geçecek, fakat gerçek bir yardım görmeyerek başarısızlığa uğrayacak ve başarısızlıkları nedeniyle İngilizler'i suçlayacaklardı. Bullard, İngilizler'in manda bölgeleri dışında Kürtler'e hiçbir yardım yapmaması gerektiğini vurgulayarak ifade ediyordu.⁴⁰

Cox'un teklifinden, Albay Meinertzhagen de hoşlanma-mıştı. Ona göre İngiliz politikalarının temel eksenini dost bir Türkiye oluşturmaktaydı; oysa, karşılıklarına getirilen teklif, Türkiye'yi İngiltere'nin ebedi düşmanı yapmaya yeterdi. İngiltere, işleri çok temiz bir şekilde yürütmekteydi ve bu politika sürdürülmeliydi. Albay'ın kanaatine göre savaşta bile olsa, isyan tahrikçiliği kabul edilir bir şey değildi ve değişmez bir biçimde, perde arkasındaki tarafa yansırı. Meinertzhagen, Kürtler'in homojen bir milliyet olduğundan pek emin değildi. Gerçi, Binbaşı Noel, "bu konuda şüpheye imkan vermiyordu". Fakat, Noel, kendi düşlerini gerçekleştirmek için bir imparatorluğu felakete götürebilecek cinsten, General Gordon türü ateşli bir fanatikti. Faysal ve Ankara arasında doğrudan müzakerelere bir alternatif olarak düşünülse bile, Cox'un teklifine şiddetle karşıydı. Fransızlar'ın Kemal'le ilişkilerinde İngiltere'nin zararına geçici bir başarı elde etmiş olduklarının farkındaydı. Lakin, onun kanaatine göre, "Türkler, bize karşı duydukları saygıyı hiç bir şekilde kaybetmiş değiller. Bu son ümit kapısı da yüzümüze kapanırsa, Ortadoğu'daki yerimiz Latin ırklarinkine eşit olacaktır."⁴¹ Cox'un teklifi üzerine yazılan muhtıralar tamamlandığında, Ortadoğu Masası'nın beş aktif üyesinden üçü, Büyük Britanya'nın bir Kürt isyanını desteklemesine kuvvetle karşıydılar.

Ortadoğu Masası Amiri Shuckburgh, Winston Churchill'den Hall, Bullard ve Meinertzhagen'ın muhtıralarını incelemesini rica etti. Zira bu muhtıralar, "bir yüksek politika meselesine" dairiler: "Irak haricindeki Kürtler, Türkler'e karşı başkaldırma tasarılarında tarafımızdan desteklenmeli mi, desteklenmemeli mi?" Ancak; (1) Kemalistler'le aramızda bir anlaşmaya varmak açısından hiç bir şans kalmadığı belli oluncaya; ve (2) doğrudan Kemal'le müzakere masasına oturması için Faysal'a müsaade verme teklifi kesin olarak reddedilinceye" kadar, tasarlanan Kürt isyanı konusunda hiç bir şey yapılamayacağını da kaydetmekteydi. Masterton-Smith de muhtı-

rasında Şu hususu ilave etmekteydi: "Bu iki hususta sonuĉ ne olursa olsun, Türkler'e karşı baŐkaldırmaları iĉin Kürtler'e herhangi bir destek verilmesine tamamen karşıyım. Dahası, isyan baŐarısızlıĉa uĉrayacak olursa, ki, kimsenin bundan Şüphesi olmasın, İngilizler henüz baŐımızdan savmıŐ olduĉumuz Süryani ve Ermeniler'in yerine bir Kürt mülteci sürüsüyle uĉraŐmak zorunda kalacaklardır." Shuckburgh'a göre, İngilizler, bu tür bir planı desteklemekle, Kürtler'in dehŐetli bir hoŐnutsuzluĉunu kazanmakla kalmayacak, Türkler'le anlaşmaya varma Şansını da metsiz bir Şekilde uzaklaŐtırmıŐ olacaklardı. Sir Percy Cox'a, hükümetin, "hiĉ bir koŐulda kendisi tarafından teklif edilmiş olan ĉizgide harekete geĉmeyi kabul edemeyeceĉinin" anlatılması gerekirdi.⁴²

11 kasım'da, Shuckburgh, Cox'un teklifinin desteklenmesi yönünde hiĉ bir öneriyi kabul etmemesini Churchill'e tavsiye etti. Churchill, aynı gün, yukarıda alıntılanmıŐ olan telgrafında bunu yaptı. Londra, bir yüksek politika meselesinde Cox'u devreden ĉıkarmayı bu kez baŐarmıŐtı.

Bu politika kararlaŐtırılınca, Binbaşı Noel ve Bedirhanlılar'ın Baĉdat'ta bulunmaları, Londra ve Baĉdat arasında bir kez daha mesele haline geldi. Fakat, bu kez taraflar beş ay öncekinin tam tersiydi. Cox, beş ay önce Noel ve Bedirhanlar'ın davasına karşı ĉıkmıŐtı; ĉnk, bunun, Kürt bölgelerini Irak'a dahil etme siyasetini tıkayacaĉını düşünmekteydi. Hatırlanacaĉı gibi, Noel ve Bedirhanlar ayrı bir ülke istemekteydiler. Kasım ayı itibariyle Cox, Kürt bölgelerinin Irak'a dahil edilmemesini temin iĉin deĉil, Anadolu'da Türkler'e karşı bir Kürt isyanının tahrik edilmesi iĉin, Noel ve Bedirhanlar'ın Baĉdat'ta kalmalarını istemekteydi. Şayet, Churchill-Cox muhaberatını doĉru yorumluyorsam, Cox, 1921 Kasım ayı itibariyle, Kürt bölgelerini Irak'a dahil etme hedefinde başarıya ulaşmış olduĉunun farkına varmış bulunuyordu.

1921 Yaz ve Sonbahar mevsimleri zarfında Seyyit Abdülkadir, İstanbul'da ve elçileri vasıtasıyla Bağdat'ta İngilizler'le görüşmeler yapmaktaydı. Abdülkadir, Türkler'e karşı isyanda, İngiliz desteği rica etmekte ve İran'da İsmail Ağa Simko dahil olmak üzere tüm Kuzeydoğu Kürdistan'ı İngilizler'in Bolşevik tehdidine karşı bir Kürt tampon devleti yaratmak için acilen harekete geçmeleri gerektiğini altını çizerek ifade etmekteydi. Cox, 23 Kasım'da Churchill'e öfkeli bir cevap yazdı; Churchill'in kendisinin bilmediği bilgi kaynakları olduğuna kuşkusuz olmadığını, ancak, Irak'ın Türkiye'nin en yakın hedefi olmadığı görüşünü kabul etmenin kendisi için hayli zor olduğunu ifade etmekteydi. Türkiye'nin yakın dönemde Irak'a karşı gerçekleştirmiş olduğu tüm düşmanca faaliyetleri sıralamıştı. Cox, tüm bu düşmanlıklara rağmen, Kürtler'i herhangi bir şekilde teşvik etmek için müsait bir zeminde bulunmadığını kabul ediyordu; fakat, Kürtler'in, oyun dışı edilmeyeceklerini ümit etmekteydi. Cox, Halil Bey Bedirhan'ın Irak'ı terketmekte olduğunu ve yardımcılarının Rifat Bey'in de İstanbul'a dönmekte olduğunu da bu vesileyle Churchill'e haber vermekteydi.⁴³

Churchill, 1 Aralık tarihinde Cox'a, Kürtler'in oyunun içinde tutulmaları veya yurtdışındaki İngiliz temsilciliklerine "bu hususta özel talimatlar" gönderilmesi tekliflerini kabul etmediğini yazdı. Cox'a, Büyük Britanya'nın manda bölgesi haricindeki bir Kürt isyanını, hele hele Yunanlılar'la işbirliği içerisinde bir Kürt isyanını niçin destekleyemeyeceğinin sebeplerine dair bilgi vermekteydi. Churchill'in itirazlarının büyük bir kısmı, Bullard, Meinertzhagen ve Shuckburgh tarafından formüle edilmiş olan itirazlardı; fakat bunlar, Churchill'in 11 Kasım telgrafına tamamıyla dahil edilmediler. Churchill, telgrafını şöyle bir sonuca bağlamaktaydı: "Savaş esnasında Araplar'a vermiş olduğumuz veya verdiğimiz iddia edilen tüm vaatleri yerine getirebilmiş değiliz. Kürtler'le ilişkilerimizde de benzeri zorlukların yaratılmasına tamamen karşıyım."⁴⁴

Demek oluyor ki, 1 Aralık 1921'e gelindiğinde, Cox'un Irak'taki İngiliz manda bölgesinin haricinde bir Kürt isyanını tahrik etme yönündeki teklifleri herkes tarafından reddedilmekteydi. Bunun, Yunanlılar'la ittifak içinde yapılması hususu önemli değildi. Bu, Kürtler'in henüz tespit edilmemiş Musul vilayeti hudut bölgesinde kullanılmayacakları mânâsına gelmiyordu. İngilizler, "gerekli bir tedbir olarak Kürt ihtilalcileriyle temasa devam" edeceklerdi. Britanya'nın 5 Haziran 1926'da Türkiye-Irak Andlaşması'nın imzalanmasına kadar tatbik etmiş olduğu siyaset budur.

Fakat, Sir Percy Cox, Kürt ihtilali planının ne kadar kararlı bir şekilde reddedildiğini bilemeyecekti. Zira, Faysal'ın konumu ve asker sayısının azaltılması gibi hususlarda işbirliği gerektiğinden dolayı, Ortadoğu Masası çok da "katı" bir tefraf göndermek istememişti. Winston Churchill, Ortadoğu Masası ile (yani, Shuckburgh ve Bullard ile) aynı fikirdeydi; böylesine hassas bir vaziyette yapılması gereken en iyi şeyin, "...meseleler fazla mühim değilken, Londra'dan Bağdat'a çekilen telgrafları azaltarak yeterince zaman aralıkları tanımak" olacağını tavsiye etti. Cox, teklifinin reddine dair kararı öğrenebilmiş, fakat Sömürgeler Bakanlığı ve Ortadoğu Masası'nın kat'i gerekçesini öğrenememişti.

Sonuç olarak, Cox, Kürtler oyuna girdiğinde Londra tarafından desteklenmeyeceklerini tam olarak fark etmeksizin, "Kürtler"i oyunun içinde tutmaya devam etti. İngilizler'in manda bölgesi dışında Türkler'e karşı bir Kürt isyanını desteklememesine dair Kasım-Aralık 1921'de varılan karar, Mart 1922'de teyid edildi. Burada, bildiğim kadarıyla, Kürtler'i Türkler'e karşı tahrik etmeye yönelik bir teklif, ciddi bir biçimde son kez tartışılmıştı.

Teklif, 1918-1922 döneminde İngiliz istihbarat ve siyasi ajan olarak Ortadoğu'da bulunmuş olan Albay Rawlinson tarafından yazılmıştı. ekim 1919'dan Kasım 1921'e kadar Türkiye'de görev

yapmış, Kasım 1921'de Türkler tarafından hapsedildiği hapis-hane-den alınırılarak, İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edilen tutuk-lularla değiş-tokuş edilmişti. Büyük Britanya'ya döndükten sonra, Dış İşleri Bakanı Lord Curzon, Sömürgeler Bakanı Winston Churc-hill ve Savaş Bakanlığı'ndaki askeri istihbarat şefine çok sayıda rapor yazmıştı. Bu rapor da Winston Churchill'in isteği üzerine kaleme alınmıştı. Rawlinson, ilk kısımda üç soru ortaya koyuyor ve bunları cevaplandırarak devam ediyordu:

(1) Türk milliyetçilerinin iktidarının pekişmesinde, Müttefik siya-setlerinin katkısı ne oldu?;

(2) Müttefiklerin tekliflerini reddetmekte ne kadar başarılı oldular?;

(3) Ve Türk milliyetçileri, Misak-ı Milli'nin şartlarını uygulamak açısından kendilerine ne kadar şans tanıyorlar?

Rawlinson, soru (1)'e cevaben, milliyetçi liderlerin, Erzurum ve Sivas Kongrelerini takib eden devrede konularının güçlenmesine rağmen, "ülke insanının genel desteğini kazanmak" konusunda zi-hinlerde bir netlik olmadığı kanaatindeydi; Türk milliyetçileri, 1920 baharına kadar ciddi bir muhalefetle karşı karşıya idiler, şeklinde düşünmekteydi. Fakat, Rawlinson, 16 Mart 1920'de İstanbul'un Müttefikler tarafından işgali; 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar'ın Müttefik desteğiyle İzmir'i işgali; 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nın ilanı ve 16 Mart 1921'de milliyetçilerin Sovyetler Birliği ile sulh anlaşması imzalaması sonucu, bu muhalefetin büyük ölçüde dağıldığına inanmaktaydı.⁴⁶

Rawlinson, milliyetçilerin Müttefik barış tekliflerini reddetmek-te, başarılarına ilişkin soru (2)'ye cevaben Türkler'in tüm Türk (Osmanlı) halkını seferber etmeye muktedir olabildiklerini yazmak-taydı. Eylül 1920'de Kars'ı zapt etmiş, ermeni kuvvetlerini ele

geçirmişlerdi. Türkiye batıda Yunanlılar'a karşı hazırlıklı askeri harekatlara başlamış bulunmaktaydı. Dahası, milliyetçi idare Kâbil üzerinden Hindistan, Irak, Filistin ve Mısır'daki ihtilalci liderlerle nizami ilişkiler kurmak üzere Almanya'da eğitilmiş istihbarat subayları göndermişti.

Rawlinson, devam ederek, bahis konusu faaliyetlerin "dikkate değer bir başarıyla" gerçekleştirilip gerçekleştirilemediğine dair üçüncü soruya geçmekteydi. Cevabı şuydu: Milliyetçiler, Yunan kuvvetlerinin kendileri için bir tehdit oluşturmadığından kesinlikle emindiler; "Müttefikler, Anadolu'da askeri harekâtlara girişmeye hiç bir şartta hazır" değildiler; ve dolayısıyla müttefiklerin halihazırdaki politikalarından korkmalarına hiçbir gerekçe yoktu, "ancak, bu politika devam ettiği sürece tüm taleplerini elde etmekten daha fazla emin olacak ve bu sebeple daha azıyla yetinmeye hazır" olmayacaklardı.

Rawlinson'un kanaatine göre, milliyetçilerin kendilerinden emin olmaları, gerçekleştirilmesi "Boğaz'dan Dağıstan dahil olmak üzere Kafkasya'ya kadar" yayılacak bir Müslüman-sünni Konfederasyonu'nun kurulmasına yol açabilecek taleplere neden olması mümkündür; "böylelikle Batum limanları ve Bakü Türkler'in eline geçecek. Milliyetçilerin Doğu gayelerinin asıl hedefi bu. Zira, böyle bir konfederasyon Yakındoğu'daki siyasi konumları hakimiyeti altına alır." Rawlinson'a göre bu türden bir kaçınılmazlığa mani olmak için, "Müttefikler, hatta yalnızca İngiliz Hükümeti tarafından Milliyetçiler'in konumunu zayıflatabilecek ve böylelikle, daha az insafsız ve makul teklifleri dikkate almaya daha açık hale getirerek bu sayede nihai bir hal tarzını mümkün kılabilen bir politik çizginin tespit ve tatbik edilmesi hususu üzerinde durulması hayli mühim bir noktaydı. Böyle bir politikanın hedeflerine ulaşabilmesi ve fiiliyatta işe yaraması için şu hususlara dikkat etmek gerekirdi. İslam karşıtı

olmamalı3.3;0.3 yeni gelişmeler olacağına dair bir kaygı yaratabilmeli; önemli harcamalara olanak verecek şekilde asker kullanmayı gerektirmemeli; istendiğinde sona erdirmek mümkün olmalı.

Bu noktadan sonra, Rawlinson, bu dört şartı yerine getirebilecek bir siyasi çizgi tavsiye ediyordu. Bu çizgide bir siyasetin tatbik edilmesi, "Doğu Vilayetleri"ndeki Kürt aşiretlerinin memnuniyetsiz ve kontrolü gayri kâbil bir vaziyette bulunmaları sayesinde" mümkün olabilirdi. Dahası, silah altına alınabilecek tüm Türkler'in Doğu ve Batı cephelerinde seferber olmaları nedeniyle, Kürtler, "Anadolu'nun doğu bölgelerinde muazzam bir ekseriyete ulaşmışlardı ve buradaki Türk karakolları hayli korumasız bir şekilde mahallî Kürt halkının insafına kalmışlardı. Bu karakollar hemen hemen aynı esnada, mesela, aynı ay içinde Kürt taarruzlarına mâruz kalmaları halinde daha da hassas bir vaziyette" idiler.

Rawlinson, Kürt reislerinin kendi konumları açısından hayli tatminsiz ve Türkler'e karşı ziyadesiyle husûmet içinde olduklarını haber vermekteydi. Reislerin, az bir para veya silah karşılığında seferber olmaya iknâ edilebileceklerini düşünüyordu. Manâlı bir şekilde, makinalı tüfeklerden bahsetmekteydi. Her Kürt reisi, kendi kazasındaki Türk karakol ve garnizonlarına taarruz edebilirdi. Gerçi, Rawlinson'un raporuna göre, Kürtler arasında işbirliği pek mümkün olabilecek bir hâl olmamakla birlikte, bu tür taarruzlar, aşiretler arasında pek az bir işbirliğiyle de tatbik sahasına konabilirdi.

Rawlinson, bu politikanın yürürlüğe konulması için şunu tavsiye etmekteydi: "Karadeniz'de hızlı bir İngiliz deniz vasıtası, tercihen bir destroyer kullanılabilir. Bu destroyer, geceleri Anadolu sahillerinin muayyen noktalarına, kara ajanlarına v.s. uğrar. Gündüzleri ise, açıkta bekler. Vasıtalar, sahil şeridinden verilecek daha önce tespit edilmiş bir sinyal sistemi uyarınca geceleri tekrar döner. Bu tür bir girişimin tatbiki, fazla sarfiyat gerektirmez; ve, tamamen başarılı bir

şekilde tatbik edilemese bile, bu çizgideki bir politika, her şeyden önce milliyetçileri korkuya düşürecektir. Zira, b  cihetteki zayıflıklarını çok iyi bilirler. "Böyle bir politikanın başarısının milliyetçiler üzerinde hayli büyük bir tesiri olacaktır. Çünkü, "bu tür bir politika muazzam moral etkisinden ve bu vesileyle teşvik edilebilecek olan dahili ihtilafların doğu cephesi ile batıdaki ordular arasındaki irtibatı kesmesi ihtimalinden korkmaktadırlar."⁴⁷ Rawlinson'un kanaatine göre, bu politikanın   avantajı vardı: Dini hissiyatın insiy k gibi bir meseleye yol amazdı; her an son verilebilirdi; ve Avrupa etk r-umumiyesinde Franklin-Bouillon misyonunun uyandırdığı kadar akis bulmazdı.

Rawlinson, bu misyonu yerine getirecek Kürt aşıretleri ve reislerinin isimlerini tavsiye niteliğinde belirterek raporunu bir sonuca bağlamaktaydı: Oltu kazasından Eyüp Paşa, ki Erzurum'u almaya muktedir bir vaziyetteydi; Kara Kilise veya Bayezit'i alabilecek olan Eleşgirtli Hüseyin Paşa ve hali hazırda isyan halinde olan ve her an Erzincan'ı almaya muktedir olan Dersim Kürtleri. Rawlinson'ın kanaatine göre, kullanılabilir başka gruplar da vardı: Karadeniz sahil şeridi, "Pontus Rumları ve tahrik edilmeye müsait firarilerden mürekkep asi çetelerin elindeydi". Rawlinson, bu politikanın başarılı olacağına tam bir güven duymaktaydı; zira, "bu aşıretlerdeki önderlik konumunda bulunan şahsiyetlerle şahsen görüşmüş ve sohbet etmişti". Bu politikanın, "milliyetçi Türk hükümetinin hali hazırdaki tavırlarını ılımlaştırmakta etkili olacağı" hususunda iyimserdi.

9 Mart tarihine gelindiğinde, John Shuckburgh, Rawlinson'un raporunu, Reader Bullard, Richard Meinertzhagen ve h l  Ortadoğu Masası'nda Arap meseleleri konusunda müşavir olarak hizmet vermekte olan T.E. Lawrence'in muhtıralarıyla birlikte kendi muhtı-rasını da ilave ederek dağıtmış bulunuyordu. Shuckburgh, Rawlinson planının göze çarpan özelliklerinden bahisle, memur-

ların dikkatini Şu noktaya çekiyordu: Sir Percy Cox, "Irak tarafındaki Kürtleri kullanma meselesini defalarca öne çıkarmıŐı bulunuyor; fakat biz, burada [Sömürgeler Bakanlığı], bu tavsiyeye kat'i suretle karşı çıktık".

Shuckburgh, Rawlinson'un kanaatine göre, Irak'tan eriŐılebilen Kürt reislerinin işe yaramaz olduklarında, zira bunların kâfi seviyede nüfuza ve izleyicilere sahip olmadıklarından bahsetti. Ancak, Shuckburgh, Rawlinson'un tekliflerinin, Sir Percy Cox'un benzeri tekliflerinin Sömürgeler Bakanlığı'nda karŐılaŐıđı itirazları tekrar meydana çıkartmıŐı olduğu kanaatindeydi.

T.E. Lawrence de muhtırasını aynı gün hazırladı. Onun kanaati, bu tür seyrek mahalli hareketlerin sadece "bastırmaya yönelik zabıta tedbirleriyle karŐılaŐacađı ve Kemalistler'in belirgin bir Şekilde bocalamasına sebep olmayacağı" yolundaydı. Lawrence, başarılı bir ihtilâli harekete geçirmek için yönlendirme ve "savaş sırasında Hicaz harekâtına yardım eden uzmanlar gibi" uzmanlara ihtiyaç duyulacağını da ifade etmekteydi. Lawrence, isyanın başlaması öngörülen mahaller konusunda da Őüpheliydi. Oltu ve EleŐgirt, Rusya hududuna yakındı ve Lenin'in yardımı gerekebilirdi; Dersim havalisine Fırat Vadisi haricinde ulaŐım mümkün değildi. Nihayet, Lawrence, tek bir destroyeri taban alarak ciddi bir isyan giriŐiminde bulunmanın çılgınlık olacağı kanaatindeydi. Lawrence, tüm ihtirazi kayıtlarına rağmen, "bizim gibi bir güç, gerekli tabanı, silahları, mühimmatı, yönlendirici uzmanları ve parayı tedarik etmeye istekli olmak Őartıyla, bir "Kürt hareketinin mümkün olduğuna" gerçekten de inanmaktaydı. Para önemli bir miktarda olacaktı; zira, "daha iyi Şartlarda gerçekteŐmiŐ olmakla birlikte en yakın paralelliğin kurulabileceği Arap İsyanı, sekiz gemi, elli İngiliz subayı, nakdi olarak 5.000.000 paund ve aynı olarak 16.000.000 paund gerektirmiŐti." Lawrence, eğer bir Kürt isyanı üzerinde düşünülecekse, bunun Arap İsyanı ile

aynı çapta düşünülmesi lazım geleceğini ifade ederek muhtırasını sonuca bağlamaktaydı. Fakat, isyan sonrasında Türkler ve Ermeniler ile kayda değer güçlükler çıkacaktı. "Bunun ümitsiz bir seviyede olacağını zannederim", diyerek bitirmekteydi.

Reader Bullard'ın muhtırası çok daha eleştirel bir hava taşıyordu. Rawlinson'un tekliflerinin, kendisinin belirlediği asli şartların hemen hepsini ihlâl etmiş olduğunu ifade etmekteydi. Rawlinson'un planı, bazı çevrelerde İslam düşmanı olarak değerlendirilecekti; Lawrence'ın bahsettiği ölçüde ağır masraflar gerekecekti; ve, istenildiği anda sona *erdiremeyecekti*. Bullard'ın tenkit ettiği başka hususlar da vardı: "Kürtler'i Türkler'e karşı tahrik edip sonra da arzuladığımız siyasi avantajı elde edince, soykırımına uğramalarına müsaade etmemiz ciddiyetle mi teklif ediliyor? Albay Rawlinson, Ruslar tarafın-dan Türkler'e karşı isyana teşvik edildikten sonra terk edilen Ermeniler'in felâketinden hiçbir şey öğrenmedi mi?"

Bullard, Rawlinson'un teklifinin, Sir Percy Cox'un tekliflerini de bir ölçüde geçersiz kıldığını; zira, Cox'un "tahrik etmek istediği" Kürtler'in tam da "Albay Rawlinson'un işe yaramaz dediği" Kürtler olduğunu da ifade etmekteydi. Bullard, "Türkiye Kürdistan'ı ile alâkadar olmamız teklifine tamamıyla muhalif" olduğunu belirtmekteydi; "...Irak Kürtler'i bile, şamatacı bir Türk piyade müfrezesi Revanduz'a geldiğinde oturup bakarlar sadece". Bullard, bir siyasi karara varılır varılmaz, Sir Percy Cox'a, Halil Bey Bedirhan ve Binbaşı Noel'in ne yapması gerektiğinin bildirilmesi lâzım geldiğini vurgulayarak muhtırasını sonuçlandırmaktaydı.

Meinertzhagen daha kısa kesti. "Albay Rawlinson'un yüreğine nasıl bir intikam arzusunun yerleşmiş olabileceğini" takdirle karşıladığını" söylemekteydi. Fakat, "tasarımı ahlaksızca ve çığgınca" bir tasarı olarak değerlendirmekteydi: "Bir başarı kazanılsa bile bu geçici olacaktır ve sonunda, tüm geçmiş tecrübelerde ve Hicaz

Ayaklanması'nda da olduğu gibi, bizim yüzümüze patlayacaktır". Bu noktada, Meinertzhagen'la birlikte Ortadoğu Masası'nın pek çok diğer mensubunun da, 1921-1922 gibi bir tarihte Arap İsyanı'nı bir fiyasko olarak gördüğünü belirtmek ilginç olacaktır. Bu açıdan, Ortadoğu Masası'nın diğer mensupları, T.E. Lawrence'ın başka maceracı entrika ve isyan tasarılarını desteklemeye temayül göstermesini tasvip etmemekteydiler.

Shuckburg ve ilgili personelin katıldığı 15 Mart tarihli bir grup danışma toplantısında, Rawlinson'un planı tamamıyla reddedilir. Meinertzhagen, Savaş Bakanlığı'ndaki istihbarat şefinin "Türk miliyetçileri için Kürtler, çantada keklik; Türkler'e çelme takmak için Kürtler'e güvenmek, yanlış ümitlerle yaşamaktan başka bir şey değildir." şeklinde düşündüğünü gruba anlattı. İstihbarat şefine göre, Türkler'in bocalamasını sağlayabilse bile, Rawlinson'un planı "kaba ve tecrübeden geçirilmemiş" bir plandı.

Aynı gün, Reader Bullard, Shuckburgh'a aceleyle şunu hatırlatmaktaydı: "(Bir gün uygulanacak olsa bile) yakın bir gelecekte uygulama şansı olmadığına göre, [Winston Churchill] Noel ve Halil'i alıkoymasının lüzumsuz olduğunu Sir Percy Cox'a anlatmalı." Shuckburgh 15 Mart tarihinde Sir James Masterton-Smith'e, muhtıralarda tartışılmış olan sebeplerden dolayı, Rawlinson'un tekliflerinin gündemden çıkarılmasını ve Sir Percy Cox'a, "hudut ötesi Kürtler'i kullanmak gibi bir ihtimal olmadığına göre, Binbaşı Noel ve Halil'in artık Bağdat'ta bulunması için bir sebep kalmadığının" iletilmesini tavsiye etti. Masterton-Smith, aynı gün yazdığı muhtırasında Shuckburgh'un tavsiyelerini onayladı ve 17 Mart tarihinde ise, Churchill, tavsiyeleri tasdik ederek imzaladı.

Rawlinson'un İngiliz kuvvetleri tarafından Irak'ta işgal edilmiş bölgenin hayli kuzeyindeki bir alanda bir Kürt isyanını harekete geçirme yönündeki teklifleri, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı 1922

başlarındaki siyasi niyetlerinden kendisinin ne kadar habersiz olduğuna işaret eder. Daha önce de belirtildiği gibi, her ne kadar 1920-21 devresinde Kürtleri tahrik etmeye yönelik çeşitli şemalar tartışılmaya açılmış da olsa, bu tür şemalar, 1921 ortalarına gelindikçe artan bir kuşkuculukla ele alınmaktaydı. Rawlinson, Türk milliyetçi kuvvetlerinin hâlâ 28 Ocak 1920 tarihli Misak-i Milli hudutlarının gerisine çekilmelerine yetecek kadar kontrol edilebileceklerini veya korkutulabileceklerini düşünmüştü. Aklında, özellikle Anadolu, Batı Trakya ve İstanbul üzerinde hükümlük ve ülke bütünlüğü talep eden maddeler vardı. Bu, İngilizler'in ve Yunanlılar'ın sözkonusu bölgeleri boşaltması anlamına geliyordu. Rawlinson'un planının reddedilmesi, Sevr Andlaşması 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalandıktan sonra milliyetçi Türk hükümetlerine karşı İngiliz ve Müttefik politikalarının hayli dramatik bir şekilde geçirmiş olduğu evrime işaret eder. 1921 senesi, Türk kuvvetlerinin Yunanlılar'a karşı elde etmiş olduğu zaferler ve daha hayati olarak, milliyetçilerin Fransa, İtalya, Sovyetler Birliği, Ukrayna ve Afganistan ile yapmış oldukları anlaşmalara sahne olmuştur. En mühim başarı, 20 Ekim 1921'de imzalanan Franklin-Bouillon Andlaşması olmuştur. Ömer Kürkçüoğlu, 1921 senesinin milliyetçilere karşı İngiliz politikasında "nisbî bir yumuşama"ya şahit olduğunu ifade eder.⁴⁸ Bizim burada varmış olduğumuz kanaat, Türkler'e karşı İngiliz politikasında ilk kayda değer yumuşamanın Churchill ve Cox'un Kürdistan konusunda "mücadele" verdikleri yazışma esnasında görülmüş olduğu yönündedir.

Bu yazışmanın açıklıkla ortaya koymuş olduğu üzere, İngilizler'in kuşkusuz kendileri için en elverişli koşullarda Türkler'le bir anlaşmaya varma arzuları, Britanya'nın Kürdistan politikasının bu hedef için fedâ edilmesine yol açmıştır. Rawlinson'un Kürt isyanı tasarısı, Sömürgeler Bakanlığı ve Churchill tarafından reddedildiği bir esnada İngiliz ve Türk (Curzon ve Yusuf Kemal) dış işleri bakan-

larının diğer bir Londra Konferansında (16-19 Mart 1921) bir araya gelmiş olmaları, bir tesadüf değildir. Konferans, Ermeni devletinin kurulması, Türk birliklerinin Boğazları boşaltması, Yunanlılar'ın İzmir'i alması gibi Türkler tarafından kabul edilemez şartlar nedeniyle başarısızlığa uğradı. Lâkin, Türk milliyetçi kuvvetlerinin Sakarya'da Yunanlılar'a karşı kazandığı zafer (21 Ağustos-13 Eylül) gerçekten de müzakerelerin devam edeceğini teminat altına almış oldu. Çanakkale krizi bile, her iki tarafı müzakerelere yönelten ivmeyi yalnızca geciktirdi. 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalandı. 21 Kasım'da Lozan Konferansı başladı.

Lozan Anlaşması 24 Temmuz 1923'te imzalandı. Kürdistan'ın ismi bile anılmadı. Sevr Andlaşması'nın 62, 63 ve 64. maddelerinin yazılmasına sebep olan nedenler anlaşılan tamamıyla unutulmuştu. Lozan Andlaşması'nın ikinci paragrafındaki 3. maddesi Türkiye ile Irak arasındaki sınır tespit meselesini, Büyük Britanya ve Türkiye arasındaki ikili müzakerelere bırakmıştı; taraflar, andlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren dokuz ay zarfında bir karara varacaklardı. Kürtler'e karşı İngiliz politikası, 10 Ağustos 1920'den (Sevr) 24 Temmuz 1923'e (Lozan) kadarki devrede, sınırları tanımlanmış müstakil bir devlet tasarısını destekleme çizgisinden Kürdistan'ın ne kadarının Türkiye devleti sınırları ve ne kadarının Irak devleti sınırları içerisinde kalacağı hususunda bir kararsızlık haline gelmiş bulunmaktaydı.

Churchill-Cox yazışmasının işaret ettiği üzere, 1921 senesi sonlarına gelindiğinde, Irak'ta ayrı bir Kürt teşekkülü doğrultusunda artık desteklenebilir bir argüman kalmamış bulunuyordu. Sir Percy Cox da bunu anlamıştı. İngilizler'in 1922 güzünde ve 1923 başlarında Şeyh Mahmud'u desteklemesi de, Musul meselesinde kuvvetlenen Türkler'e karşı onu ve Kürtler'i kullanma yönünde bir teşebbüsten ibaretti. Mahmud'un Türkler'le ilişkide olduğu

anlaşıldığında ise, İngilizler tarafından ikinci bir kez terkedildi. 1923 yaz aylarında, Irak'ta Kurucu Meclis seçimleri yapıldığı esnada, Kürtler'e hiç bir tercih hakkı tanınmadı; yeni Irak devletine dahil edil-diler.⁴⁹ Cox, Churchill'e çektiği 21 Haziran 1921 tarihli telgrafından yaklaşık bir buçuk sene sonra, bu telgrafta ana hatlarını çizmiş ve ilan etmiş olduğu politikayı uygulamaya sokmayı başaramıştı.

Özellikle 21 Haziran-7 Aralık 1921 devresinde gerçekleşen Cox-Churchill yazışması, İngilizlerin Kürtler'e yönelik siyasetlerinin tanımlanması açısından hayli önemli olduğundan dolayı, Cox'un 15 Mart 1921 Kahire Konferansında beliren çoğunluk görüşüne nasıl olup da galebe çaldığını anlamaya çalışmak gerekir. Cox'un siyasi üsünlüğünü temel âmili, kendisinin olay yerinde bulunan adam olmasından ibârettir. Bu hâdise, İngiliz İmparatorluğu'nun ücra köşelerindeki memurların kendi politikalarını uygulamak için iyi bir konumda oldukları görüşüne hak verecek bir örnektir. Bu durumun temel sebebi ise, bu memurların, idari birimleri, sınırları ve en mühimi buralarda görevlendirilecek personeli kontrol edebilme-leri veya belirleyecek durumda olmalarıdır. Kuzey Irak gibi coğrafi ve kavmî anlamda hayli karmaşık bir bölgede bu karmaşıklık Cox'a, olaylara hakim olma ve manevra kabiliyeti açısından elverişli bir durum sağlamış ve Cox da bu durumu çok iyi kullanabilmiştir. Ortadoğu ve Türkiye'de sahnenin çok hızlı değişiyor olması da Cox için hayli avantajlar sağlamıştı. Böylelikle Kürt veya Arap milliyet-çilerini tam zamanında devreye sokabiliyor, gerektiğinde Türk husu-metini abartabiliyor veya Türk tehlikesinin altını çizebiliyordu. Tüm bunları kendine yontmayı hayli iyi bir şekilde başardı. Ekim 1921 ta-rihine gelindiğinde Kürt bölgelerini Irak'a entegre etme siyasetini o kadar iyi yürütmüş bulunuyordu ki, Türkler'e karşı Yunanlılar'la ittifak halinde bir Kürt isyanını savunabilecek kadar rahattı. Bu, Londra henüz ayrı bir Kürt oluşumu tasarımından tamamıyla vaz geçmemiş bir durumdayken ortaya atılmıştı. Cox'un Irak siyaseti, 1921 Ekimin-

de gerekleŖtiėinde İngiltere'nin tüm Ortadoğu politikasına nüfuz etme ve Büyük Britanya ile Türkiye arasında geliŖmekte olan münasebetleri kesintiye uğratma tehlikesi arzelmeye baŖlamıŖtı. İmparatorluğun periferisinin merkez üzerindeki kudreti böylesine güçlüydü.

Cox 57 ve Churchill 48 yaŖındaydılar. Dolayısıyla, Cox'un Churchill üzerinde fazlaca bir tecrübe stnlğu söz konusu edilemezdi. Churchill, 1921'e kadar İiŖleri, Mühimmat ve SavaŖ Bakanlıkları yapmıŖ bulunuyordu. Cox ise, otuz yıl kadar Hindistan, Doğu Afrika ve İran Körfezinde görev yapmıŖ bulunuyordu. 1904 senesinde, İran Körfezi'ne muvazzaf siyasi görevli olarak atanmıŖtı. Farsça ve Arapça biliyordu. Britanya'nın İran Körfezi bölgesindeki menfaatlerini kendince tespit etmiŖti ve bu alanda ne yapmak istediğini biliyordu. Hedeflerine ulaŖmak için, tutarlılıkla ve benzersiz bir marifetle gayret sarfetmekteydi.

Öte yandan, Churchill, Sömürgeler Bakanı olarak tüm Britanya İmparatorluğu üzerinde sorumluluk sahibiydi. Henüz teŖkilatlandırılmıŖ olan Ortadoğu Masası'nın tavsiyelerine göre hareket etmek zorundaydı ve politika geliŖtirme aŖamasında bu teŖkilatın izlediği yol kendi hislerine de uygundu. Ortadoğu Masası, rnek bir bürokrat olan Cox ile karŖı karŖıya gelmiŖti. Cox, Kürdistan mücadelesinde Churchill'e üstünlük saėlamıŖtı. Tek önemli baŖarısızlıėı Kemalistler'e karŖı Yunanlılar'la ittifak halinde bir Kürt isyanı tasarısıydı. Bu, çok haklı olarak, Churchill ve Sömürgeler Bakanlığı tarafından reddedildi. Demek oluyor ki, 1921 baharından 1922 baŖlarına kadarki devrede, Churchill'in Kürdistan mücadelesinde Cox'a karŖı kazandığı tek siyasi ve diplomatik zafer bu olmuŖtu.

Cox'un diğer bir büyük avantajı da Londra ve Bağdat'ta RAF ile ittifak halinde olmasıydı. Hem hava baŖ mareŖali Hugh Trenchard, hem de Irak'taki hava kumanda subayı Sir John Salmond, Irak'ta

Türkler'e karşı bir "ileri atak politikası"ndan yanaydılar. Hava Bakanlığı, 1921 senesi boyunca, Irak'taki aslı askeri kuvvet olarak Savaş Bakanlığı'nın yerini alacağını bilmekteydi ve kumanda pozisyonundaki subaylar, Hava Bakanlığı'nın barışı teminat altına almakla kalmayıp kendi lehlerine genişletebileceklerini göstermeye hayli istekliydiler.

Hava Bakanlığı'nın ve Cox'un planları aynı çizgide buluşmaktaydılar. Hava Planı, kaderin bir cilvesi olarak, Churchill tarafından kuvvetle desteklenmişti ve bu destek kendisinin 1921'de tatbik etmek istemiş olduğu Kürt politikasının başarısızlığına sebep oldu. İngilizler'in Kürt politikasına dair Kahire Konferansı'nda ifade edilmiş olan çoğunluk görüşü, RAF'ın etkinliği, gayretleri ve başarısı sayesinde devre dışı kalmış oluyordu. Hava Kuvvetleri ve bu teknolojiyi kontrol edenler arasındaki başarılı bağlantı, İmparatorluğun genişlemesini savunanların elinde kayda değer bir siyasi silah haline gelecekti. Hava teknolojisi ve "ileri ortak öncüleri" arasındaki güç birliği, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde dünyanın bazı, bölgelerinden çekilen Büyük Britanya için, dünyanın diğer bazı bölgelerinde daha etkin hâle gelmek için bir fırsat olacaktı. 1920-1923 devresinde yaşanan Irak tecrübesi, bir anlamda, yeni hava teknolojisi taraftarlarının eski deniz teknolojisi taraftarlarına karşı bir zaferi olacaktı.

Yaşlı Cox'un, hava teknolojisinin sağlayacağı fırsatları farkederek Irak'taki hedefleri doğrultusunda büyük bir maharetle kullanmış olması ilgi çekicidir. Churchill, şüphesiz, hava kuvvetlerini desteklemekteydi; daha önce Amirallik ve Savaş Bakanlığı'nı yönetmiş bir şahıs olarak, silah teknolojisinin önemini, diğer pek çok İngiliz memurundan daha iyi kavramıştı. Fakat, o bile başlangıçta, hava gücünün politika ve diplomasi üzerinde sahip olacağı etkinin çapını yeterince tahmin edememiş olabilir. 1920-1923 devresinde

yaşanan Irak tecrübesinin verdiği derslerden biri de bu oldu. Ancak, Churchill, 1922-1923 senelerinde Sömürgeler Bakanı olarak dünya çapında bir mesuliyet taşımaktaydı ve dolayısıyla, Cox'dan daha temkinli olmak durumundaydı. Bu hâdise, politikayı etkilemek açısından yeni silah teknolojisinin, imparatorluğun periferisindeki mâhir bir memurun ellerinde İmparatorluk hükümetinin merkezinde olduğundan daha iyi kullanılabileceğinin bir örneğidir.

Irak, silah teknolojisi, siyaset ve diplomasi arasındaki ilişkiler açısından iyi bir örnek teşkil eder. Bu türden Birinci Dünya Savaşı sonrası ilk örnek Irak'ta yaşandı. Burada elde edilen başarı, İngiliz emperyal politikalarını İkinci Dünya savaşı'nın sonuna kadar etkilemeye devam edecekti. Demek oluyor ki, Sir Percy Cox, yeni ve çığır açıcı bir politikanın ilk dalgalarına önderlik etmiş ve bunu kendi lehine kullanmıştı. Bu, Winston Churchill'in kayda değer bürokratik ve diplomatik yeteneklerini alt etmesine yardımcı olmuştu.

Kürtler'e karşı 1921 ortalarından 1922 ortalarına değin süren İngiliz politikasını etkileyen başka âmiller de vardı. Bunların en belirgin olanı, Türkiye ile barış şartlarını tesis etmenin İngiliz menfatleri açısından hayati olduğu yönünde gelişmekte olan kanaattir. 20 Ekim 1921 tarihli Franklin-Bouillon Andlaşması'nın ardından, İngilizler'in Türkler karşısında siyasi tercihlerinin sınırlı olduğu açık bir hale geldi. Eylül 1922'ye gelindiğinde, Çanak bunalımı esnasında Britanya yalnız kalmıştı. Winston Churchill'in Lloyd George ve Boğazların serbest statüsünü müdafaa için askeri harâkata taraftar olanların safında yer aldığı doğrudur. Ancak, öyle görünüyor ki, bu askeri güç veya gövde gösterisi, yalnızca geçici olarak siyasi avantaj kazanmak amacını taşıyacaktı. Savaş sürmüş olsa bile bu, Cox'la yaptığı yazışmadan anlaşıldığı gibi, Churchill'in Türkiye ile yapılan müzakerelerin hızla devam etmesine taraftar tavrını önemli ölçüde etkilemedi.⁵⁰ 1922 güzü sonlarına doğru, Lozan'a giden yol

kırsaldıkça, daha sert bir dış görünümü sağlamaya sürekli bir ihtiyaç vardı.

Cox-Churchill yazışmasının verdiği genel izlenim, Ankara hükümetini tanıyarak müzakere masasına oturma yönündeki İngiliz niyetlerinin, bu dönemi inceleyen bazı tarihçilerin öne sürdüğünden daha önce belirmiş olduğu yönündedir. Yönü, İngilizler, Ankara hükümeti ile müzakere masasına oturmak durumunda kalacaklarını Ekim 1922'deki Mudanya görüşmelerinden daha önceki bir tarihte fark etmişlerdir. Gerçi İngilizler, Lozan müzakerelerine kadar Ankara hükümetini de facto olarak tanımamışlardır. İngilizler'in Lozan müzakerelerinde Ankara hükümetini de facto tanımaları siyasi gerçekliğin değerlendirilmiş olmasının bir ifadesi değil, bir müzakere stratejisiydi.

Bu siyasi durum değerlendirmesi, çokdaha önce, 1921 senesinin son altı ayı boyunca yapılmış bulunuyordu. Cox'un politikası Churchill'e üstünlük sağlayınca, İngilizler'in Türkiye'ye karşı uygulamakta oldukları tanıma ve müzakere masasına oturmama politikasını sürdürmenin manivelalarından biri de kaybedilmiş oldu. Her şeye rağmen, Türkiye'nin Lozan'da kazandığı topraklar, Churchill'in Aralık 1920'de tâviz vermeye hazır olduğu topraklardan ibarettir.⁵¹

Lozan'dan sonra İngilizlerin Kürtler'e yönelik politikaları, Türkiye-Irak hududu meselesi tabî kılınmıştır. Hava Bakanlığı arşivleri, Türkiye'ye dair istihbarattan sorumlu Hava Bakanlığı istihbarat raporları ve Sömürge Bakanlığı arşivleri, İngilizler'in Lozan'dan sonra Türkiye'nin Musul vilayetini ele geçirmek için askeri kuvvete başvuru racağını asla düşünmemiş olduklarına işaret etmektedir. İçlerinde 1921-1924 devresinde Mustafa Kemal'in hükümetinde bakanlık yapmış bir şahsiyetin de bulunduğu İngiliz istihbarat ajanları da İngiliz istihbaratına, Ankara'nın Musul'u elde etmek için büyük askeri kuvvetler kullanmayı hiç düşünmemiş olduklarını bildir-

mişlerdi. Lozan Andlaşması'nın ardından artan Azadî seferberliğinden de anlaşıldığı kadarıyla, Kürt milliyetçileri de bunun farkına varmış olmalılar. Ancak, Lozan'dan sonra Kürt meselesi, Türkiye'nin dahili siyasetinde ve devletlerarası siyasette çok mühim bir rol oynadı.

7 Ekim 1924 ve 21 Ocak 1925 tarihli Hava Bakanlığı istihbarat raporları, bu açıdan oldukça ilgi çekicidir. Zira, bu raporların, Türkiye'nin dahili siyasetine dair İngiliz izlenimlerini yansıttıkları anlaşılıyor. Bu izlenim, Irak-Türkiye hudut meselesini ve Kürtler'e karşı takınılan tavrı hayli etkilemiştir. Takip eden değerlendirmenin kaynağı, raporda adı belirtilmemekle birlikte, 1925 öncesinde bakanlık yapmış olan bir Türk'tür. Eski bakana göre, Ankara hükümeti 1920 senesinde bir "sahte doğucu" siyasette karar kılmış ve bu, 10 Ekim 1922'ye kadar takip edilmişti. Bu siyasetin ana amacı, 16 Mart 1921 Dostluk Misâkı, Türk-Ermeni Savaşını takiben 13 Ekim 1921 Kars Andlaşmaları ve 2 Haziran 1922 tarihli Türk-Ukrayna Andlaşması ile tesis edilmiş olan Türk-Sovyet iyi ilişkilerinden yararlanmaktı. 10 Ekim 1922 tarihinden itibaren, Ankara "batıcı" bir politika gütmeye, Japonya ile daha iyi ilişkiler kurmaya ve Turancı gâyeleri daha çok vurgulamaya karar verdi. Bu politikayı tatbik etmek için İsmet (İnönü) seçildi ve Lozan Andlaşması'ndan itibaren 22 Kasım 1924 tarihinde, istifasına kadar bu politikayı sürdürdü. İstifa etti, çünkü Musul ve Suriye sınırları meselelerinin çözümü bekliyordu. Dolayısıyla, "Rusya ile o noktaya kadar iyi geçinebilirdi."⁵²

Ankara, Musul meselesinde pek bir şey kazanamayacağına ikna olmuştu. Ankara'nın bütün ümidi, askeri ve iktisadi olarak kendini daha emin hissetebileceği şekilde bazı sınır değişiklikleri yapılmasıydı. Musul bölgesindeki Türk ırkına mensup olmayan halklar, Ankara'nın "batıcı" programının dışında kalmaktaydılar.

Ankara, Türk nüfusa sahip Türk kasabaları olarak gördüğü Antakya ve Iskenderun'a gönül bağlamıştı ve Adana'nın güvenlikte olmasını istiyordu. Bakan bu hedefe varılabileceğinden emindi.

İsmet Bey'in 22 Kasım 1922'de istifasının ardından, Doğu politikasına dönme yönünde bir girişim oldu. Muhbire göre, bu, "Fethi Bey (Okyar) ve arkadaşlarının amacıydı." Muhbir, Fethi Bey ile İmaret Vekili Feyzi Bey ve Adalet Vekili Esat Bey'in, "iflâh olmaz Rusofiller" olduğunu bildiriyordu. (Muhbirin de bir siyasi hizip mensubu olarak konuştuğu akılda tutulmalı). Halk Fırkası içinde, Doğu politikasını destekleyen ve aralarında Yunus Nadi, Ahmet Agayef, Yusuf Akçura, Sami Bey ve Mahmut Bey'in de bulunduğu otuz kişilik bir grubun olduğunu ifâde etmekteydi. Fethi Bey Başvekâlet'e atandığında, bütûn "hakiki milliyetçiler" bundan rahatsız olmuşlardı. Bu rahatsızlığın temel sebeplerinden biri Pan İslami unsurların Büyük Britanya'ya karşı harekete geçirilmesi ihtimali idi. Muhbir, memnuniyetsiz bir şekilde Fethi Bey'in kendinden sonra Başvekil tayin edilmesini isteyen İsmet Bey'in kendisi olduğunu yazmaktaydı. Bunun sebebi, İsmet'in, Musul meselesinin "Türkiye için pek parlak bir şekilde halledilemeyeceğini bilmesi ve mesuliyeti Fethi'nin sırtına yüklemek istenmesi" idi.⁵³

Öyle görünüyor ki, İsmet'in istifasına neden olan bir diğer önemli âmil de, dış politikadan ziyade, Mustafa Kemal'in Halk Fırkası saflarında isyan ve 26 Ekim-9 Kasım tarihleri arasında teşekkül etmiş bulunan Tarakkiperver Cumhuriyet Fırkası nedeniyle hayli endişeli olmasından kaynaklanmaktaydı. Terakkiperver Fırka'nın çoğu yeni üyesi, Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele) ve Rauf (Orbay) gibi İkinci Grup üyeleri idi. Fethi Bey gibi batıya yönelik politikaya karşı olmasalar da, Mustafa Kemal'in laik ve diktatörce politikalarına muhaliftiler. Mustafa Kemal'in Başvekâlet'e Fethi Bey'i seçmiş olması, Fethi Bey'in Halk Fırkası'nın diğer âsi

mensuplarından daha mutedil olduğunu düşünmesinden kaynaklanmış olmalı. Mustafa Kemal, Fethi'yi Başvekil tayin ederek, Terakkiperver Fırka'ya doğru esen rüzgarları tersine döndürmek istemiş olabilir. Muhbir'e göre, şayet Fethi Bey Halk Fırkası'nı dağılmaktan kurtarırsa, Mustafa Kemal Dahiliye Vekili Recep (Peker)'e dönecekti. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda odaklanan muhalefet ise, Başvekil Fethi Bey olunca kendilerinin, Halk Fırkası ile açıkça iktidar yarışına girebilecek yeni bir partiyi kurmaya muktedir olabileceklerini düşünmekteydiler.

Bu esnada Fethi Bey, Sovyetler Birliği ile uzlaşmaya istekliydi. Ancak, "Mustafa Kemal ve milliyetçilerden korkuyordu"⁵⁴ Muhbir bakana göre, Fethi Bey'in istediği, yarı-doğucu", "yarı-batıcı" bir politik çizgiydi. Tam da Fethi Bey bu siyasi formülü bulduğunu düşünürken, Dahiliye vekili Recep Bey istifa etti. Bu istifa, daha önce Recep Bey, İsmet Bey ve milliyetçiler arasında ayarlanmıştı. Recep Bey'in istifası, tehlikenin ilk sinyali olacaktı. Recep Bey, Dahiliye Vekili olarak, siyasi değişiklikleri haber veren bilgilere kolay ulaşan bir konumda olmak durumundaydı. Gerçi, iflâh olmaz Kemalistler'in önemi düşünülecek olursa istifası erken olmuştu.

Muhbire göre, Fethi Bey'in politikasının dayanağı, Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye verilen bir teklifti; her iki ülkenin eşit şartlarda temsil edildiği bir Karadeniz Havzası Müşterek Deniz ve Hava Filosu kurulması teklif edilmekteydi. Şayet teklif kabuledilirse, Sovyetler Birliği Türkiye'ye teklifin tatbik sahasına konulabilmesi için kredi açacaktı. Sovyetler, projeye ilişkili olarak, Türkiye'ye, Çanakkale Boğazı konusunda ortak bir program ve politika izlemek için iki ülkenin bir araya gelmesi ve birlikte hareket emesini teklif etmekteydiler. Eğer Türkiye teklifi kabul edecek olursa, Sovyetler Birliği, Türkiye'ye Transkafkasya'nın idaresine yönelik müşterek bir Türk-Rus Programı, hazırlamak üzere iki ülkenin birlikte çalışmasını

da teklif edecekti; böylelikle, iki ülke bu bölgede müşterek manda kuvvetleri statüsünü elde edeceklerdi. Gelir ve gider iki ülke tarafından paylaşılacaktı.

Mustafa Kemal ve milliyetçiler, muhtemelen Recep (Peker) Bey'den bu teklifleri öğrenince telaşa kapıldılar. Mustafa Kemal derhal bir Bahriye Vekâleti kurarak mesuliyeti, Cebel Bereket mebusu, iflâh olmaz bir milliyetçi ve Mustafa Kemal'in sadık adamlarından İhsan Bey'e verdi. Muhbir şöyle devam ediyordu: "Recep'in istifası üzerine, görevi bizim adamlarımızdan biri olan Cemil Bey'e vermesi için Fethi'ye baskı yaptık."⁵⁵ Dahası, Fethi Bey, teklifleri konusunda diğer bir amansız milliyetçi olan Hamdullah Suphi'nin başkanlığındaki Büyük Millet Meclisi önünde ve Halk Fırkası Merkez Heyeti önünde bir konuşma yapmaya mecbur edildi. Merkez heyeti, "Rus teklifleri"ni kabul etmedi ve Fethi Bey'i bir ay zarfında teklifler üzerine teferruatlı bir değerlendirme hazırlamak için söz vermek zorunda bıraktı.

Hâdiselerin içeriden nasıl görüldüğünü yansıtan muhbir, Mustafa Kemal'in bu arada, Heybeliada'da "kızağa çekilmiş" olan İsmet'in dönüşüne kadar krizi atlatmaya çalıştığını belirtmektedir. Mesele şuydu: İsmet Bey, Musul meselesi halledilmeden görevi kabul edecek miydi? Muhbire göre, eğer İsmet istirahata devam etmek isteyecek olursa, vaziyet daha kötüye gidecekti. Mustafa Kemal İsmet'e bir telgraf gönderdi; eline 13 Ocak 1924'te ulaşan telgrafta özetle şöyle denmekteydi: "Tedirgin olmayınız. Kara proje anlaşıldı ve tehir edildi. Tehlike dağıldı. Şimdi sadece daha iyi olduğunuzu bildiren müjdeyi bekliyoruz." 28 Ocak 1925'te, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Kurucu Heyeti başkanı ve Meclis muhalefetinin lideri Kara Vasıf'ın, partinin İsmet Bey ile ilişkilerinin dış politika konusunda iyi olduğunu söylediği, raporlarda yer aldı. Terakkiperverlerle Kemalistler'in güç birliğinin temel sebeplerinden biri, Fethi'nin "Rusçu politikası" idi.⁵⁶

Mustafa Kemal, otuz sekiz gün sonra 19 Şubat 1921 tarihinde, İsmet Bey'e tekrar telgraf çekti: "İlk trenle Ankara'ya geliniz. Acilen dönmenizi bekliyoruz."⁵⁷ İngiliz İstihbaratına göre, İsmet Bey böyle bir davet beklemiyordu; aynı gün saat 6'da İstanbul polis şefi Dr.Emin Bey'i ertesi gün Halki'de akşam yemeğine devam etmiş bulunuyordu. İsmet Bey Ankara'ya yola çıktıktan bir gün sonra 21 Şubat'ta, İngiliz istihbaratı, İsmet'in dönüşüne dair hâlâ resmi bir sebep olmadığını, ancak üç sebep düşünülebileceğini bildirmekteydi: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ve Fransa ile münasebetleri; Halk Fırkası'ndaki huzursuzluk; Kürdistan'daki Şeyh Sait İsyanı. Mustafa Kemal, bu kaygılarla İsmet Bey'i başvekâlet görevine davet etmiş olmalıydı.

Türkiye, Karadeniz Havzası Projesi'ne ek olarak, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye askeri amaçlara yönelik olarak, açmayı önerdiği 10.000.000 altın rublelik kredi ile Fransız okullarına ve Suriye hududuna ilişkin Fransız taleplerini değerlendirmek durumundaydı. Halk Fırkası içerisinde, Musul, Batı Anadolu'ya İtalyan göçü ve Türk-Yuan münasebetleri konularında anlaşmazlık vardı. Özellikle Ankara Cumhuriyet Savcısının Mısır prensesi Kadriye tarafından Terakkiperver Fırka'ya verilen 20.000 İngiliz Poundunun İngilizler tarafından verildiği iddiasıyla açtığı tahkikat konusunda da ihtilaf içinde olan parti huzursuz bir haldeydi. İngiliz istihbaratına göre, Şeyh Sait İsyanı, Türk Hükümetinin 1924 Ağustos'unun ilk günlerinde gerçekleşmiş olan Türk-Kürt Kongresinin kararlarını dikkate almamış olması nedeniyle meydana çıkmıştı.

Verilen raporlara göre, İsmet Bey, 2 Mart 1925 itibarıyla, bu konudaki taleplere rağmen, Musul meselesi halledilmedikçe Başvekili olarak Fethi Bey'in yerine gelmeyi reddetmekteydi. Fakat, bu arada Fethi Bey'in de kendi tasfiyelerine göre davranmasını istiyordu. Mustafa Kemal, Fethi Bey'den İsmet'in tavsiyelerini dinlemesini "rica

etti" ve Fethi Bey de bunu kabul etti.⁵⁸

İngiliz istihbaratı, 2 Mart 1925 tarihinde Şeyh Sait İsyanı konulu diğer bir rapor daha hazırladı. Bu rapor da eski bakan muhbir tarafından verilen bilgiye dayanılarak hazırlanmış olmalı. İstihbarat kaynağı, Ankara "Diyarbakır Kongresi zamanında Kürt reislerine verdiği sözleri tutmalı" diyordu. Mevcut hükümetin onlara aldırış etmemesinden yakınıyordu. Muhbire göre, Kürtler'in böylesine kritik bir dönemde -Musul meselesi çözüm safhasına gelmişken- isyana kalkmış olmalarının sebebi buydu. Yabancı tesiri ve yeni rejime karşı artan tepki, "ancak ikinci derecede amiller arasında" sayılabilirdi: "İsyanın temel sebeplerinin;

(1) daha önceki hükümet tarafından verilen sözleri yeni hükümetin ihmal etmesi;

(2) Valiler tarafından gönderilen birbiriyle tutarlı ikâz raporlarının dikkate alınmaması;

(3) Kürtler'i sakinleştirecek ve iktidara itaat etmeye teşvik edecek herhangi bir tedbir alma gereğinin ihmal edilmesi olduğunu tekrar belirtiyorum ve bunu tekrar tekrar iddia etmek için iyi sebeplerim var."

Muhbire göre, Ankara'nın Diyarbakır Misâkı'nın şartlarını yerine getireceğini ilân etmesi, Kürtler'i teskin etmeye yetecekti. Şöyle devam ediyordu:

Hükümet kendi ihmâlini kabul edemeyeceğine göre, Avrupa efkârı umumiyesini tatmin etmek için, isyanın ecnebi entrikaları ve irtica kuvvetleri tarafından düzenlediği gibi açıklamalar yapacaktır; ki bunlar basın, demeçler v.s. ile kolaylıkla yayılmaya müsaittirler. Bu vasıtalarla, tüm irtica mihraklarını susturabilir veya tehdit edebilir; hem muhalefeti

hem de ecnebileri felç edebiliriz. Bu açıklama, Trabzon ve diğer vilayetlerdeki huzursuz unsurları da kendi safımıza çekmemize yardımcı olabilir. Fakat, aynı zamanda, askeri, zabıta ve idari tedbirlerle de hazırlıklı olmalıyız.⁵⁹

Gerçekten de, Şeyh Sait isyanı Türkiye'nin karşısına çıkmakta olan diğer meselelerin de halline yarayabilirdi. "Biz [Türkiye] hükümetimiz tüm dikkatini ve kuvvetini Kürt tehlikesine ayırmak mecburiyetinde kalmışken, Türk hükümetinin bu zeminde bu tür kararlar alamayacak bir vaziyette olmasını bahane edip zaman kazanmalıyız. Fakat, bu meselenin hallinden sonra -ki Musul meselesiyle yalından bağlantılıdır- sözünü ettiğimiz konularda da dostça bir hal tarzına gitmek hayli kolay olacaktır."⁶⁰ Ankara hükümetinde hayli yüksek bir mevkide bulunmuş eski bir memur olan muhbirin sağladığı malumat öylesine doğru çıkmıştır ki, bu bilgilerin genelde Türkiye siyasetine ve özelde Kürtler'e yönelik İngiliz politikasını etkilediği bile söylenebilir. Muhbir bakanı muhakemesinde ve teşhislerinde görülen birkaç hatadan birisi, Şeyh Sait İsyanının başladığı bir zeminde Ankara Hükümetinin Ağustos 1924'te Diyarbakır Kongresi'nde Kürtler'e vermiş olduğu vaadleri yerine getireceğine dair bir açıklama yapabileceğine inanmasıydı. Türkiye böyle bir açıklama yapmadı.

İSYAN İÇİN SEFERBERLİK: BEYTÜŞŞEBAP'TAN PİRAN'A

3-4 Eylül 1924 Beytüşşebap Ayaklanması, Azadî'nin isyan planlarını hızlandırdı. Ayaklanma, Azadî'nin ne kadar iyi örgütlenmiş olduğunu göstererek Türkler'in alarma geçmesine neden oldu. beşyüzden fazla zabıt ve erat ayaklanmaya katıldı; Diyarbakır ve Bitlis'te 1924 güzü boyunca askeri mahkemeler kuruldu. 2. Bölümde, Türk istihbaratının ayaklanma önderi İhsan Nuri'yi bir Türk ajanı olarak gösterme çabalarından bahsedilmişti. Bir önceki bölümün sonunda, İngilizler için önemli bir istihbarat kaynağı olan eski bir Türk bakanının Beytüşşebap ayaklanmasının patlak vermesine sebep olan temel etken olarak, Türk hükümetinin Ağustos 1924 Türk-Kürt kongresinde varılan anlaşmalara uymaması olduğunu iddia ettiği anlaşılmıştı. Ancak, Mela Hasan'ın verdiği bilgilere dayanan van Bruinessen, isyan için hazırlıkların 1924 yılı boyunca devam etmiş olduğunu belirtmektedir.¹

Halifelik, 3 Mart 1924 tarihinde ilga edildi. 8 Nisan tarihli Milli Mahkeme Teşkilatı Kanunu ile, Şeriye Mahkemeleri feshedilerek adlî yetkileri laik mahkemelere devredildi ve hakimleri emekliye ayırdı. 3-4 Eylül'de Beytüşşebap ayaklanması meydana geldi; 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan etmiş olan Büyük Millet Meclisi, 20

Nisan 1924 tarihinde yeni bir Anayasa kabul etti. 1924 Anayasası ile, kamuya açık yerlerde Kürtçe konuşmak yasaklandı. 1505 sayılı kanunla, büyük toprak sahiplerinin arazilerine el konularak Kürdistan'da yerleştirilecek olan Türk ırkından kimselere verilmesi için yasal zemin hazırlandı.

Şerif Fırat, ilginç bir şekilde, Azadî'nin isyan hazırlıklarını kolaylaştıran olayın 3 Mart'ta halifelğin ilgası veya 8 Nisan'da Şeriye mahkemelerinin kaldırılmasından ziyade 29 Ekim'de Cumhuriyet ilanı olduğunu belirtmektedir. Tüm bu olaylar, Azadî'nin şeyh, hoca ve aşiret reislerini kendi safına çekmesini kolaylaştırdı. Muhtemelen 1924 yazı sonlarında veya güz başlarında toplanmış olan Azadî'nin ilk kongresinde de "yaklaşmakta olan isyana... dini bir görünüm vermenin çifte yararı olacağı" kararlaştırılmış bulunuyordu.² Böyle bir planla, sadece Kürt dini liderlerini çekmek değil, Mustafa Kemal'e muhalif muhafazakâr ve dini çevrelerden de istifade edilmek isteniyordu. Böylelikle TBMM'nin isyana karşı ortak bir tavır alamayacağı ümit edilmekteydi.³ Azadî, "sürgündeki eski padişah Vahdettin ile temas kurma teşebbüsünde bile bulunmuştu. "Azadî'nin, isyanın görünen liderleri olarak açıkça şeyhleri seçmesi," bu durumlarla birlikte şeyhlerin Kürt halkı arasındaki büyük saygınlıklardan, cazibelerinden ve izleyici bulmalarının kolaylığından da kaynaklanıyordu.⁴

Bu esnada Beytüşşebap Ayaklanması'nın akisleri devam etti. Yusuf Ziya, 10 Ekim'de tutuklanarak Bitlis'teki askeri harp divanına, verildi ve burada, ayaklanmada ve diğer millyieytçi faaliyetlerdeki rolünü itiraf etti. İddiaya göre, Halit Bey Cibran, Hasananlı Halit, Şeyh Sait ve Mutki reisi Hacı Musa'yı ele verdi. Hacı Musa tutuklandı ve yeni Vali Kazım (Dirik) tarafından Azadî'nin aşiretsel liderleri ile aşiret dışı, özellikle Türk ordusundan gelen zabıt liderleri arasına nifak sokmak teşebbüsüyle serbest bırakıldı. Türkler'in Kürt millyieytçilerine farklı muamelede bulunması, Azadî'nin terkibinden ha-

berdar olduklarına ve Azadî'yi denetim altına alma gayretinde olduklarına delâlet eder. Kazım Dirik, Hacı Musa ile Nakşibendi lideri Nurşinli Masun ve Hızanlı Selahattin'i serbest bırakmakla, Babakurdi aşiret konfederasyonuna mensup Muş, Bitlis ve Hızan havalisi kürt aşiretlerini isyana katılmama yönünde ikna etmeyi ümid etmekteydi. Generalin taktikleri başarı kazandı. Hacı Musa serbest bırakılınca, kardeşi Nuh Bey, Kazım Dirik'e yetmiş hayvan yükü mühimmat ve başka eşya taşıdı.⁵ Türkler'in böl ve yönet politikaları isyanın başlangıç safhası yaklaşıkken iyi çalışmaktaydı.

Halit Bey Cibran, 20 Aralık 1924'te tutuklandı ve Bitlis'te hapsedildi. O ve Yusuf Ziya, daha sonra aynı zindanda öldürüldüler. Kazım Dirik, şimdi de Hasananlı Halit ve Şeyh Sait'i tutuklamak istiyordu. Hasananlı Halit, Bitlis'e defalarca taarruz etmiş ve Yusuf Ziya ile Halit Bey'i hapisten kurtarmak için aşiretleri ayaklandırmış bulunuyordu. Yusuf Ziya ve Halit Bey'in hapisten kurtarılabileceği endişesi öldürülmelerine neden olmuş olmalı. Hasananlı Halit ele geçirilemedi ve isyanın liderlerinden biri haline geldi.

Bitlis'teki askeri harp divanına davet edilenler arasında Şeyh Sait de vardı; fakat, o kadar yol gidemeyecek denli yaşlı ve hasta olduğunu haber verecek Hınıs'ta ifade vermeyi rica etti.²² Aralık 1924'te ifade veren Şeyh Sait, Yusuf Ziya'nın kendisinden borç istediğini, kendisi reddettiği için "kendisine muğber olarak iftira isnat ettiğini" söyledi. Şerif Fırat'ın iddialarına inanılacak olursa, Hınıs kaymakamı Maksun Bey, "Şeyhin manevi nüfuzu altında kalarak [Bu muhtemelen, Maksun Bey'in Şeyh Sait'in liderliğindeki Nakşibendi tarikatına mensup olduğu manasına geliyor.] Erzurum iline yazdığı telde, Şeyh'in doksan yaşında bir [atmış yaşındaydı] bir piri fani ve hertürlü ihtirastan uzak mübarek bir adam olduğunu bildirip kendisini serbest bırakmıştı." Şeyh Sait, Hınıs'tan döndüğünde kendisine Halit Bey Cibran'dan haber getirmişti. Halit Bey isyanın derhal başla-

tılmasını; Şeyh'in Diyarbakır üzerinden Suriye ile temasa geçmesini ve her aşiretin kendi bölgesindeki hükümet merkezlerini işgal etmelerini bildirmekteydi. Haberi alan Şeyh., Hasanlı Halid'in ilk fırsatta bütün kuvvetleriyle Malazgirt üzerinden Bitlis'e hücum edip Halid Bey'i kurtarmasını istedi. Şeyh Said, 27 Aralık 1924 günü Hınıs'ın Kolhisar köyünden ayrılarak Çapakçur, Palu ve Lice-Hani havalisine geçti. Bu şekilde hareket etmesinin sebebi, tutuklanma tehlikesini atlatmak ve isyan için hazırlıklara başlamaktı.6 Şeyh, böylelikle, daha önce babasına ve atalarına olduğu gibi kendisine de sadakatle bağlı olan Zazalar'a ait emin bir bölgeye geçmiş olacaktı. Bu bölgede çok daha az sayıda hükümet kuvveti vardı ve isyan başadığında kolaylıkla püskürtülebilirlerdi.

Şeyh Sait, bu seyahatinde isyan için silah ve mühimmat alımında kullanılmak üzere, yıllık olarak topladığı iâşe, hediye ve diğer gelirlerini detoplama imkânı buldu. Ocak seyahatinin diğer bir faydası da, isyan tarihi konusunda ahenk sağlaması, isyana liderlik edecek şahıslara malûmat vermesi ve halkın davaya çekilmesi doğrultusunda yaptığı çalışmalar oldu. En önemlisi, strateji, cephe ve kuvvetlerin mevzilerinin tespiti de bu seyahat esnasında gerçekleşti.

4 Ocak 1925 gününde, çok sayıda önemli ağa, şeyh, ve aralarında eski Hamidiye Miralayı Selim Zırkan'ın da bulunduğu aşiret reisleri, Kırkan köyünde toplanarak strateji konusunda tartıştılar. Şeyh Sait, henüz isyan konusunda kararını vermiş değildi. Fakat, bu esnada oğlu Ali Rıza, yirmi sürü koyun sattığı Halep'den dönmüştü. Buradan elde edilen gelir de isyan için kullanılabilirdi. Ali Rıza, Halid Bey Cibran ve Yusuf Ziya'nın tutuklanmasından ve babasının tahkikata uğramasından sonra Halep'e hareket etmişti. Ali Rıza, koyunları sattıktan sonra Kürdistan Teâli Cemiyeti üyeleri ve Azadî mensubu olduğu anlaşılan Seyyit Abdülkadir ile iştişarede bulunmak üzere Ankara ve İstanbul'a

gitmişti. Mustafa Kemal'e muhalif başka Türkler'le ve Kürtler'le de görüştü. Ali Rıza, Şeyh Sait ve beraberindekilere, Ankara ve İstanbul'da görüştüğü kişilerin, isyanın daha başarılı olabilmesi için ilk ayaklanmaların Diyarbakır havalesinde başlamasının daha iyi olacağını düşündüklerini anlattı. Oğlunun anlattıkları, şeyhin kendine güvenin artmasına vesile oldu ve derhal bir fetva yazarak Ankara hükümeti ve Mustafa Kemal'i dini yıkmakla suçladı; böyle bir kâfirliğe başkaldırmanın câiz olmadığını ifade etmekteydi. Şeyh Sait, isyana katılmaya iknâ etmek ümidiyle Lolan ve Hormek aşiretlerine de mektup yazdı. Fakat, aşiret reisleri kat'iyetle reddederek isyana karşı savaşıacaklarını bildirdiler.⁷ Şeyh Sait, bu iki Alevi aşiretiyle uzlaşmaya çalıştı. Ankara'nın dinden uzaklaşmakta olduğunu Alevi ve Sünniler'in, şeref ve dinlerini muhafaza etmek için işbirliği yapmaları gerektiğini ifade etmekteydi. Fakat, Aleviler bu ricaları reddederek gerçekten de hükümet kuvvetleriyle aynı saflarda savaştılar. Yanında yer aldıkları hükümet, 1920'deki Koçgiri isyanından beri mücadele etmiş oldukları hükümetin kendisiydi.

Öyle anlaşılıyor ki, Aleviler, Sünniler'in idaresinde olacak müstakil bir Kürdistan'ın yaratılması çabalarına yardım etmek istemiyorlardı. Planlanmakta olan Şeyh Sait isyanının liderlerinden pek çoğu, geçmişte Hormek ve Lolan aşiretlerini zalimce ezmiş olan Hamidiye Alayları'nın eski kumandanlarıydı. Halid Bey Cibran, Hormekler'in ünlü lideri İbrahim Talu'nun oğlunu öldürmüştü. Aleviler, Nakşibendi tarikatının hakim bir rol oynayacağı Sünni bir Kürdistan'dansa ismen Sünnî fakat lâik bir Türkiye'de daha güvenli olacaklarını düşünmekteydiler. Alevilerin Şeyh'in teşebbüsünü reddetmeleri, isyanın potansiyel alanının daralmasına sebep oldu.

Bu talihsizliğe rağmen, Şeyh Sait, Ocak ayı boyunca seferberlik çalışmalarına devam etti. Kanlıova kazası Kanıreş köyünde 6 Ocak tarihinde yapılan bir toplantıda, hangi kuvvetlerin isyana katılmayan

Alevilere taarruz görevini alacakları kararlaştırıldı. 8 Ocak tarihinde Melekan köyünde başka bir toplantı daha yapılarak muharebe cephe-leri ve kumandanları tespit edildi. Daha önceki bir toplantıda ise, isyanın Mart ayında başlatılması kararı verilmiş bulunuyordu. Beş asli cephe kurulacak; kuzey/kuzeydoğu cephesi Melekanlı Şeyh Abdullah'ın kumandasında; bu cephe-deki diğer mıntıklar ise, Çan Şeyhler, Hasanan aşiretleri, Mehmet Ağa, Halile Kete ve Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza'nın kumandasında olacaktı. Harput cephesine Gökdereli Şeyh Şerif, Ergani cephesine Şeyh Said'in kardeşi Abdurrahim, Diyarbakır cephesine Zaza Hakkı Bey ve batı cephesine Zaza Emiri Faruk kumanda edeceklerdi. Silvan (Farkin) cephesi kumandanı, Şeyh Şemseddin olacaktı ve baş kumandanlığı Şeyh Said üstlenecekti.⁸

Şeyh Said, 6 Ocak toplantısından isyanın patlak verdiği 8 Şubat tarihine kadar seyahatine devam ederek aşiretler halkını seferber etmiş ve mahalli liderleri seçmiştir. Bir taraftan da, yeni fetvalar vermiş, Ankara hükümeti ve kemalistlerin kâfir siyasetini tenkid eden konuşmalar yapmaktaydı. Dini tekrar hakim kılmak için yola çıktığını söylemekteydi. Şeyh, 12 Ocak günü Çapukçur'da ve 15 Ocak günü Mehdi gibi karşılanmış olduğu Darahini'deydi. Burada **emir el-mücahidin** ünvanını aldı. 21 Ocak'ta Lince'deydi; 25 Ocak'ta Harput cephesi kumandanı tayin edilmiş olan Şeyh Şerif'le buluştuğu Hani'deydi. Burada isyan başlayınca Şerif'in Elazığ'a taarruza geçmesi kararlaştırıldı. Şeyh Said, yüz silahlı adamla birlikte 5 Şubat günü Piran'a vardı. Isyan, 8 Şubat 1925 tarihinde burada patlak verdi.⁹

Isyana Katılım

Isyana katılan Kürt aşiretlerinin hemen hemen hepsi, Lince-hani-Çapkur havalisinde yaşayan Zaza aşiretleriydi. Zazalar, kendi dillerini Dimili olarak adlandırırılar, ki bu, Kuzey İran'daki Daylam ile bir ilişki ih-

Tablo 2. Nisan ayı ortalarında isyan bölgesinde ve Irak'ın 170 mil içindeki Türk kuvvetleri

Kolordu	Fırka	Mavzer	Kılıç	Silah	Uçak	Toplam Tayın	Not
V. Kolordu Karargahı (Seferber)		-	350	150	-	-	-
	7.Fırka	5.100	50	20	-	-	-
	41.Fırka	5.100	50	16?	-	25.000	-
VII.Kolordu Kgh. (kısmen seferber)		-	650	150	-	12	6 Nisan'da 4'ü
	2.Fırka	2.800	50	12	-	-	göreve hazır
	17.Fırka	2.800	50	8	-	14.000	14 Nisan'da bu
	1.Süvari	-	660	8	-	-	kolordunun se-
	14.Süvari	-	660	8	-	-	ferberlik çalışma-
	5.Fırka (VI.Kolordu)	2.250	50	12?	-	5.000	ları hâlâ sürmek-
	12.Fırka (IX.Kolordu)	2.250	50	12?	-	5.000	teydi.
	3.Fr.11.Alay (VIII.Kolordu)	1.700	-	-	-	3.000	
TOPLAM		23.000	1.920	96	12	52.000	

timali akla getirmektedir. Kürtçe'nin Zaza lehçesi, Kuzey Kürdistan'daki diğer aşiretlerin kullandığı lehçe olan Kurmanci'den çok Kuzey Irak'ta Süleymaniye havalisinde kullanılan Gurani lehçesine benzer. Yaşadıkları alanlara yakınlığı sebebiyle pek çok Zaza ve Kurmançî, her iki lehçeyi de kullanabilmektedir.¹⁰

Van Bruinessen, Zaza halkının büyük bir çoğunluğunu, aşiretsel mülkiyetin ötesinde küçük toprak parçalarına ve az sayıda hayvana sahip olduklarını vurgulayarak belirtir. Bazı aşiretlerde, aşiretsel hayat çözülmektedir. Van Bruinessen'e göre, bu süreç, aşiret reisleri ile aşiret halkı arasındaki farkların azalmasına sebep olmaktadır; "dolayısıyla, halkın, ağaların talebi üzerine katılımdan kaçınmalarını gerektirecek çatışmalara rastlanmaz." Bu olgu, Zazalar arasında Kurmanciler arasında olduğundan daha fazla dayanışma duygusunun mevcudiyeti ve böylelikle isyana daha fazla katılmış olmaları ile sonuçlanmış olabilir. Ancak, lehçe farkı, iki grup arasındaki sosyal münasebetler açısından bir mani teşkil etmemektedir. Şeyh Said İsyanı konusunda ilk elden yazılmış iki kitaptan birinin yazarı olan Şerif Fırat, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan üç büyük aşiret konfederasyonu arasında -Babakürdi, Kurmanci, Zaza- isyan bölgesinin doğusunda kalan bölgede yaşayan Babakürdi aşiretlerinin çoğunluğunu isyana hiç katılmamış olduklarını belirtmektedir. Kurmanciler ise iki konfederasyona bölünür: Mil ve Zil. Yalnızca Mil aşiretleri isyana katılmış, Zil aşiretlerinin çoğu-Epdoyi, Celali, Dakuri, Zirkan,Şadili, Adenan, Torular, -isyana katılmadıkları gibi, hükümet saflarında savaşmışlardır.¹¹

Kurmançiler'den Cibran ve Hasan an aşiretleri arasında katılım olmuştu. Halid Bey Cibran, Azadî'nin ilk reisiydi. Fakat, Van Bruinessen bu iki aşirtten tam katılım olup olmadığını tespit edemediğini belirtmektedir. "Raporlara göre", Şeyh Said İsyanı başarısız olduğu

Harita 1. Şeyh Said İsyanı'nın Merkezi ve Yayıldığı Alan.

anlaşıp da İran'a kaçmak istediğinde Cibran reislerinden Kazım Bey Şeyh'e ihanet etmişti. Ancak, Cibran aşireti, isyanı geniş çapta desteklemiş olmalı .Bazı aşiretler, mesela Pençınaran, Renan ve Reşkotan, isyana katılacaklarını vaad etmiş, fakat isyan patlak verince kayıtsız kalmış; ya sadece lafta desteklemiş, ya da Türkler'in safında yer almıştır.¹²

5 nisan 1925 itibâriyle, Şırnak, Cizre, Siirt, Midyat ve Mardin kazaları aşiretleri tarafsız durumdaydılar. Van ve Şırnak arasında kalan Mankuran, Godan, Bezdima, Alan, Cürğan ve Karısan aşiretleri de isyana katılmadılar. Bunun için üç sebep gösterilmektedir: Birinci olarak, aşiret reisleri, isyan bastırıldıktan sonra kendilerine büyük miktarda para ve hükümet mevkileri vaadiyle Türkler tarafından kandırılmışlardır. İkincisi, Dersim'le mukayese edildiğinde Şırnak kazası, arazi ve sığır açısından zengindir; ve aşiretler, "harbin belâlarındanansa sulhun getireceği emniyeti" tercih etmişlerdir. Üçüncüsü, Şırnak aşiretleri Büyük Britanya'dan yardım beklemekteydiler ve "Irak hudut boyunda bulunan diğer aşiretlerin de harekete geçmek için onları beklediği varsayılabilir."

Şırnak aşiretlerinin isyana katılmaması, isyanın potansiyel çapını hayli darattı. Şırnak havalisi, Irak'a yakınlığı ve aşiretlerinin güvenilirliği nedeniyle özellikle önemliydi. İddialara göre, Şeyh Sait Şırnak'tan yardım almadıkça isyanın başarı şansı düşüktür. Fakat Şırnak aşiretleri katılmayınca tüm diğer komşu aşiretlerin isyana katılması beklenebilirdi; o zaman, muhabere ve birliklerin hızlı hareketi gibi önemli unsurların neredeyse imkânsız olduğu bir bölgede Türkler'in pek çok yerde aynı zamanda başlayan bir isyanı bastırması hayli zor olacaktı. Liderler, Şırnak aşiretlerinin, ancak İngilizler'den yardım alırsa isyana katılacaklarını düşünmüş olmalılar. O zaman Sivas'ı ele geçirmek bile mümkün olabilirdi.

Muhtemelen Beytüşşebap Ayaklanması'ndan sonra firar etmiş

olan eski bir zabıt olan İngiliz istihbarat kaynağı, Nisan 1924 itibâriyle, Halepli ve Erzurumlu Hristiyanlar'dan ve Ermeniler'den gelen yardım tekliflerinin reddedilmiş olduğundan emindi. Zira, din adına verildiği iddia edilen bir mücadeleyi sürdüren isyancıların kâfirlerin yardım kabul etmesi imkânsız. Gerçekten de, üzerinde Şeyh Sait'e yardım tekliflerini ihtiva eden mektuplar bulunan Halepli bir Hristiyan'ın Urfa'da Türkler tarafından yakalanarak idam edilmiş olduğu rapor edilmiştir. Buna rağmen, Büyük Britanya'dan gelecek kesin bir yardım teklifinin, "en katı dinî tabulara bile gelebe çalabileceği" de öne sürülmüştür. (13)

İsyana katılım açısından, milliyetçiliğin haricinde başka sâikler de etkili olmuştur. Özellikle, aşiret insanının, reisleri, şeyhleri veya ağaları peşlerinden gelmelerini istediklerinde gerçekten de onları takip etmeye mütemayil olduğu dikkate alınmalıdır. Öte taraftan, bazı reisler, diğer aşiretlerle ve hükümet temsilcileriyle aralarındaki eski hesapları kapatmak, intikam almak için isyanı bir fırsat olarak değerlendirmek istemişlerdir.

Bu nedenlerle, gerek Kurmançı ve gerekse Zaza Alevi aşiretleri isyana katılmamışlardı. Bu, isyancılar için önemli bir talihsizlikti. Derimli Alevi aşiretleri, 1920-1921 Koçgiri İsyanı'ndan beri, Kemalistler'e karşı mücadelede hayli tecrübe sahibi olmuşlardı -bu isyan esnasında milliyetçi gayelerini ilân etmiş olduklarını da, altını çizerek belirtmek gerek. Seyrek de olsa ayaklanmalar ve küçük çaplı gerilla savaşı, Şeyh Said İsyanına kadar devam etmişti. Aleviler'in özellikle Hornek ve Lolan'ın isyana katılmaması, Türk birliklerinin bu aşiretlerin yaşadığı bölgelerden rahatlıkla geçebilmeleri mânasına gelmekteydi. Aleviler'in destek vermemesi, âsilerin harekât alanını iyice daraltırken mukabilinde Türkler'in işgal ederek pasifize etmeleri gereken alanı iyice daraltmıştır. (14) Aleviler'in isyana katılmamış olmaları, Şeyh Sait İsyanı'nın Sünni bir devlete karşı başlatılmış bir Sünni isyanı olarak vasıflandırılmasına, dolayısıyla Kemalistler'in lâiklik programının gelişmesine de yol açmıştır.

İsyanın meydana gelmiş olduğu bölgeler, iktisadi açıdan da zayıftılar. I. Dünya Savaşı hayli yıkım getirmişti; Ermeniler'in büyük çoğunluğu bölgeyi terketmişti, ve ticaret çoğunlukla aynı olarak ve takas usulüyle yapılmaktaydı. Çoğu köylü, başka mallarla takas etmek üzere tütün yetiştirmekteydi (15). Açlık hüküm sürmekteydi. Genç erkeklerin önemli bir kısmı askere alınmış ve I. Dünya Savaşı'nda ölmüş, kalanlar ise iş bulmak için Batı Anadolu'daki büyük kasaba ve şehirlere göçmüşlerdi. İstanbul'daki 30.000 Kürt'ün çoğu, Zaza aşiretlerinden ve köylerinden gelmişti. Küçük köylerin tenhalaşması ve kudretli toprak sahiplerinin yokluğu da, toprağı olan köylüler ve mahalli eşrafın az miktarda da olsa isyana katılmasına katkıda bulunmuş olmalı. Bu vaziyet, Nakşibendi tarikatı şeyhlerinin anlaşmazlıkları çözmek açısından önemli bir rol yükümlenmelerine sebep olmaktaydı. İsyanın meydana geldiği bölgelerde Şeyhler hayli nüfuz sahibiydiler. Şeyh Sait en kudretlileriydi.

Diyarbakır civarında düzlüklerde yaşayan ve toprak ağaları tarafından sindirilmiş ve onların hâkimiyeti altında bulunan aşiret dışı Kürtler de isyana katılmadılar. Bir akademisyen, Şeyh Said'in köylüleri isyana dâvet bile etmemiş olduğunu kaydetmektedir. Âsi aşiretler, köylülerin savaşta hiç bir işe yaramayacaklarını düşünmekteydiler. Şeyh Said İsyanı, aşiretsel bir isyan olarak kaldı. Diyarbakır nüfusunun büyük bir çoğunluğu, 1925 senesinde Kürtler'den oluşmaktaydı. Buna rağmen, şehrin Kürt eşrafından kimse isyanı desteklemedi. Hatta eşraftan bir aile Kemalistler'in safında yer aldı. Cemilpaşazâde ailesi efrâdından Kasım, Şeyh Said'in kuvvetleri 29 Şubat'ta taarruza geçmeden önce şehri terketti. Şehirde ihtilalci faaliyetleri caydıracak nitelikte büyük bir Türk garnizonun ve güçlü bir istihbarat şebekesi olduğu düşünülürse, Kürt eşrafın ve orta sınıfının, daha düşük bir Türk mevcudiyeti söz konusu olsaydı bile, şeyhlerin liderliğindeki aşiret kuvvetlerinin veya rüşdünü ispatlamamış bir Kürt milliyetçiliğinin safında yer alarak kendi konumlarını

tehlikeye sokmaları beklenemezdi. Onurunu korumak, sivil haklar ve daha iyi iktisadi şartlar için mücadele etmek başka, silahlı bir Türk tepkisiyle karşı karşıya kalmak başka şeydi. .

Diyarbakır ve isyan bölgesindeki diğer kasabalardaki alt ve çalışan sınıflara mensup Kürtler de ayaklanmadılar. Bazılarının asilerin kazanmasını istemiş oldukları şüphesiz, fakat hiç biri örgütlenmiş değillerdi. Isyan liderlerinin de bu kesimden hiç bir şey beklememiş oldukları aşikâr. Isyanı örgütleyenlerin gündeminde, alt sınıfları örgütlemeye ve hatta propaganda faaliyetlerine pek yer yoktu. Bu kesimlerin, hem sayı hem de etkinlik açısından fazla önemli değillerdi. Azadî, gizli bir şekilde örgütlenmekteydi; oysa, 1921'de kurulmasından beri hadiseler çok hızlı gelişmişti. Dahası, Türk istihbaratı sürekli tetikteydi. Tüm bu gerçekler, eğitimsiz, sefalet içinde yayaşan köylüler ve kasaba alt sınıfları içinde milliyetçi hissiyatı filizlendirmek gibi zaman kaybı nevinden bir faaliyeti ve geniş sayıda adam toplama faaliyetlerini imkansızlaştıran amiller arasındadır.

Bölünmüşlük sadece köylüler ve kasabada yaşayan alt sınıflar arasında değil, aşiretlerin kendi aralarında da önemli bir olguydu. Aşiretler arasında, Sünni-Alevi ayrımcılığının dışında, bir de aşiret kavgaları ve kan davaları vardı. Bu anlaşmazlıkları geçici de olsa çözümlenebilecek konumda olan tek grup, şeyhlerdi. 1847 senesinde emirliklerin yıkımından sonra Kürdistan'da şeyhlerin kudretli bir konuma yükselmesi, I. Bölüm'de tartışılmıştı. Nakşibendi ve Kadiri tarikatlarına mensup şeyhler, gerekli ve dolayısıyla Kürtler'in tüm siyasi, dini ve manevi ihtiyaçlarını karşılayan insanlar olarak sahnede yerlerini almış bulunuyorlardı.

Nakşibendi tarikatı ve şeyhleri, isyanın en önemli liderleriydi. Bu, geleneksel konumları ve Kürtler'in onlara karşı duyduğu büyük saygıdan kaynaklanmaktaydı. Diğer bir sebep de, çoğu Türk ordusundan gelen zabıtlar olan Azadî liderlerinin, Kürt halkının zabıtlar-

den ziyade şeyhleri destekleyeceğini ve izleyeceğini farketmiş olmasıdır. Şeyhler, "isyanın görünen liderleri olmalıydı".¹⁶

Beytüşşebep Ayaklanması'nın ardından yüzlerce asker kökenli Azadî üyesinin tutuklanmasının ardından, isyana liderlik etmek için geriye yalnızca şeyhler kalmış oluyordu. Bu, kaçınılmaz bir duruma gelmişti. Dolayısıyla, isyanın baş kumandanlığı mevkisi de, en saygın, en mübarek ve en güvenilir milliyetçiye yani Palu ve Hınıs şeyhi Şeyh Said'e kalmaktaydı.

Şeyh Said'in dedesi, 18. yüzyıl ortalarında Diyarbakır civarındaki Septi köyüne yerleşmiş, oradan da Palu'ya geçerek şeyhlik vazifesini ve faaliyetlerini burada sürdürmüştü. Şeyh Ali, beyler ve ağalar arasında çıkan ve şüphesiz kendisinin de payı olan bir anlaşmazlık sebebiyle buradan da ayrılmak durumunda kalmıştı. Yerleşmek için seçtiği mahal, Erzurum vilayetinin bir kazası olan Hınıs oldu. Evlenerek ağa ve beyler arasında nüfuz elde etti ve onların müdahalesiyle Palu'ya dönmesi mümkün oldu. Şeyh Ali'nin beş oğlu oldu. En yaşlısı olan Mahmud, Said'in babasıydı. Şeyh Ali hakkın rahmetine kavuşunca, türbesi ziyaretgâh haline geldi ve bir evliya rütbesine erişti. İzleyen yıllarda, türbesi binlerce ziyaretçi tarafından ziyaret edildi ve getirilen hediyeler aileyi zenginleştirerek nüfuzunun artmasına yaradı.

Şeyh Sait, 1865'te Palu'da doğduğuna göre, isyanın başladığı tarihte yaklaşık altmış yaşındaydı.⁽¹⁷⁾ Doğumundan bir kaç yıl sonra, babası, Şeyh Ali'nin bir tekke kurmuş olduğu Hınıs'a döndü. Şeyh Said, Hınıs'ta Kuran-ı Kerim ve fıkıh ilimleri tedris eyledi; rehberi, muhtemelen babasıydı. Şeyh Said, babasının ölümü üzerine, ailenin ve tekkelerin reisi rütbesine kavuştu. 1907 gibi erken bir tarihte Doğu Viayetlerini gezerek Hamidiye aşiretlerinin reisleriyle tanıştı. El-Hariri ve Bediüzzaman Hamadani'nin şiirlerini ezbere okuması sebebiyle bu dönemde kendisine Bediüzzaman lakabı

verildi. İngiliz istihbarat raporlarına göre, Şeyh Said yine bir dönemde Meclis-i Mebusan'daki Kürt mebusları, radikal bir parti kurmaları yolunda ikaz etmekteydi.

Şeyh Said'in kardeşleri, farklı yerlere yerleşmişlerdi. Adil, Halep civarında öldürüldü. Bahattin, Hınıs'ta Kuran hatmederken öldürüldü; Abdurrahim, aynı yıl öldü. 1925 senesinde, ikisi de şeyh olan diğer iki kardeşinden Mehdi, Kelhasi köyünde yaşamaktaydı ve sınırsız bir rahatsızlıktan müzdarıptı. İsyanın liderlerinden olan Şeyh Tahir ise, hâlâ bölgedeydi; isyandan sonra Palu'yu terketti. Metin Toker'e göre, Şeyh Said ailesinin yirmi mensubu 1925 senesinde hâlâ Palu'da meskûn bulunmaktaydılar. Aile mensubu Saadetin Gonur, müftü oldu. Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza da dahil olmak üzere, ailenini pek çok diğer mensubu, daha sonra siyasi partilerin önde gelen üyeleri arasında yer alarak Meclise de girdiler.¹⁸

Şeyh Said, geleneğe uyarak, kızlarını ve biraderlerinin kızlarını, ailenin nüfuzuna ve kudretine katkıda bulunabilecek şeyhlerle ve aşiret reisleriyle nikâhladı. Kendisi ise, nüfuzunu Zaza bölgesinin dışına doğru genişletebilmek amacıyla cibran aşiretlerinden bir Kurmanci kızını nikahına aldı. Karısı, Halid Bey Cibran'ın teyze veya halası olabilir. Bu, Şeyh'in, Azadî'nin ilk başkanının eniştesi olduğu anlamına gelir. Şeyh Said, 1925'te sıhhatli kuvvetli ve yakışıklı bir adamdı. Ak sakalına kına yakılmıştı ve gözleri şehla bakardı. Said, Şeyh olarak ve kardeşlerinin konumu sayesinde Kürdistan'ın belki de en müreffeh adamıydı. Büyük koyun sürüleri vardı; emrinde 120 çoban çalışmaktaydı. Sürüleri, Paluve Hınıs arasındaki geniş meralarda yayılırdı. Demek ki, iki kasaba arasındaki tüm köylerde ve sürülerin satılmak üzere götürüldüğü Diyarbakır ve Halep'te de namı bilinirdi. Şeyh Said, sadece isyan bölgesinde ve ötesinde yaşayan cümle mevki sahibi insanı tanımakla kalmazdı; o ve adamları, bölgenin her karışını avuçlarının içi gibi bilirdiler. Büyük

sürüleri olması, sadece silah ve cephane almak için gerekli nakdi kaynakları sağlamakla kalmayıp, sürülerin stratejik bir biçimde dağılmış olması, asli cephelelerin kurulacağı mıntikalarda yiyecek sorununun çözülmesini de sağlamaktaydı. İsyanın başlayacağını haber veren işaretlerden biri de, Halep'e her zaman on sürü götüreren Ali Rıza'nın, Aralık 1924'te bu kez yirmi sürü götürmesi oldu.¹⁹ Türk istihbaratı, muhtemelen bunun da farkına varmıştı.

Şeyh Said'i, tanıdığı olan Mela Hesên, Şeyh Said'in yılmaz bir milliyetçi olduğunu ve istismara karşı olduğunu, kendisiyle görüşen Van Bruinessen'e altını çizerek belirtmiştir. Şeyh, "kendi tarikatına mensup olan ve milliyetçilerle hiçbir ilişki kurmayarak kendi menfaatlerinden başka hiç bir şey düşünmeyen diğer şeyhleri" tenkid etmekteydi. Bir defasında, Kürdistan'daki Nakşibendi şeyhlerinin, dini bir tarikatten ziyade, "bir haydut çetesi" görünümünü arz etmekte olduğunu söylemişti. Bu açıklamadan yola çıkarak, Şeyh Said'in isyanı yaymakta ve liderliğini üstlenmekteki gayelerinden birinin de, Kürdistan'daki Nakşibendi tarikatını islah etmek olduğu çıkarılabilir. Bu hedefe varmak için izlenebilecek yollardan biri de, milliyetçileri ve gayelerini kullanmak olabilirdi. Laiklik tehdidi, Kürdistan'daki dini yapılanmaları daha disiplinli bir hale getirebilirdi. Nakşibendi tarikatı bünyesinde görülen yozlaşma, isyanda tarikattan ziyade Şeyh Said'in şahsiyetinin önemli bir rol oynamış olmasını izah edebilir. Bu bünyevî kusura rağmen, Şeyh Said İsyanı, Libya'da İtalyanlar'a karşı mücadele eden Sanusî Bedeviler'inin isyanlarından daha iyi örgütlenmiş bulunmaktaydı. Van Bruinessen'e göre, bunun sebebi, Sanusî şeyhleri halifelerini doğrudan doğruya tek bir kabileye veya klana göndermekteyken, Kürdistan'daki şeyhlerin birden fazla aşirette müridleri olması halidir²⁰. Mesela, Şeyh Abdullah ve Şeyh Said'in hem Kurmançî, hem de Zaza aşiretleri arasında müridleri vardı. Bu durum, nikah vasıtasıyla başarılmıştı ve politik hesapların sonucuydu.

2. Bölüm de de belirtilmiş olduğu gibi, Şeyh Said, 1924'te toplanan ilk Azadî kongresinin en faal milliyetçi mensubuydu. Aşiret reisleri ve eski Hamidiye kumandanlarının temkinli hareket etmekte oldukları bir esnada, Şeyh Said onları isyanın lüzümüne iknâ etmişti. Şeyh Said, daha sonraki tüm Azadî kongre ve toplantıların da en önde gelen üye haline gelmiş bulunuyordu. Beytüşşebap Ayaklanması'nın ardından Azadî liderlerinin mühim bir kısmının, tutuklanması, onun liderliğini bir mecburiyet haline getirmiş bulunuyordu.

Asi Kürt Kuvvetler Ve Tenkil Harekâtına Katılan Türk Kuvvetlerine Dâir Rakamlar

İsyana dâir pek çok değerlendirmede, Kürtler'in 15.000 silahlı adamı seferber etmeye muktedir bir durumda buldukları belirtilmektedir. Bazı tahminler, 10.000 gibi bir rakama kadar düşebilmektedir. 10.000'den daha küçük ve 20.000'den daha büyük rakamlar öne süren kaynaklara rastlandı. 15.000 rakamının iyi bir tahmin olduğu anlaşılıyor. Kaçının atı, mevzeri veya palası olduğunu tahmin etmek mümkün değil ⁽²¹⁾. Türk birliklerindeki asker sayısını hesaplamak daha kolay İngiliz istihbaratı, Türk ordusunu ve büyümekte olan hava kuvvetini çok dikkatli bir şekilde izlemekteydi. Irak hududundaki çatışmalar artış gösterdikçe bu daha da gelişti. Lozan Andlaşması'nı izleyen dönemde, İngiliz hükümetinin çeşitli kademelerindeki ilgili memurlara düzenli olarak rapor gönderilmekteydi. Türk ordusundaki asker sayısına dâir tahminler ihtiva eden raporlar içinde bulabildiğim en iyisi ve isyan tarihine en yakın olanı, Bağdat'taki Hava İstihbarat Karargâhı'nda 20 Mayıs 1925 tarihinde hazırlanmış olan bir rapordur. Bu raporlar, farklı kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır. Musul'daki hava isihbaratı en önemli kaynaktı. Nisan ortalarında, isyan bölgesinde ve Irak hududuna kadar 170 millik alanda mevzilenmiş bulunan asker sayısı, tahminen 52.000'di ⁽²²⁾. Raporu hazırlayan görevli, rakamların değişken olduğunu da belirtmekteydi. Savaş Bakanlığı istihbaratında hazırlanmış olan bir

muhtıradâ, raporda dörde dokuz olarak hesaplanmış olan mavzer-tayın nisbetinin Savaş Bakanlığı tahminlerine yakın olduğu belirtil-mekteydi.

20 Mayıs 1925 raporunun kaynağı, aynı tarihte yapılan ve isyan bölgesinde 53.000 askerin mevzilenmiş bulunduğu tahminine yer veren diğer bir rapordur. İki tahmin arasındaki 1.000 kişilik fark, ön-raporda toplam 15.000 tayın olarak hesaplanan 7. Kolordu mevcu-dunun, nihai raporda 14.000 olarak hesaplanmış olmasından kay-naklanmaktadır. Ön-raporda mavzer sayısı 28.000, süvari kılıcı sayısı ise 2.100 olarak hesaplanmışken, nihai raporda 23.000 ve 1920 rakamları yer almaktaydı. Ön- raporda mevziler şöyle verilmek-teydi: 5. Kolordu Karargâhı Lice'de; 7. Fırka Hani'de; 41. Fırka ise Silvan'daydı. Bu fırkalar tamamıyla seferberlik halindeydiler. Kısmen seferber edildiği sanılan 7. Kolordu karargâhı Diyarbakır'daydı; 2. Fırka Bitlis; 17. Fırka Eğil; 1. Süvari Fırka Mardin'de mevzilen-mişlerdi. 6. Kolordu (5. Fırkası seferber edilmemişti) Çabatca'nın kuzeyinde; 9. Kolordu 12. Fırka ise seferber edilmemiş olarak Gungun ve Muş arasında konum almıştı. 8. Kolordu, 3. Fırka, 11. Alay ise Çabatca'da mevzi almıştı (23).

Bölgeye demiryolu vasıtasıyla sevk edilen kuvvetler:

<u>V. Kolordu</u>	<u>Kılıç</u>	<u>Tüfek</u>	<u>Silah</u>
7. Piyade Fırkası	50	6.750	24
41. Piyade Fırkası	50	6.750	24
Birlikler	-	1.500	-
P.A. için VII.Kor.'a tak. kuvv.	-	9.250	-
1. Süvari F. için (isyanın başlamasıyla tamamen yokoldu)	<u>500</u>	---	---
TOPLAM	600	24.250	48

Harekâtlara katılan ve muhtemelen harp kabiliyeti olan diğer birlikler:

	<u>Kılıç</u>	<u>Tüfek</u>	<u>Silah</u>
V. Kolordu	100	18.500	48
5. Fırka	50	6.750	12
VII. Kolordu	1.600	15.750	48
Birlikler	-	3.000	-
3 Sınır Taburu	-	3.000	-
Jandarma	_____	<u>7.000</u>	_____
TOPLAM	1.750	54.000	108

Tablo 3. Doğu Vilayetlerindeki Türk Birliklerinin Sayısı, 20 Haziran 1925.

1. Mevcut Kuvvetler, 15. 2. 1925

VII. Kolordu	Kılıç	Tüfek	Silah
8. Süvari Fırkası.....	500	--	8
28. Piyade Alayı.....	--	500	--
1. Süvari Fırkası.....	500	--	8
14. Süvari Fırkası.....	500	--	8
2. Piyade Fırkası.....	50	3.000	24
17. Piyade Fırkası.....	<u>50</u>	<u>3.000</u>	<u>24</u>
Toplam:	1.600	6.500	72

Istanbul'daki İngiliz askeri ataşesi Binbaşı R. E. Harenc, 20 Temmuz 1925 tarihinde isyan bölgesinde bulunan Türk askeri kuvvetlerinin tahmini sayısını 54.000 olarak kaydettiği bir rapor sundu. Vermiş olduğu tahmini rakamlar, Nisan ortası tahminlerine göre 4.000'de 3.000 nisbetinde daha azdı. Bu fark, Kürtler'in Mart- Nisan aylarındaki uğramış oldukları yenilgilerden sonra asker sayısında küçük bir düşüş olduğuna işaret ediyor olabilir (24).

Harenc'in hesaplarına göre, isyan bölgesindeki tahmini 50.000 Türk askerinin yaklaşık yarısı, bölgeye demiryolu ile sevk edilmişti. Demek oluyor ki, Şeyh Said kuvvetlerine karşı bölgede mevzilenen Türk kuvvetlerinin yarısından daha fazlası, bölgeye isyan başladıktan sonra sevk edilmişlerdi. Bunun bir anlamı da, Azadî'yi sıkı bir istihbarat şebekesiyle izlemiş olmalarına rağmen, Türkler isyanın bu kadar geniş çaplı olabileceğini tahmin edememişlerdi.

Şeyh Said İsyanı'na karşı mevzilenen Türk kuvvetlerinin dağılımı, yerleşimi ve subayları hakkında İngiliz istihbaratı tarafından edinilen bilgiler şunlardır.

3. Müfettişlik Karargâhı:

Ferik Kâzım Paşa

VII.Kolordu Karagâhı:

Mirliva Mursalı

Şef Sinyal Subayı Kaymakam Yusuf Ziya

Ağır Silahlar:

2 batarya, 8 sahra topu

1 batarya, 4 Şnayder havan topu

1 batarya, 2 uçaksavar (cephanenin uygun olmaması sebebiyle iş görmüyor)

17. Fırka Karargâhı:

Kaymakam Cemil Hacı (daha önce 3. Mufettişlik erkânındaydı)

63. Alay:

Binbaşı İsmail Hakkı (muvazzaf)

1/63. Binbaşı Lutfi

2/63. Yüzbaşı Nuri Veysi (muvazzaf)

3/63. Binbaşı Avni (daha önce VII. Kolordu, 2. Fırka erkânındaydı)

36. Alay (17. Fırka'ya bağlı):

Kaymakam Muhammed Şahin

1/36. Alay, Binbaşı Şükrü

2/36. Alay, (sadece iki tabur)

6. Alay (17. Fırka'ya bağlı):

Kaymakam Ali Timur

1/6. Alay

2/6. Alay

(Yalnızca iki tabur), 2 batarya, 8 havan topu

Harpüt'ta 17. Fırka kumanda Subayı kumandasında:

25. Alay:

Kaymakam Murat

1 batarya, sahra topu

2. Fırka Karargâhı:

Miralay Ali (muvazzaf)

18. Alay (Garzan'daki iki tabur hariç)

1. Alay (Bitlis-Van)

62. Alay (Bitlis'te 2. Fırka'ya bağlı)

14. Süvari Fırka Karargâhı:

Miralay Suphi

3.Alay

5.Alay

54.Alay

14.Fırka ağır silahlar (1 batarya ve 4 havan topu)

1.Süvari Fırka (Mardin'de yeniden düzenleniyor)

V.Kolordu Karargâhı (Diyarbakır):

Mirliva Hacı Paşa

Ağır Silahlar:

1 batarya, 4 howitzer

1 batarya, 4 sahra topu

1 batarya, 4 havan topu

41. Fırka Karargâhı, (Diyarbakır'ın 3 mil kuzeydoğusunda, Tel Alo'da; Diyarbakır'ın doğusunda Silvan istikametinde yapılan hareketatlardan sorumlu)

Miralay Cemil Cahid

16. Alay (27 Mart 1925'te, Diyarbakır'ın kuzeyindeki Kadıköy'de mevzilenmiş 3 tabur)

19. Alay (3 tabur)

12.Alay (3 tabur), Sor'da

41. Fırka Ağır Silahlar:

1 batarya, 4 sahra topu

2 batarya, 8 havan topu

(Nisan 1925'te Doğu vilayetlerinde bulunan Türk zabıtlerin kısmi bir listesi için bkz. Ek-VII.)

İSYAN VE SONRASI

Şeyh Sait İsyanı, 8 Şubat tarihinde henüz tam kemale erişmeden patlak verdiğiinde, isyan kuvvetleri takriben 15.000 kişiden oluşmaktaydı. Başlangıçta sayı olarak takriben 25.000 kişilik bir Türk ordusuyla karşı karşıya kaldılar. Bu rakama, tüfekleri olmayan takviye kuvvetleri de dahildi. Şayet dörde dokuzluk bir tüfek-tayın nisbeti arzeden İngiliz istihbaratının hesapları doğruysa, asilerin karşısındaki Türk birlikleri 12.000 silahlı askerden mürekkepti. Fakat Türkler, 1 Nisan'dan itibaren 52.000 kişilik bir güce ulaştılar, yaklaşık 25.000 silahlı askerleri vardı.

İsyan, kararaştırılan tarihten çok daha önce Piran'da patlak verdi. Şeyh Sait, Hasan Hüsnü adlı bir mülazım kumandasındaki on kişilik bir jandarma müfrezesiyle yüz kişiden daha fazla olan kendi muhafızları arasında bir çatışma meydana gelmesinin ardından, genel isyan ilan etmeye mecbur kaldı. Jandarmalar, Şeyh Said'in himayesine sığınmak üzere Piran'a kaçmış olan beş kanun kaçağını yakalamaya çalışıyorlardı. Anlaşıldığı kadarıyla, jandarmalara ateş açma emrini veren Şeyh Said'in kardeşi Abdurrahim'di; bir jandarma eri öldürülmüş, biri mülazım olmak üzere iki jandarma yaralanmıştı. Bu vak'a, Şeyh Said'in Türk ordusunun bundan böyle girişeceği

faaliyetler konusunda hassaslaşmasına ve isyanı başlatmasına sebebiyet vermiş olmalı. Şeyh Said'in taraftarlarından Mudanlı Faki Hasanlı, isyanın başlamasıyla birlikte şehrin valisi ilan edildi (1).

Olaylar, Piran vak'asından sonra hızla tırmanışa geçti. Şeyh Said'in daimi isyan çağrısı, Ankara hükümetini tel'in etmesi; Kürt miliyetçiliği, din ve halifeliğin tekrar kurulması yolunda mücadelesi, halkın hafızasında hâlâ tazeydi. Şeyh Said, Piran vak'asından sonra kardeşi Tahir'in yaşamakta olduğu Serdi köyüne döndü. Kaza idari merkezi Lice'ye taarruz planları burada yapıldı. Şeyh Tahir, 20 kişilik kuvvetiyle 10 Şubat günü Lice postanesini, 11 Şubat'ta Gence postanesini soydu. Bu iki olaydan sonra gerçek manada bir isyana doğru gidişi durdurmak imkansız bir hale gelmişti.

Şeyh Said, isyanın kontrolünü ele aldı. Dört kumandanı ile birlikte Murat Suyu'nun güneyindeki Darahini'ye 14 Şubat günü taarruz ederek kazayı ele geçirdiler; kaymakam ve memurları esir aldılar. Şeyh Said, aynı gün bir fetva çıkararak emir el- mücahidin rütbesini ilan etti. Fetvâsında, Nakşibendi tarikatının lideri, İslam'ın ve halifenin temsilcisi olduğunun altını çizerek ifade etmekteydi. Darahini, Nakşibendi tarikatının geçici karargahı olacaktı. Esir alınan Türk askerleri Darahini'ye gönderilecek; vergiler Darahini'ye ödenecek ve mücahitler isyan bayrağını açacaklardı. Kendisi, isyanın başkumandanlığı vazifesini yükümlenmekteydi. 8 Ocak'ta Melekan'da kararlaştırılmış olduğu gibi dört cephe/ mıntıka daha olacaktı.

Şeyh Said, 16 Şubat günü Darahini'den ayrılarak güney istikametinde ilerledi. Bu arada, yolda 'mücahidler'e heyecan ve moral takviyesi yaptı. 20 Şubat günü Lice ele geçirildi ve Hınlı Salih Bey kumandasındaki kuvvetler Hani Boğazi'nden geçerek Diyarbakır istikametinde gitmek üzere yola çıkarıldılar. Fırat'a göre, Salih Bey'in kumandasında 10.000 kişilik bir asi kuvveti vardı (2). Kürtler, ilk kez

22 Şubat'ta Hani Boğazı'nda Türk kuvvetlerinin mukavemeti ile karşılaştılar.

Türkler, 120-130 süvariden oluşan 21. Süvari Alayı'nı Piran'a ve Yedinci Kolordu'dan 70-80 kişilik bir taburu Ergani Madeni'ne sevk etmişlerdi. Türk kumandanı 21. Alay kumanda zabiti Mülazım Hüseyin Hüsnü, Kürtler'le karşılaşmak üzere hareket etmezden evvel alayın zayıflığı sebebiyle harekâta gönderilmesine itiraz etmişti. Hüseyin Hüsnü'nün şikayetinde haklı olduğu anlaşılacaktı; alayı, Hani Boğazı'nda bozguna uğratıldı. Alay güneye doğru çekilerek iki tabur halinde tanzim edildi. Hüseyin Hüsnü, rütbesi sökülerek Diyarbakır'da hapsedildi. Yedinci Kolordu Taburu da, Kürt taarruzu karşısında çekilmek zorunda kaldı ve 21. Alay taburlarıyla birleşti. Bu bozgunların ardından 20 Şubat günü Mardin'den ayrılarak Diyarbakır yoluyla Piran istikametinde harekete geçen 1. Süvari Fırkası ile 11. ve 14. Alaylar'ı, 22-27 Şubat'ta Kürtler'le muharebeye girdi; bu kuvvetler de bozguna uğrayarak yeniden tanzim edilmek üzere Mardin'e geri çekildiler. İki zâbit kumandasındaki bir tabur, kayıp vermeksizin Harput'a kaçmayı başardı.

Kürt asiler, dört havan topu ile tüm cephane, mühimmat ve maki-nalı tüfeklerin de dahil olduğu silahları ele geçirmişlerdi. Türk zabitlerinin çoğu (muhtemelen mühim bir kısmı Kürt kökenliydi) silahsızlandırılarak esir alındılar; daha sonra ise serbest bırakılarak evlerine dönmeleri söylendi. Muharebelerde, iki zabit öldü ve yirmialtı esir alındı. 14. Alay kumanda subayı Yarbay Kâzım yaralanmış ve 11. Alay'dan iki kumanda subayı kaybolmuştu. Kaçmayı başaran beş zabit ise Diyarbakır'da hapsedildi ⁽³⁾.

Yine Şubat'ın ikinci yarısında, Şeyh Said, diğer aşiretleri de isyana katılmaya ikna etmiş bulunuyordu. Diyarbakır ile Genç arasındaki Kiğı havalisinde yaşayan Sasunak ve Tatukan aşiretleri işbirliğine yanaşmamışlardı. Şeyh Said, İngiliz istihbaratının tahminlerine göre

4.000 kişilik bir kuvveti bu aşiretlerin üzerine gönderdi. Bu aşiretlerin reisi Hacı Musa Bey, 400 adamıyla birlikte öldürüldü. Bundan sonra, Şeyh Said'in asli kuvveti, 7.000 mücahidle Diyarbakır üzerine harekete geçti. Diyarbakır'a taarruz eden Kürt kuvvetlerine dair tahminler hayli farklılık gösterirse de, bu rakam 5.000 ile 10.000 arası bir rakam olmalıdır (4). Şeyh Said, 28 Şubat günü kargâhını Diyarbakır'ın kuzeyindeki bir mahalde kurarak diğer cephelerle rabitasını buradan devam ettirdi. Takviye isteyerek, Milan aşiretinden İbrahim Bey'in oğlu Mahmud Bey'e güneyden Diyarbakır'a taarruzu başlatması emrini verdi. Fakat beş gün sonra Mahmud'dan hâlâ haber yoktu.

Şeyh Said, 2 Mart günü Diyarbakır'a taarruza geçti. Beş gün boyunca süren vahşet dolu bir kuşatma yaşandı; Kürtler, "Allahuekber! Teslim olun!" diye bağırarak sayıca az, fakat cesur Türk birliklerine karşı savaşmışlardı. 7-8 Mart gecesi, seçilmiş olan 70 asi, içerdeki bazı Zazalar'ın da yardımıyla ve duvarlardaki gediklerden ve tünellerden yararlanarak içeri girmeyi başardılar. Ancak, Türk kumandan Mürsel Paşa, kuzey duvarlarından hızla gedik almış olan güney duvarlarına geçerek asi kuvvetleri püskürttü. Şeyh Said, duvarlarda gedik açma, altlarından kuyu kazma girişimlerinde ve kararlı Türk mukavemeti karşısında başarısız kalmaları üzerine çekilme emri verdi (5). Diyarbakır, 27 Mart'ta Kürtler, yaklaşmakta olan Türk kuvvetleri karşısında mevzilerini terketmeye mecbur olana değin kuşatma altında kaldı.

Bir taraftan Şeyh Said Diyarbakır taarruzu için hazırlık yaparken, diğer taraftan öteki cephelerde de faaliyet sürmekteydi. Diyarbakır asiler tarafından kuşatılırken, savaş, kuzeye doğru ilerleyerek 27 Şubat günü kuzey sınırını oluşturacak olan Kiğı'ya dayanmıştı. Diğer taraftan da, Şeyh Said'in kardeşi Abdurrahim kumandasındaki kuvvetler güneye doğru ilerlemekteydi. Abdurrahim'in kuvvetleri,

29 Şubat günü Maden'i, birkaç gün sonra Çernik'i zaptettiler. Çernik'te Siverek kazasından Şeyh Eyüb'ün kumandasında 500 kişi daha asi kuvvetlere katıldı. Büyüyen asi kuvvetleri, Ergani'yi de zaptettikten sonra, van Bruinessen'in verdiği bilgilere göre, Diyarbakır'da Şeyh Said'e katılmak üzere buradan ayrıldılar. Batıdaki Elazığ-Harpüt cephesi, Gökdereli Şeyh Şerif kumandasındaydı. Ona, Şaki Yado ve Çabakçur (Bingöl) havalisinin batısındaki aşiretler yardım etmekteydiler. Bu mıntıkadaki kuvvetler, 21 Şubat günü Palu'yu işgal ettikten sonra Elazığ'a doğru hareketlerine devam ederek 5 Mart günü Elazığ'a girdiler. Elazığ eşrafı, halkla, "bu şeyhler halifeliği ve Şeriat'ı yeniden kuracak ve onlara yardım etmek vazifemizdir," demiş, bu yüzden de Elazığ'a kimsenin burnu kanamadan girmek mümkün olmuştur. Elazığ müftüsü Mehmet Efendi vali tayin edildi ve bu durum, Dersim'deki yetkililere telgrafla bildirildi. Aynı gün, 6 Mart'ta, Şeyh Şerif'in karargâhı haline gelen Elazığ'ın dışındaki Hüseyinik köyünde bir cephanede patlama oldu. Muhtemelen sabotaj sonucu gerçekleşmiş olan bu patlamadan sonra, asiler ve çoğu Kürt olan kasaba halkı arasında hava gerginleşti. Şeyh Şerif ve Şeyh Yado, gerginliğin üstesinden gelemediler ⁽⁶⁾. Kasabaya barışçı bir şekilde girmiş olmalarına rağmen, asiler kasabayı yağmaladılar, eziyet ve tecavüze giriştiler. Hapishane boşaltılarak yerlerine hükümet memurları hapsedildiler. Ahaliden bazı gençler öylesine gazaba geldiler ki, silahlanarak talancı asileri kasabadan sürdüler.

Bu esnada, Kâzım Bey'in kumandasındaki Türk kuvvetleri, asilerle Kürt ahali arasındaki gerginlikten yararlanarak kasabaya girdiler ve asileri Murad Suyu'nun kuzeyine kadar takip ettiler. Şeyh Şerif kuvvetleri, Dersim yamaçlarına iltica ederek buradaki Alevi aşiretleri kendi saflarına çekmeyi ümid ettiler. Fakat aksine, Aleviler asilere katılmadıkları gibi, pek çoğunu öldürerek Palu Ovası'nda Türk kuvvetlerine doğru takip ettiler. Burada, 3 Nisan günü, Mendo

Boğazi'nda meşe ağaçlarının arasına gizlenen asiler, Kâzım Bey kuvvetlerine bir tuzak hazırladılar. Şaşkırtmaca taarruza rağmen Kâzım Bey kumandasındaki kuvvetler, 24 saatlik bir muharebeden sonra boğazdan geçmeyi başardılar ve asileri kılıçtan geçirdiler. Şeyh Şerif, birkaç hoca ve aşiret reisi, Şeyh Said kuvvetlerine katılmak üzere Çabakçur'a kaçtılar. Kâzım Bey, Şeyh Şerif'in peşinden giderek 6 Nisan'da Çabakçur'a girdi. Şeyh Said, o tarihte Çabakçur'daydı; fakat 300 süvarisi ile birlikte Solhan'a kaçmak zorunda kaldı. Şeyh Said'in kaçıışından sonra, Kâzım Bey bu mıntıkada hükümet kontrolünü yeniden tesis etmeye girişti. 8 Nisan tarihinde, Kâzım Bey kuvvetleri, kaymakam Sami Bey kumandasında ve Erzurum'dan gelen diğer bir Türk kuvvetiyle takviye edildi. Kâzım Bey, kumandayı Sami Bey'e devrederek Palu'ya döndü. Ancak, asilerin kasabadan püskürtülmesine yardım eden Elazığ eşrafı, isyanın bastırılmasından sonra Türk hükümeti tarafından cezalandırıldı. Bir çoğu, hükümet tarafından asileri ve işbirlikçilerini cezalandırmak üzere kurulmuş olan istiklal mahkemelerinde yargılanarak asıldılar. Diğerleri ise Türkiye'nin batısına sürgün edildiler (7).

Elazığ'ın işgalini takip eden hadiseler, şehrin Avrupalı bir sakini tarafından kaydedilmiştir. Ancak, bu notlar 23 Mart- 15 Nisan dönemini kapsar; yani, Dersimî ve Fırat tarafından verilen tarihlerden ikibuçuk hafta sonra başlar. Bu notlar, İngiliz istihbarat kaynakları dışında isyana ilişkin iki önemli kaynaktan biri olması sebebiyle incelenmeye değer (8). (Bkz. Ek-VIII) Bu notlara göre, asiler 23 Mart tarihinde Elazığ'ı kuşatmış, bunun üzerine banka memurları Osmanlı Bankası'ndaki nakit parayı emniyete almak için bir çare aramışlardı. Vali ise, 24 Mart günü yirmibeş silahlı jandarma eşliğinde ve bir arabayla şehirden kaçmıştı. Bunun ardından, 300 Kürt şehre girerek Hükümet konağı, Erzak Deposu ve Adliye Konağı'nı talana giriştiler. Hapishane açılarak mahkûmlar serbest bırakılmış;

mahkûmlar, hükümet memurlarının ve zengin şahısların evlerini göstermiş ve bu evler yağmalanmıştı. Tamamı Kürt olan hamallar ve oduncular da talana katılmışlardı.

Ertesi gün, 25 Mart'ta yağma hareketi devam etti. Askeri Malzeme Deposu yarısına kadar boşaltılmış, ardından içinde 4.000 Türk lirasına eşdeğerde tütün bulunan devlete ait, fakat Avrupalı kontrolündeki Régie (Tütün Rejisi) talan edilmişti. Şeyh Şerif ve yeni vali Müftü Mehmet şehre gelmiş, fakat nizamı tekrar tesis edememişlerdi. Bu talan karşısında, banka müdürleri kıymetli herşeyi bir arabaya yükleyerek Harput'a kaçmışlardı.

26 Şubat tarihinde, bir taraftan talan devam ederken, bir taraftan da kasaba eşrafı milis kuvvetleri teşkil etmeye çabalamaktaydılar; "fakat pek istek yoktu", kasaba ahalisi, silahlarının asiler tarafından ellerinden alınmasından korkarak silahlarını göstermek istememişlerdi. Ancak Rasim Bey adlı bir zabıt, bir grup genci etrafında toplamayı başarmış, milisler "derhal asilere karşı taarruza geçerek püskürtmüşler ve geride 50 ceset kalmıştı. Halk arasında da bir o kadar kayıp vardı." Elazığ'ın işgalinden dört gün sonra, asiler püskürtülmüş ve banka müdürleri geri dönmüş bulunuyorlardı. Telgrafla haberleşme tekrar mümkün olmuştu. Elazığ'da hâlâ tedirginlik vardı. Şeyh Şerif kuvvetleri püskürtülmüşse de, Murad Suyu'nun doğusuna veya kuzeyine çekilmemiş, hâlâ civarda bulunmaktaydılar. Bu esnada, 17. Fırka kumandanı Nureddin Paşa ve kuvvetleri kasabaya imdada yetişmişti. Ancak, gelen kuvvetler kasabanın rahatlamasına yetecek kadar büyük olmakla birlikte, kasabaya taarruz etmeye yetecek kadar büyük değildi. Elazığ'ın ve Murad Suyu'nun kuzeyinde bulunan Çemişkezek halkının Dersim Kürtleri tarafından kılıçtan geçirildiği haberi de gelince, Elazığ'daki panik hayli şiddetlendi; bazı aileler, Murad Suyu'nun güneybatısında ve isyan bölgesi haricinde bulunan Malatya'ya hicrettiler.

Diyarbakır muharebesi için hazırlıklar yapılır ve muharebe gerçekleşirken, kuzeydeki faaliyetler de Çan Şeyhleri İbrahim, Mustafa ve Hasan'ın kumandasında devam etmekteydi. Çabakçur, 17 Şubat günü zapt edildi ve Şeyh Hasan kaymakam oldu. Çan Şeyhleri, 2.000 kişilik bir kuvvet toplayarak 20 Şubat günü Kiğı üzerine taarruza geçtiler. Taarruz, Türk kuvvetlerinin mukavemeti ve 200 kişilik jandarma ve milis müfrezesine kumanda eden Binbaşı Tahsin'in başarılı kumandası karşısında hedefine ulaşamadı. Binbaşı Tahsin ve Türk müfrezesi, asilerin önüne geçip dar geçitlerde savunmaya girişmişti. Bu esnada, Harir bölgesinde oturan Hormek aşiretinden Mehmet Hulusi Efendi, 300 kişilik bir milis taburu teşkil ederek Türk müfrezesine katıldı. 27 Şubat'ta, asiler on ölü, beş yaralı vermişlerdi. Çan Şeyhleri, amaçlarına ulaşmadan ve Erzincan ile Erzurum'u işgal için aşiretlerden yardım temin edemeden Çabakçur'a çekildiler.

Aynı asi kuvvetleri, Varto'yu da zapt etmek istedilerse de, 8. Ordu'ya mensup Türk kuvvetlerinin üstün mukavemetiyle karşılaştılar. 8. Ordu kuvvetleri, bir tuzak sonucu yenilgiye uğradıklarında bile, Kürtler'i güneye sürmeyi başardılar. Burada, Kürt soydaşlarına karşı büyük bir heyecanla savaşan Hormek ve Lolan aşiretleriyle birleştiler. Aşiret savaşçıları, asilerin Erzurum istikametinde ilerlemelerine ve isyanın genişleyerek muhtemel bir kitlesel ayaklanmaya dönüşmesine mâni oldular⁽⁹⁾.

Diyarbakır haricinde en mühim mıntıka, Melekanlı Şeyh Abdullah, Şeyh Said oğlu Ali Rıza, Hasananlı Halid ve Cibran reisleri kumandasındaki kuzeydoğu mıntıkasıydı. Bu mıntıkada tatbik edilen strateji, Ali Rıza tarafından koordine ediliyordu ve kuzey mıntıkası Kiğı'yı zaptetme gayretlerine stratejik olarak bağlanmıştı. Cibran reisleri, Solhan, Göynük, Varto, Malazgirt ve Muş'a; Şeyh Abdullah Erzurum'a ve Hasananlı Halid ile Ali Rıza ise Ağrı ve Bitlis'i zaptede-

rek bu şehirleri ele geçireceklerdi. Bitlis'i zaptederek bu şehirde tut-
sak bulunan Azadî'nin iki lideri Halid Bey Cibran ve Yusuf Ziya'yı kur-
tarmak, bu cephedeki en mühim hedeflerden biriydi. Bu iki
şahsiyetin kurtarılması halinde pek çok Kürt aşiretinin de asi saf-
larına katılacağı ve bu kuvvetin güneye doğru ilerleyerek Irak-
Türkiye sınır bölgesindeki Kürtler'le birleşeceği düşünülmekteydi;
"Cibranlı Halid'in istiklal fikriyle zehirlenen en güçlü aşiretler bu
bölgede idi."

Şeyh Abdullah, Solhan aşiret reisi Mehmet Ali Çeto ve Girnoslu
Hacı Selim kumandasındaki Ömeran ve Meneşkürt aşiretleriyle bir-
likte 19 Şubat günü Şerafettin Dağları'nı aşarak Cibranlılar'ın hakim
biçimde meskûn olduğu Karlıova kazasını zaptetti. Bunun üzerine,
Şeyh Abdullah, Cibran reisleri Kamil, Baba ve Mehmet'e gönderdiği
emirde, "Bunların bütün atlı ve piyade kuvvetlerini alarak Mengil
gediği üzerinden Varto'nun Hormek aşireti köylerini çiğneyip Varto
merkezine doğru yürümelerini" istedi ⁽¹⁰⁾. Bu karar, felakete sebep
olacaktı.

Hormek aşiretleri, 17 Şubat'ta asi kuvvetlerin ilerlemesinden ha-
berdar olmuş ve ve Üstükran nahiyesinde toplanarak asilere karşı
koyma kararı almışlardı; "bu halktan Veli Ağa, Ali Haydar, M. Şerif
[bu konuda yararlandığım kitabın yazarı], M. Halid, Tatarlı Haydar,
yüz kişilik bir kuvvetle Lolan aşireti köylerine giderek kararlarını bun-
lara kabul ettirip Lolanlı Kaner ile Selçuklu Hüseyin ve kuvvetleriyle
Varto'nun savunmasına gitmişlerdi." 22 Şubat günü, Varto'nun
güneyindeki Kasman köyünde, Cibran ve Hormek- Lolan aşiretleri
bir kez daha çatışmaya girmişlerdi. Bu kez, iki tarafın da kaybedebi-
leceği çok şey vardı. Sadece aşiret hâkimiyeti veya Sünni- Alevi
farklılıkları değil, Kürt milliyetçi ve ihtilâlcî hareketinin akıbeti de belli
olacaktı. Muharebe sadece yarım saat sürmekle birlikte, Şeyh Ab-
dullah'ın Varto'yu zaptetme planlarının ve Erzurum istikametinde

ilerleyişinin ertelenmesine sebep oldu.

Şeyh Abdullah, Kasman köyü muharebesinin ardından Varto merkezinde bulunan Cibranlı Halid'in amcası İsmail ve emekli Binbaşı Cibranlı Kasım ile istişareye girişti. Binbaşı Kasım, Şeyh Said'in askeri stratejisini tesbit edenlerden biriydi. Mesele, Varto merkezine taarruzun Hormek köylerini çığneyerek mi, yoksa bu köylere uğramadan mı yapılacağıydı. Varto taarruzu, nihayet 12 Mart'ta şafak sökmeden 3 saat önce, 2.000 kişilik bir kuvvetle gerçekleştirildi. Şeyh Abdullah, muhtemelen İsmail ve Kasım'ın nüfuzundan istifade ederek, Varto merkezinde görev yapan 120 Kürt kökenli jandarmanın da desteğini temin etmiş bulunuyordu. Bu jandarmaların çoğu, Şeyh Said'in müridlerinden olan ve Diyarbakır ve Hazzo havalisinde yaşayan Zaza Kürtler'iydi. Bu jandarmalar, Kaymakam Vekili'nin Hormek ağalarından yardım almasına da mani oldular. Küçük bir Türk kuvveti ile mahalli milisler, yokolmazdan önce azimli bir mukavemet sergilediler. Şeyh Abdullah'ın amcası Mahmud da ölenler arasındaydı. Hormek aşiretlerinin mukavemeti ve meydan okuması, Şeyh Abdullah'ı beş gün sonra 16 Mart günü Varto'yu terke mecbur etti. Bu, Hınıs'a taarruza geçme ümidlerinin de suya düşmesi demektir. Abdullah 1.000 kişilik bir kuvvetle 17 Mart günü, Varto ve Hınıs arasındaki Arpaderesi'ne taarruz etti. Arpaderesi'ndeki müsademe geceyarısına kadar devam etti; ve neticede Abdullah, Kirs köyüne çekilmek zorunda kaldı. Ali Rıza ile Cibranlı Halid Bey'in kardeşleri Selim ve Ahmet Beyler kumandasındaki 200 kişilik son asi kuvveti de Varto'yu 19 Mart günü terederek Malazgirt mintikasında Hasananlı Halid'in kuvvetlerine iltihak ettiler.

Bu arada Şeyh Ali Rıza ve mahiyeti Abdullah'a bir mektup yazarak tekrar Arpaderesi'ne taarruz etmesini istediler. Abdullah, bir mektup henüz eline ulaşmadan 500 kişilik bir müfreze teşkil ede-

rek Muş'a taarruza geçti ve bozguna uğradı. Küçük bir jandarma birliği ve mahalli milislerle Murat Su köprüsünde karşılaşan âsi kuvvetler, Varto'ya çekilmek zorunda kaldılar.¹¹

Cıbranlı Halid Bey ve Yusuf Ziya Bey, bu müsademenin ardından 19 veya 20 Mart günü idam edildiler. Abdullah'ın Muş ve Bitlis üzerine taarruz kararından caymasında, Murad köprüsü yenilgisi mi, yoksa Azadî liderlerini idamı mı daha etkili olmuştu, bunu kestirmek hayli güç bir iş. İdam haberi, Kürt kuvvetlerinin moralini bozmuştur. Murad Köprüsü yenilgisi ise mahalli aşiretleri isyana katılmaktan alıkoymuştur. Böylelikle, mahalli hükümet yetkilileri de kanun ve nizamı temin etmek için gerekli tedbirleri alabilmiştir. Kürt asi kuvvetleri, Mart sonundan itibaren Türk kuvvetlerinin gittikçe daha kuvvetli mukavemeti ile karşılaşmaktaydılar. Asiler, 20 Mart günü Sarıkamış istikametinden gelmekte olan, Talat Bey kumandasındaki 34. Alay ile bir müsademeye girerek kırk ölü verdiler. Türk kuvvetleri Hınıs istikametinde ilerlemeye devam ederken, Abdullah, kuvvetlerinin bir kısmını Arpaderesi'ni ele geçirmek için görevlendirme kararı aldıysa da bunda başarılı olamadı ve çatışmada on adam daha kaybetti. Osman Paşa kumandasındaki 3.000 kişiden mürekkep 12. Fırka da aynı gün Hınıs'a ulaştı ve ertesi gün (24 Mart) Arpaderesi'nin kuzey yakasında mevzilendi. Bir gün sonra ise, 25 Mart günü, Osman Paşa kuvvetleri Hormek ve Lolan aşiretlerinin de yardımıyla Şeyh Abdullah'ı yenilgiye uğratarak ağır kayıplar verdirdiler. Abdullah ve adamları Şerafettin Dağları'na firar etmek zorunda kaldılar. Bu kaçış sırasında, Gomo-gorgo Boğazı'nda da yeni kayıplar verdiler. Bu çatışmadan sonra, Cıbranlı Halid Bey'in amcası Hasan ve daha pek çok kişi, eski davaların intikamını almak isteyen fanatik Hormekliler tarafından öldürüldüler⁽¹²⁾. Hormekler'in öldüremediği diğer asiler de 12. Fırka süvarileri tarafından yokedildiler.

Osman Paşa, Varto'da karargâh kurarak ondan sonraki stratejisini tesbit etti. Takip eden haftalar da Hormekler ve asiler arasında meydana gelen çatışma ve kan davasıyla geçti. Asilere göre, Hormek ve Lolanlar'ın Türkler'le işbirliği, ihanetin en büyüğüydü. Çatışmalar, 200-300 kişilik eşit sayıda kuvvetler arasında meydana gelmekteydi. Her çatışmada pek çok kişi ölüyordu. Asiler, kolay vazgeçmiyorlardı. Hasananlı Halid, Ali Rıza ve Cibranlı Ahmed ve Selim Beyler'in kumandasındaki 1.000 kişilik bir kuvvet, 27 Mart günü Varto'daki Osman Paşa kuvvetlerinin arkasında kalan Hınıs merkezine taarruza geçtiler. En az 27 kişi yoğun makineli tüfek ateşi altında can verdi. Asiler Malazgirt istikametinde geri çekilmek zorunda kaldılar. 3 Nisan günü, Miralay Talat Bey kumandasındaki 34. alay tarafından çembere alındılar. Hasananlı Halid, Ali Rıza ve 150 kişi daha çemberi yararak İran'daki Maku şehrine kaçtılar. Gariptir ki, asiler İran'dan da bir darbe yediler. Hasananlı Halid ve Ali Rıza, iltica talebinde bulunarak silahlarını İran hükümetine teslim ettiler. Fakat Zirgan aşireti reisi Kerim, bu şekilde davranmayı reddetti. Bunun üzerine, İranlı askerlerle asiler arasında çıkan çatışmada 75 asi ve birkaç İran askeri öldü. İsyanın liderlerinden Hasananlı Halid, Ali Rıza, Fernande adında birisi ve hayatta kalan diğer 80 kişi derhal İranlı Kürt lider İsmail Sımko'ya sığındılar⁽¹³⁾.

Şeyh Said İsyanı'nın önemli muharebe ve müsademelerinin çoğu, Mart ayı sonuna kadar tamamlanmış bulunuyordu. Asilerin, Şeyh Said'in kayda değer bir nüfuza sahip olduğu ve tekkesi nedeniyle iyi bir namı bulunduğu Hınıs'ın ötesine geçmeyi başaramamaları, isyanın Erzurum ve ötesine yayılmasına da mani oldu. Şeyh Said ve diğer liderler isyanın tehlikeye girmiş olduğunu farketmiş olmalıdırlar. Liderler, Solhan kazasındaki Kırvaz köyünde toplanarak yeni stratejiyi ve yaklaşmakta olan 8. Ordu ve Galip Bey kumandasındaki 2. Fırka 35. Alay ve beraberlerindeki Hormek ve Lolan

aşiret kuvvetlerinin elinden kurtulmak için İran veya Irak'a kaçma planlarını tartıştılar. Bu esnada, 12. Fırka'dan bir müfreze Boğlan Boğazı'na ilerleyerek bölgeyi hayli yıkıma uğrattı. 6 Nisan gününe gelindiğinde, 12. Fırka kumandanı olan Mirliva, Şeyh Said'in çember içine alınmış olduğundan emindi⁽¹⁴⁾.

3 Nisan'dan sonra Şeyh Said'in ele geçmesi an meselesiydi. Şeyh ve maiyetindekilerin 14 Nisan günü Muş'un kuzeyindeki Murad Suyu köprüsünden geçmeleri, Talat Bey kumandasındaki 34. Alay tarafından engellendi. Bulanık üzerinden İran'a geçmeyi ümit eden Şeyh, Varto'ya doğru çekilmek zorunda kaldı. Şeyh Said'in maiyeti, 15 Nisan günü Abdurrahman'a (bazı kaynaklarda Çarpık Köprüsü olarak geçer) doğru ilerlediler; burada, bir kaç asker ile Hormek ve Selçuklu Hüseyin aşireti mensuplarından mürekkep bir müfrezenin hazırladığı bir tuzağa düşerek yakalandılar. Şeyh Said burada ele geçirildi. Şeyh Said ile içlerinde Cibranlı Kasım, İsmail, Mehmet ve Reşit, Çan Şeyhleri Şemseddin, İbrahim ve Hasan ile Hacı Halid'in bulunduğu 50 kişi Türk müfreze kumandanına teslim oldular. Van Bruinessen, kaynaklarının genel olarak Şeyh Said'in, olayların gidişatından memnun olmayan Cibranlı Kasım Bey'in ihanetine uğramış olduğunu iddia ettiklerini ifade etmektedir (17). Cibranlı Kasım Bey, babası ve kardeşlerinin isyanın diğer liderleri gibi Diyarbakır İstiklal Mahkemesi tarafından cezalandırılmadığı ve ölümden kurtulduğu düşünülecek olursa, bu ihanet iddiasında bir doğruluk payı olabilir. Ertesi gün, 16 Nisan'da Şeyh Said'in maiyetindeki diğer liderler de yakalandılar. Üç hafta kadar sonra, 10 Mayıs günü yakalanan veya teslim olan liderlerin tümü Çabakçur'da toplanarak kaymakam Saim Bey'in sıkı gözetimi altında Diyarbakır'a sevk edildiler. Buradaki istiklal mahkemesi, bunların 47'sini idama mahkum etti (16).

Şeyh Said'in yakalandığı 15 Nisan tarihinde isyanın en şiddetli

günleri sona ermiş bulunuyordu. En şiddetli çatışmalar Nisan'ın ilk haftası boyunca asilerin Erzurum'a doğru bir çıkış yapmaya çalıştıkları kuzeydoğu mıntıkasında meydana gelmişti. Ancak, Diyarbakır'ı zaptetme teşebbüsü daha 9 Mart'ta başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Güneybatı mıntıkasında Şubat sonuna kadar Sive- rek'te; batıda ise Elazığ'da 7-8 Mart'ta ve kuzeyde yine Şubat so- nunda Kiğı'da ulaşılmıştı. En çetin çarpışmaların meydana geldiği kuzeydoğu mıntıkasında ise, rüzgar Mart ayı ortalarından itibaren isyancı kuvvetlere karşı esmeye başlamıştı.

İsyanın en önemli muharebelerinden pek çoğu, daha Türk kuv- vetleri tamamen seferber edilemeden gerçekleşmiş bulunuyordu. IV. Bölüm'de anlatıldığı gibi, Türk kuvvetleri 1 Nisan'a kadar en az 52.000 kişilik güce ulaşmıştı. Eğer, dokuza-dörtlük tayın-tüfek nis- beti doğruysa, bu, Türk kuvvetlerinin Mart ayındaki en büyük muha- rebelerde bile 25.000 kişiden daha az silahlı askerle çarpıştıklarını gösterir. Nisan başlarında 52.000 askerin seferber duruma geçiril- miş olması, Türk kuvvetlerinin isyanı hızla kontrol altına almasını ve bastırabilmesini sağladı. Fakat küçük çaplı isyan ve çarpışmalar 1929 senesindeki Ağrı İsyam'na kadar devam etti. Kürtler'e karşı seferber edilen Türk kuvvetleri, Türkler'in Irak'a taarruza hazırlandık- larından veya en azından o sırada Milletler Cemiyeti'nde tartışıl-makta olan Türkiye-Irak hududu meselesinde daha iyi bir konuma ulaşmaya çabaladıklarından endişelenen İngiliz istihbaratı tarafın- dan sıkı bir şekilde izlendi⁽¹⁷⁾.

Sonuçta, 5 Haziran 1926 antlaşması ile Türkiye ve Irak arasındaki hudut hattı haline gelecek olan Brüksel Hattı, 29 Ekim 1924 tarihinde tesbit edilmişti. Bu karar, 16 Aralık 1924 tarihinde Milletler Ce- miyeti tarafından onaylandı⁽¹⁸⁾. Türkiye ile Britanya arasındaki müza- kereler, Şeyh Said İsyanı ve bastırılması sırasında da hızla devam etti. İsyan, seferberliğin gerçekleştiği devre haricinde, 5 Haziran 1926 antlaşması ile sonuçlanacak olan müzakereleri hızlandırdı.

İngiliz istihbaratı, Beytüşebap Ayaklanması'nın hemen ardından Doğu'ya sevk edilen asker sayısındaki artışları kaydetmiş bulunuyor. Bu raporlarda, sevk edilen kuvvetlerin Kürtler'i bastırmak ve şayet Brüksel Hattı nihai hudut olarak kabul edilecek olursa Türk tarafında kalacak olan Nasturiler'i buradan sürmekle vazifeli oldukları belirtilmiştir. İngiliz istihbaratının Kürt Milli Komitesi olarak adlandırdığı ve muhtemelen Kürt Teali Cemiyeti ve Azadî üyelerinden mürekkep bir teşkilatın üyeleri, Kürt istiklâli meselesi üzerine tartışmak için 4 Kasım 1924 günü Diyarbakır'da Türk subaylarıyla bir araya geldiler. Bu toplantılar, Ağustos ayı başlarında yine Diyarbakır'da yapılmış olan müzakerelerle alakalı olmalı. İngilizler'e göre, Kürtler şayet Türkler'den iyi bir cevap alamayacak olurlarsa isyana hazırlanacaklardı. Türkler'in verdiği cevap Kürtler açısından uygunsuzdu; 20 Kasım 1924 günü Diyarbakır valisi öldürüldü. Türkler'le Kürtler arasında 4 Kasım'da yapılan müzakerelerden daha önce Adana'dan Resulayn'a kadar altmış vagon dolusu asker sevk edilmiş bulunuyordu. 12 Kasım'da Diyarbakır'dan Mardin'e iki sahra topu sevk edildi. 20 ve 26 Kasım tarihlerinde, Diyarbakır'dan Mardin'e bir piyade ve bir süvari alayı sevk edildi. Kasım ayı boyunca, Türkler ve Ziri Kürtler'i arasında çatışmalar aralıksız devam etti. 14 Aralık günü, çeşitli yerlerden Diyarbakır'a 16 sahra topu sevk edildi. 25 Kasım 1924'te 200 süvarilik bir kuvvet, Diyarbakır'a geldi. Aralık ayı sonuna gelindiğinde, biri Kale Mora köyünde ve diğeri Mansuriye'de olmak üzere Diyarbakır'da, bin Türk süvari alayı bulunmaktaydı. İlaveten, bir kilisede dört havan topu vardı. 12 Ocak 1925 günü, Miralay Ali Bey kumandasındaki 2. Fırka Siirt'te karargâh kurdu. Bir takımı eksik olan bir piyade alayı, dört havan topuyla birlikte Bitlis'e vardı⁽¹⁹⁾. Demek oluyor ki, Türkler, Kürt mukavemeti ile karşılaşmaya hazırlıklıydılar, fakat Şeyh Said isyanı çapında bir isyan beklemiyorlardı

İngiliz istihbaratı da isyan büyüklüğünü takdir etmeye hazırlıklı değildi. İsyanın büyüklüğünü anlayabilmek, patlak vermesinden ancak iki-üç hafta sonra mümkün olabildi. İngiliz istihbaratı, pek çok açıdan Türk istihbaratına dayandığından dolayı, Türkler'in yeterli bilgiden mahrum olması İngiliz istihbaratını da zor durumda bırakmış olmalı. Behçet Cemal ve Metin Toker, Türk hükümetinin isyan hakkında edindiği bilgileri iyi değerlendirememekle kaçırmış olduğu fırsatlardan bahsetmektedirler. Bununla beraber, 1 Mart'tan başlayarak, istihbarat raporlarında ve diğer kaynaklarda isyana dair kapsamlı bilgiler yeralmaya başladı. Cizre'deki Türk kuvvetleri kumandanı, 1 Mart 1925 günü Milli Kürtler'inden dört reisi, aşiretlerini Cizre'ye taarruz etmeye teşvik ettikleri gerekçesiyle tutuklayarak idam ettirdi. Navaf ibn Mustafa ve Ali Barhan da idam edilenler arasındaydı. İngilizler 3 Mart'ta, Türkler'in Darbeziya'da 12000 kişilik bir kuvvet yerleştirmeye niyetli olduklarını tahmin etmekteydiler. 14 Mart tarihli raporlar, Bitlis yamaçlarında meydana gelen ve 150 Türk'ün öldüğü, âsilerin de büyük kayıplar verdiği bir çatışmayı kaydetmekteydiler. Şeyh Said'in Diyarbakır'ı zaptetme teşebbüsünde başarısız olduğu 7-8 Mart tarihinden sonra, 14 Mart gününden başlayarak, âsilerle işbirliği yaptığı varsayılan pek çok Kürt her gün idam edilmekteydi.⁽²⁰⁾

Mart başında, Adana'da Deli Nuri'nin kumandasında 25000 askerden mürekkep kuvvetlerin, Suriye,de geçen demiryolu vasıtasıyla Diyarbakır'a ve isyan bölgesine sevkedilmek üzere seferber edildiğine dair raporlar vardı. İzmit, Ankara ve Adana'dan sevkedilen birliklere ek olarak, kuzeyde Sivas, Kars ve Sarıkamış'tan sevkedilmekte olan birlikler de vardı. İngiliz istihbaratı, 2 Mart'tan itibaren, Türk kuvvetlerine dair tahminlerde bulunmaya başladı ve Nisan ortasında 52000 kişilik bir sayıya ulaştı. Türkler, birliklerin seferber edilmesi çabalarına paralel olarak, Krupp ve Scoda firmalarından

ağır silahlar temin etme teŖebbüslerini de hızlandırdılar. Bu gayretler, Türk İstiklâl savaşının bir kahramanı ve daha sonra Almanya sefirii olan Kemaleddin Sami Paşa'nın dönüşü ile kolaylaştı; Paşa, Kürtler'e karşı harekâtın baş kumandasını üzerine alacaktı. İngiliz istihbaratına göre, Kemâleddin Sami Paşa, Türkler'in en iyi ikinci paşasıydı. En iyisi, Erzurum'daki sekizinci kolordu kumandanı Yasin Paşa idi.⁽²¹⁾

Kemâleddin Sami, bazı kaynaklara göre, Türkiye'ye dönmek üzere Berlin'den ayrılmadan önce, silahlar hakkında bilgi sahibi olan bir Alman işadamından, Friedrich Wilhelm Hayer'den, zehirleyici gaz uzmanlarıyla temas kurmasını istemişti. Kemaleddin Türkiye'ye geldiğinde, mahiyetinde iki Alman gaz uzmanı da vardı. Hayer'in iş ortağı, İngiliz istihbaratına, zehirli gazın, anladığı kadarıyla hava bombardımanlarında kullanılacağını anlatmıştı. Daha sonraki arşivlerde, zehirli gaz kullanımına dair bir delile tesadüf etmedim; İngiliz istihbaratı da, Türkler'in âsilere karşı zehirli gaz kullandığından hiç bahsetmez. Bununla beraber, öyle anlaşılıyor ki, Hayer, gazın bombalarda kullanımını istemekteydi; zira, Ocak ayındaki İstanbul seyahatinin gayesi buydu. Hayer, Schroeder ve Froelich'in ortak olduğu alman firması Türkler'e, 50.000 çift postal, 50.000 matara ve üniformalar için malzeme satmıştı. İhale, İstanbul'da önemli bir Türk askeri müteahhiti olan Hüseyin Hüsnü Bey tarafından yapılmıştı.⁽²²⁾

İngiliz istihbaratı, 1 Nisan'dan itibaren muharebe ve müsademeler esnasında ölen veya daha sonra idam edilen âsi liderlerinin ve aşiret reislerinin isimlerini kaydetmeye başladı. Aşiret reisleri ve bazen tüm bir aşiret Irak'a kaşmaya başladı. Kuzeydoğu mıntıkasındaki önemli müharebeler de teferruatlı olarak kaydedilmiştir.

Ŗeyh Said'in Nisan ayı ortasında elegeçirilmesinin ardından,

Türk kuvvetleri, işgal ettikleri bölgeyi zalimane bir şekilde sindirmeye başladılar. Tüm Kürtler'i silahsızlandırma, yönünde gayret sarfediliyordu; evler ve köylerin tamamı yakıldı ve bazı Kürt liderleri ve aşiretlerinin batıya sürgüne gönderilmeleri süreci de başladı. Bu zalimâne tedbirler, Kürtler'in 1925 ve 1926'da mukavemete ve isyana devam etmelerinden kısmen sorumludur. Haziran ayına gelindiğinde, İngiliz istihbaratı, Diyarbakır ve civarında yaşayan Zaza Kürtler'inin çembere alındığını ve "Sıkıştırıldıktan sonra bombalarla tamamen katledildiklerini, bu amaç için iki taburun vazifelendirilmiş olduğunu, bir saatten fazla bir süre boyunca esirlerin üzerine sürekli bomba yağdırıldığını" rapor etmekteydi.⁽²³⁾

Türkler, henüz emeklemekte olan hava kuvvetlerini de Şeyh Said'e karşı kullanmışlardı. Türkler, 1925 başında çok küçük bir hava filosuna sahip bulunuyorlardı. Türkler'in 1 Ocak 1925'te kaç tane uçağa sahip olduğuna dair tam bir rakam edinemediysem de, aynı yılın sonunda 85 adet uçakları vardı; bunların önemli bir kısmı, doğrudan Kürtler'e karşı kullanılmak üzere satın alınmıştı.⁽²⁴⁾ Uçakların on adedi cephane uçağı, yirmisi Bregeut, onu Junker, otuzu Candron ve onyedisi Sovoia idi. Uçaklar, Fransa, Almanya ve İtalya'dan satın alınmıştı. 14 Bregeut ve 10 adet Junker keşif ve bombardıman uçağı 1925 senesinde gelmişti. Sovoia'lar hidroplanda ve biri hariç tamamı İtalya'dan satın alınarak 1923 senesinde teslim edilmişti. Türkler'in 1925 başlarında sahip olduğu uçakların çoğu, kazalar, yedek parça yokluğu ve benzeri sebepler yüzünden kullanılabilir durumda değildi.

Şeyh Said'e karşı harekât başladığında, Türkler'in yedi uçaktan mürekkep ve üsleri Mardin'de bulunan küçük bir filoları vardı; yedi uçaktan sadece ikisi hizmete hazırды. Kısa bir müddet sonra dört uçak daha geldi. Fakat, onbir uçaktan sadece altısı kullanılabilir durumdaydı ve biri tek hotluluydu. Bu altı uçak, Diyarbakır'dan havala-

narak günde iki hava akımı gerçekleştirebilmekteydiler. Geceleri Kürtler tarafından tahrib edilme ihtimalini azaltmak için muhtemelen Mardin'e dönmekteydiler. Diyarbakır havaalanında iki uçak, Şeyh Said'in 2 Mart taarruzundan iki gün önce Kürtler tarafından tahrib edilmişti. Öte yandan, İstanbul'dan trenle gelen yakıt ve bombalar da Mardin de teslim alınabilmekteydi. Pilotların yalnızca iki veya üçü, Almanlar tarafından eğitilmiş nizamî Türk hava subaylarıydı. Her filo bir yüzbaşı tarafından idare edilmekteydi. Diğer pilotlar, aldıkları ücrette tekabül eden rütbeye göre üniforma ve bere giyen sivillerdi. (25)

Türk hava kuvvetlerinin isyanın bastırılmasındaki payına dair bilgi hayli nadirdir; fakat bu payın çok düşük bir düzeyde olduğu tahmin edilebilir. isyan bölgesinin hayli engebeli bir arazi olması, hava operasyonlarını sınırlandırmaktaydı. Uçakların güvenilir olmaması ve pilotların tecrübesiz olmaları da bunda etkili olmuş olsa gerek.

Buna rağmen, Şeyh Said İsyanı Türk Hava Kuvvetleri'nin katıldığı ilk muharebe ortamıydı ve pilotlar için çok kıymetli bir savaş tecrübesiyle birlikte mekanik ve lojistik eğitim imkanı da sağladı. Şeyh Said isyanının bastırılması, Türk hava kuvvetlerinin daha sonraki gelişimindeki önemli âmillerden biri oldu. Türkler, RAF'ın, özellikle Hava Bakanlığı Ağustos 1922'de kumandayı Savaş Bakanlığı'ndan aldıktan sonra Irak'taki başarısına şahit olmuşlardı. Irak'taki İngiliz hava kumandanı Sir John Salmond'un, ileri atak politikası, büyük ölçüde, Kuzey Irak'taki Kürtler'i ve Araplar'ı en ucuz şekilde ve en az sayıda asker kullanarak kontrol altına almak açısından RAF'ın ve bombardıman tekniğinin etkililiğini sınama niyetinden kaynaklanmaktaydı. RAF'ın bu ileri atak politikasından kaynaklanmış olduğu başarılarından biri de, Özdemir Paşa kumandasındaki Türk kuvvetlerinin Revanduz'dan püskürtülmesi olmuştu.

Türk hava kuvveti, 1926 senesi sonu itibariyle 80 adedi hizmete hazır 106 uçaktan oluşmaktaydı. Bir kumanda teşkilatı da oluşturulmuştu ve kumandaya müfettiş olarak Miralay Muzaffer Bey geçmişti. Hava kuvvetindeki tüm subaylar, özellikle aynı rütbedeki ordu subaylarıyla karşılaştırıldığında çok iyi ücretler almaktaydılar.

Seferberlik, Mart ayında hızlandı. 1903-1905 doğumlular Adıyaman'da, 1903-1904 doğumlular Akşaray'da askere çağrıldılar. 1885-1900 doğumlu tüm Müslümanlar'ın askere alınacağına dair talimat verildi. 1901-1904 doğumlu Hristiyanlar ise Mersin yakınlarındaki angarya birliklerine katılacaktı.⁽²⁶⁾

Şeyh Said'in ele geçirilmesinden sonra, müstakbel bir Kürt miliyetçi hareketinin belini kırmak amacıyla geniş operasyonlar devam etti. Türkler, Şeyh Said isyanı çapında bir isyan daha olmayacağından kat'iyetle emin oluncaya kadar askeri kuvvetlerinde indirimle gitmediler. Geniş sayıdaki kuvvetleri, aynı zamanda, Irak-Türkiye hududu konusundaki Türk-İngiliz anlaşmazlığında olabildiğince üstünlük sağlamak amacıyla da kullanılabilirdi. Türkler, altı ay önce kendileri tarafından sürülmüş olan Nasturiler'in köylerine dönmelerine bile müsaade ettiler. Lizan Süryaniler'i lideri Mâlik Kosaban'a halkının köylerine dönmesi için izin verildi. Türkler, Süryaniler'in önde gelen sözcülerinden Tevriz Hanım'ın halkının Türkiye'deki Tiari memleketine dönebilmesi için Fransızlar'dan pasaport talep etmesine de olumlu tepki gösterdiler. İngiliz istihbaratı, Türkler'in Süryaniler'in memleketlerine dönmelerini istemelerinin, üretim, Kürtlere karşı denge oluşturma ve Irak ordusunda zorunlu asker olarak alınmalarını engelleme gibi kaygılardan kaynaklanmış olduğunu tahmin ediyordu. Süryaniler, Hintliler'le birlikte Irak ordusunun piyade birliklerinin belkemiklerinden birini oluşturmaktaydılar.

1000-2000 kişilik bir Türk askeri kuvveti, Haziran 1925'te Goyan

topraklarını da işgal ederek ay boyunca çatışmalara devam ederek burada kaldılar. Kürtler, Haziran ortasında Maden'de hâlâ mukavemet devam etmekteydiler. 1000-2000 askerden mürekkep diğer bür Türk kuvveti de Cebel Tur bölgesindeki operasyonlar için vazifelendirilmiş; 1000-2000 askerlik bir kuvvet ise, 20 Haziran'da Midyat'a varmıştı. Haziran ve Temmuz ayları zarfında, Türk birliklerinin ve askerlerinin bazen 3000 başa varan büyük koyun sürülerine el koyarak müzayedede sattıklarına dair raporlar alınmaktaydı. Bu tür aktivitelerin başka yerlerde de devam etmekte olduğuna dair raporlar gelmekteydi.⁽²⁷⁾

Türk kuvvetleri; Haziran ve Temmuz ayları boyunca kasabaları işgal eder ve köyleri sindirirken, hayatta kalan bazı Kürt liderleri de Muş havalisindeki Sigo ve Hayter aşiretleriyle birlikte gerilla savaşını başlatma kararı aldılar. Türkler'in bu mukavemet hareketini de bastırmasının ardından, bu liderlerden bazıları firar ederek Hizan, Garzan, Beşiri ve Sosan bölgelerinde gerilla faaliyetlerine teşebbüs ettiler; bu faaliyet, 1925 senesi sonuna kadar devam etti. Gerilla faaliyetinin lideri Nuh Bey, ancak Kasım ayı geldiğinde Irak'a firar ederek Iraklı Kürt lideri Şeyh Mahmud'a sığındı⁽²⁸⁾ Doğrudan Şeyh Said isyanı ile alakalı İngiliz hava istihbaratı raporları, 1 Mart 1927'ye kadar devam etmektedir. Bu raporlar, Kürtler'in Türk kuvvetlerine karşı sürürmekte oldukları mukavemet hareketlerine dair teferruatlı bilgiler ihtiva etmektedir. Hava Bakanlığı arşivlerinin II.Kısım'da bulunan bazı raporları, özellikle 18 Haziran'dan 12 Eylül 1925'e kadar devam eden hadiselerle dairdir ve isyanın büyüklüğüne işaret eder⁽²⁹⁾.

İsyanın Türkler açısından en ciddi şekilde vuku bulunduğu mıntikalardan biri de, Abdülkadir'in oğlu Seyyit Abdullah'ın kumandasında bulunan mıntıkadır. Seyyit Abdulkadir, oğullarından Seyyit Mehmet, ve Hacı Ahti, Palulu Kör Sadi, Bitlis'li Kemal Fevzi ve Hoca Askeri ile birlikte, 27 Mayıs günü Diyarbakır'da idam edilmişti. Seyyit

Abdullah ise, Van, Bitlis ve Hakkâri bölgesinde güçlü bir mukavemet hareketi ve gerilla faaliyeti başlattı. Bu, sonraki olayların bir habercisiydi. Irak'taki Kürtler, Abdullah'ın ricalarına rağmen isyana katılmadıkları halde, isyan aylarca sürdü. Dahası, Abdullah'ın gerillalardan kaçarak Iraklı Kürt aşiretlerine sığınan Türk askerleri, Iraklı yetkililer tarafından Türk hükümetine iade edildi. Abdullah'ın kumandasındaki hareket, özellikle Şemdinan bölgesinde hayli kararlı bir şekilde sürmekteydi. 200 Türk askeri burada öldürüldü. Geravi ve Sereyan'da yerleşik Kürtler'in yardımları, Türk kayıplarını azaltmaktaydı. Doğal olarak, bu aşiretlere mensup göçer Kürtler, yerleşik kardeşlerinden farklı olarak, Türkler'e yardım etmediler. Bu küçük isyanların ve sürmekte olan mukavemetin gücü, Fransız istihbaratını, Ağustos ve Eylül isyanlarının, Şeyh Said İsyanından daha büyük olduğunu düşünmeye yöneltti. Fransızlar, İngilizler'in bu defa Kürtler'le birlikte hareket ettiklerini düşünmekteydiler.³⁰ İngiliz istihbaratının tahminlerine göre, Ağustos 1925 sonuna gelindiğinde, Kürt eşrafından 357 kişi İstiklal Mahkemeleri tarafından idama mahkum edilmiş bulunuyordu.

Şemdinan'da Türk kuvvetlerinden kaçmış olan Seyyit Abdullah, 16 Eylül'de İngilizler'in Irak Yüksek Komiseri Sir Henry Dobbs ile görüştü. Abdullah, kendisi ve halkından 700 kişi için Irak'a iltica hakkı talep etti. Dobbs, Türkiye'ye saldırmaması koşuluyla bu izni verdi. Dobbs, şunu da eklemekteydi: "Türkler, Irak Hududu'na dair Milletler Cemiyeti kararına itaat etmez ve amaçlarına vasıl olmak için tekrar husumete başvurlarsa, o zaman mücadele tekrar başlar ve ancak böylelikle Büyük Britanya'nın Kürt milliyetçilerine yardım etmesi mümkün olabilir."³¹ (abç) Dobbs'un Abdullah'a verdiği izahat, Şeyh Said İsyanı'nın da sonuna işaret etmektedir. 16 Eylül 1925'e gelindiğinde, Dobbs, Türkiye'nin 29 Ekim ve 16 Aralık 1924 tarihli Milletler Cemiyeti kararlarını kabul edeceğini düşünmekteydi.

Şeyh Said İsyanı, III. Bölüm'de de belirtilmiş olduğu gibi, Türkiye'nin dahili siyaseti açısından hayati bir devrede meydana gelmiş bulunuyordu. Atatürk, ateşli Kemalistler ile Mustafa Kemal'in bazı politikalarına muhalefet eden İkinci Grup üyeleri ve Kâzım (Karabekir), Ali Fuad (Cebesoy), Rauf (Orbay), Refet (Bele), Adnan (Adivar) Beyler ve Halide Edip gibi şahıslar arasındaki iktidar mücadelesi sonucunda, İsmet Bey'e tekrar hükümette vazife vermenin mecburi olduğunu düşünmüş ve 21 Şubat'ta da bu kararı uygulamıştı. Mustafa Kemal, İsmet ve Fethi Beyler'le birlikte 24 Şubat günü, isyanı konu alan yedibuçuk saatlik bir toplantı yaptı. Toplantıdan anlaşıldığı kadarıyla, İsmet Bey, Başvekil Fethi Bey'den daha sert bir politika izleyerek isyana karşı daha fazla askeri seferberliğe gidilmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Mustafa Kemal, İsmet Bey ve izlemek istediği sert politikaya taraftardı. İsmet Bey, Mustafa Kemal'e muhalefet eden basma ateş püskürüyor, basının laikliğe muhalif tutumuyla dolaylı olarak isyana cesaret vermiş olduğunu iddia ediyordu. Özellikle **Tanin** Gazetesi Editörü Hüseyin Cahit (Yalçın), **Tevhid-i Efkâr** Editörü Velid Ebuziya, **Vatan** Gazetesi Editörü Ahmet Emin (Yalman), dini unsurları destekleyen bir gazete olan **Sebilürreşat**'ın Editörü Eşref Edip, İsmet Bey'in ana hedefleriydi. Behçet Cemal'e göre, Hüseyin Cahit İttihat ve Terakkici; Ahmet Emin, Rauf Bey grubuna ve Velit Ebuziya, halifelik taraftarı gruplara mensuptular ³².

Hükümet, 25 Şubat günü tüm Doğu Vilayetleri'nde Örfi İdare ilan ederek isyanı destekleyen herkesin İhaneti Vataniyye Kanunu'na tabi olduğunu ilan etti. Hükümete muhalefet için siyasi bir vasıta olarak dini desteklemek de vatana ihanet sayılacaktı. Hükümetteki pek çok üye, isyanı bir iltica hareketi olarak vasıflandırmakta hızlı davrandılar. İsmet Bey'in grubu, isyanı, hükümeti devirmeyi gaye edinmiş büyük bir karşı-devrimci hareket olarak vasıflandırırken, Fethi Bey'in grubu ise, isyanın sınırlı bir hareket olduğunu ve doğu vilayetlerinde kontrol altına alınabileceğini iddia etmekteydi ³³.

Fethi Bey, Halk Fırkası içinde 2 Mart günü yapılan güven oylamasını kaybedince, 3 Mart 1925'te istifa etti ve İsmet Bey hükümetten ve Mustafa Kemal'den Şeyh Said İsyanı'na karşı sert tedbirler uygulama yetkisi alarak tekrar Bayvekalet koltuğuna oturdu. İsmet Bey, ertesi gün, 4 Mart tarihinde, Meclis'ten Takrir-i Sükûn Kanunu'nu geçirmeyi başardı.

Bu kanun, istiklal mahkemelerinin iki yıllık bir süre için tekrar faaliyete geçmesini mümkün kılmaktaydı. Asileri ve hükümete karşı çıkan herkesi itham etmek, hapsetmek ve idam etmek için diktatörce bir kudret verilmiş olan istiklal mahkemeleri, Diyarbakır ve Ankara'da faaliyet gösterecekti. Ankara İstiklal Mahkemesi, Kemalistler'e muhalefet etme cesaretini gösteren fertleri yargılayıp cezalarını infaz edecekti; Diyarbakır İstiklal Mahkemesi ise, isyancıları ve işbirliği yapmış oldukları varsayılan fertleri mahkum etmek ve cezalarını infaz etmekle yükümlüydü.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ne anlama geldiğini Mustafa Kemal'in muhalifleri de anlamakta gecikmediler; kanun, hükümetten farklı düşünceleri ifade etmeye cesaret eden tüm gazete ve yayınları kısıtlamak ve durdurmak için kullanılabilirdi ve kullanılacaktı da. TBMM'de ateşli tartışmalardan sonra 22'ye karşı 122 reyyle kabul edildi. Mustafa Kemal, isyanla birlikte muhalefeti de susturmak için kanuni bir mekanizma elde etmiş olmanın rahatlığıyla 8 Mart günü nasihat kabilinden bir nutuk atarak, isyanın barış, iktisadi şartlar ve üretkenlik açısından Türkiye'ye verdiği zararlardan söz ederek, her Türk'ün vatanperver bir şekilde isyana karşı koymasını gerektiğini söyledi³⁴.

İstiklal Mahkemeleri, Mart ortasında faaliyete geçmeye hazır bir hale gelmişti. Diyarbakır İstiklal Mahkemesi, bir reis, bir savcı, iki âzâ ve bir vekilden mürekkepti. Reis, Denizli mebusu Mazhar Müfit (Kansu) idi. Sekiz ay sonra, hastalığı nedeniyle yerine Giresun me-

busu Hacı Muhittin (Çarıklı) geçerek on ay bu vazifeyi sürdürdü. 6 Aralık 1926'da Urfa mebusu Ali Saip (Ursavaş) reis oldu. Savcı, Karesi mebusu Süreyya Bey (Özgeevren) idi. Ali Saip'in riyaset vazifesine geçmesiyle, yerine Kocaeli mebusu İbrahim geçti. Vekil olarak Bozok mebusu Avni Doğan tayin edilmişti. Seyyid Abdülkadir ve oğluyla birlikte dört kişiyi daha 27 Mayıs 1925'te; Şeyh Said ve beraberindeki 46 kişiyi ise 29 Haziran'da idama mahkum eden bu mahkemeydi. Daha pek çok ölüm cezası verildi; Ağustos sonu itibarıyla İngiliz istihbaratının tahmini, Kürt eşrafından 327 kişiye ölüm cezası verilmiş olduğuydu; idamlar bundan sonra artarak devam etti. Türk hükümetinin kendisi de, 15 Şubat tarihinden iki buçuk hafta sonra 1.000'den fazla ferdin tutuklanmış, 900'ünün davasının görülmüş ve 57'sinin idam edilmiş olduğunu ilan etmekteydi; 800 kişi daha, eşkiyalık gerekçesiyle tutuklanmış bulunuyordu. İstiklal mahkemeleri, vazife süreleri sona erene kadar toplam 7440 kişiyi tutuklamış ve 660 kişiyi idam etmiştir³⁵.

Daha 5 Aralık 1926'da, Türkiye'nin Kosova'dan hicreden Müslüman Arnavutlar'ı isyan bölgesine yerleştirmeyi planlamakta olduğuna dair raporlar alınmaktaydı. Türkler'in 40-50.000 Çerkes muhacirini de Kürt topraklarında iskân etmeye niyetlendiği rapor ediliyordu. İngiliz Büyükelçisi Sir George Clerk, 1927 senesinde, Kürtler'in 1926 senesi boyunca devamlı bir şekilde ve "1915 senesindeki kitlesel Ermeni tehcirini hatırlatacak çapta" tehcir edilmiş olduklarına dair Hava Bakanlığı raporlarını teyid etti. Clerk, devamlı şöyle demektedir: "sürgünler tamamlanıncaya kadar en az 20.000 erkek, kadın ve çocuğun daha evlerinden zorla sürüleceklerini söylemek mübalağa olmaz". İngiliz raporları, Aralık 1927'de şu bilgiyi vermektedir: "ülke, artık terör vasıtasıyla sindirilmiş bulunuyor; fakat, büyük askeri kuvvetler çekilecek olursa böyle sakin kalmayacaktır; Kürtler, silahlarının yüzde doksanını saklamış bulunuyorlar." ³⁶

Doğu Vilayetleri'nde jandarma kuvvetlerini genişletmek için 1928 bütçesinden 1.500.000,-TL'nin tahsisi meselesi, TBMM'de oylanarak kabul edildi. İbrahim Tali Bey, Kasım 1927'de tüm valilerin üzerinde bir yetkiyle Doğu Vilayetleri Müfettişi tayin edildi. Diyarbakır'da vazifeye başlamak için 8 Haziran 1928'de Ankara'da ayrıldı. İbrahim Tali Bey'in tayini, Türk hükümetinin 9 Mayıs 1928'de çıkarılan bir Af Kanunu'na rağmen, Kürtler'i yatıştırmayı başaramadığı ve bu yönde endişeleri olduğuna işaret eder. Ancak, Şeyh Said İsyanı'na katılan bazı Kürt liderleri af kanunundan yararlandılar. Şeyh Said'in kardeşleri Şeyh Mehdi ve Şeyh İbrahim, 12 Ağustos 1928'de Mardin'de hükümet memuru olarak vazifeye başladılar. ³⁷

Kürt asilerin veya Türk kuvvetlerinin, isyanın başladığı 8 Şubat tarihinden Şeyh Said'in öldüğü 29 Haziran tarihine kadar kaç kayıp verdiğini tesbit etmek hayli zor. Türk kuvvetleri için dokuzda dört tayın-tüfek nisbetinde 52.000 kişilik tahmini rakam -ki, bu en fazla 25.000 silahlı asker demektir- bakılırsa, Türk kuvvetlerinin 5.000'den fazla kayıpları olduğuna inanmak mümkün görünmüyor. Bu nisbet daha az olmalı. Bazı kaynaklardan alınan raporlarda, Türk kuvvetlerinin 50.000 kaybı olduğu belirtilmektedir ki, bu çok büyük bir mübalağa olmalı. 15.000 ve 20.000 olarak verilen rakamlar bile hayli abartılmıştır.

İsyanın parasal olarak ne kadara mal olduğunu tesbit etmek de pek mümkün değil. Karşılaştığım tek rakam, Mete Tunçay'ın verdiği 20.000 İngiliz Lirası rakamıdır. Milliyetçi bir Kürt lideri ve yazarı olan Abdurrahman Gassemlou, isyanın 60.000.000 Türk Lirası'na mal olmuş olduğunu belirtmektedir (38). Kitleselel seferberliğe gitmek ve bunun için gereken malzeme, Türk hükümetine hayli pahalıya patlamış olmalı. İsyan bölgesinde ve Doğu Vilayetleri'nde büyük kuvvetler bulundurmamak, daha sonraki yıllarda da bütçede sürekli bir yük olarak kaldı.

Kürtler'in de önemli kayıpları oldu. Kürtler'in 15.000'den fazla silahlı adamla savaşmış olduklarını sanmıyorum. Demek oluyor ki, her iki kuvvetin de seferberliklerinin en yoğun olduğu dönemle, silahlı adam nisbeti 25.000'e 15.000; yani beşe üç nisbetindeydi. Kürtler, Mart sonu ve Nisan başındaki çarpışmalarda çok büyük kayıplar verdiler. Ancak, bana göre, ölen insan sayısı çarpışmalara katılanların yüzde yirmisine eşit olmalı. Hatırlanacağı gibi, Kürtler, Mart ve Nisan çarpışmalarına kadar fazla kayıp vermemişlerdi. Kayıpların 3-4.000'in üzerinde olduğunu zannetmiyorum. Şayet bu rakam 3.000 ise, bu çarpışmalara katılanların yüzde yirmisinin öldüğünü gösterir. Kürtler'in hızla gerilla savaşına geçtiklerini de hatırlamak gerekir; bu, kayıplarının sayısını daha da azaltmış olmalı. En büyük kayıplar, tuzaklarda verilmiş olmalı. Her iki taraftan da ölen insan sayısının 7.000-8.000 gibi bir rakama ulaşmış olması muhtemel olmakla birlikte, bu sayı bana fazlasıyla yüksek görünüyor. 8 Şubat- 29 Haziran arası dönemde toplam 5.000 kişinin ölmüş olması daha makul görünüyor, 15.000- 20.000 gibi rakamlar fazlasıyla mübalağalıdır.

Kürtler'in en büyük kaybı, çarpışmalarda değil, daha sonra gerçekleşti; arazileri tahrip edildi, köyleri yakıldı, halk sürgüne gönderildi; Türk zabıtları, askerleri ve jandarma, zulüm ve katliama girişti. Bu gaddarlıklar ve mezalim isyan esnasında ve sonrasında, yani 1925 senesinde hayli yoğun olmakla birlikte, 1926-27 seneleri zarfında da hafiflemeksizin devam etti. Kısa bir aradan sonra, 1929-30 İsyanı sırasında da bu uygulamalara tekrar dönüldü. (Bilal Şimşir bu konuya değinen İngiliz vesikalarını yayınlamıştır.)

Türk hükümetinin Kürt isyanını ve Kürt milliyetçiliğini kontrol altına almak ve bastırmak için sarfetmiş olduğu enerji, insan, para, malzeme ve zamanın büyüklüğü, Türk silahlı kuvvetlerinin 1924-28 arasında 19 silahlı çatışmaya girmiş olduğunu kabul etmesinden

daha iyi ifade edilemez; bu hadiselerde Türk Silahlı Kuvvetleri, Kürdistan'da meydana gelen 17 isyan ve ayaklanma hareketini bastırmaya gayret göstermişti. Bunlardan biri, 3-4 Eylül 1924 Beytüşşebap Nasturi Ayaklanması'ydı ve daha önce belirtildiği gibi, Şeyh Said İsyanı ile doğrudan ilgiliydi ³⁹. Diğer bir ifadeyle, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 1924-28 döneminde girmiş olduğu 19 önemli hadiseden 17'si doğrudan Kürt isyanlarına ve milliyetçiliğine karşıydı veya bunları bastırmaya yönelikti. Sadece iki olay, Aralık 1930 senesi Menemen olayı ve Hatay'daki harekât, Kürtler'le ilgili değildi. II. Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde, Kore (1951-1953) ve Kıbrıs (1974) hariç, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin silahlı eylemleri yalnızca Kürtler'e karşı olagelmıştır. Türkiye tarihçilerinin bu olguyu kabul etmemeleri veya kaydetmemiş olmaları, Amerikalı zencilerin tarihini ve etkisini incelemeden Amerikan tarihini veya Sovyet Müslümanlar'ının tarihini ve tesirini incelemeden Sovyet tarihini yazmaya benzer.

Şeyh Said'in isyanın pek çok liderinin 29 Haziran'da idam edilmeleri; Türk ordusunun isyan bölgesini büyük ölçüde kontrol altına almış olduğu bir döneme tesadüf eder. Şeyh Said, 20'nci asrın en geniş ve en uzun ömürlü silahlı Kürt isyanının liderliğini üstlenmiştir. İsyanı iki aydan fazla (8 Şubat-15 Nisan) kendisi kumanda etmiş, ölümüne kadar devam eden mukavemetin simgesi haline gelmiştir. Gerçekten de, ölümünden sonra da hâlâ hayatta olduğuna dair rivayetler ortalıkta dolaşmaya devam etti. Said'in liderliği, bazı müritleri arasında mehdiliğine ve Kürt milliyetçiliğinin geleceğine dair beklentilerin doğmasına yol açtı. Şeyh Said'in ölümü, Türkiye, Büyük Britanya ve diğer ülkeler için artık isyanın daha geniş çapta milletlerarası etki ve sonuçlarını değerlendirmelerinin zamanının geldiğine de işaret etmekteydi.

ŞEYH SAİT İSYANI'NIN ULUSLARARASI BOYUTLARI

Türkiye'de bir Kürt isyanına verilebilecek muhtemel İngiliz desteğine karşı 1921 sonbaharı sonlarında Savaş Bakanlığı'nda Ortadoğu Masası ve İstihbarat başkanı tarafından getirilen itirazlar, Şeyh Sait İsyanı sırasında hâlâ geçerliydi. Bu itirazlar şunlardı:

1) Böyle bir destek, İngiliz tarafına 21.000 pounda patlamış olan Arap isyanından bile daha çok mali külfet yükleyebilirdi;

2) İsyanın başlayacağı yer aşırı engebeliydi;

3) Türkiye'ye karşı silahlı bir saldırı, bazı çevreler tarafından İslamiyet'e saldırı olarak yorumlanacaktı;

4) İsyan istenildiğinde yarıda bırakılamazdı;

5) Ve böyle bir isyan, Kürtler'in İngilizler'ce yalnız bırakılması ve Türkler'in zulmüne terkedilmeleri olasılığını da beraberinde getirebilirdi⁽¹⁾. Devlet Arşivleri Bürosu'ndaki araştırmamda İngilizler'in Türkiye'deki Kürt isyan(lar)ını desteklemeye ilişkin politikalarını değiştirmiş olduklarını gösteren hiç bir belge bulamadım. Büyük Britanya ve Türkiye arasında Musul sorununun çözülememesiyle sonuçlanan farklılıklara rağmen, Kasım 1921'de oluşturulmuş politika, 8 Şubat 1925'te Şeyh Sait İsyanı'nın patlamasına değin yürürlükte kaldı.

Türk akademisyenler Ömer Kürkçüoğlu ve Bilal Şimşir'in yakın

dönemlerde yapılmış çalışmaları tamamen İngiliz belgelerine dayanır ve Türk basınının o zaman belirttiğinin aksine, İngilizler'in Şeyh Sait İsyanı'nda, en azından isyanın ilk günlerinde, hiç bir rol oynamadığı sonucuna varırlar⁽²⁾. Bazı İngiliz memurların isyanın Türkler için yarattığı güçlüklerden, özellikle de Musul'a yönelik iddialarının temelini oluşturan "Türkler ve Kürtler ırksal bir yakınlıkla (racial affinity) bölünmez bir şekilde birleşmişlerdir" şeklindeki Türk iddiasının çürümesinden açıkça haz almış olmalarına rağmen, bildiğim kadarıyla, İngilizler'in isyana karıştıkları iddiasını destekleyecek hiç bir Türk arşiv kaynağı yoktur⁽³⁾. Bir İngiliz Dışişleri Bakanlığı mensubu muhtırasında zamanın başbakanı İsmet İnönü'nün 7 Nisan 1925'te Büyük Millet Meclisi'nde "isyanın arkasında yabancı ve özellikle İngiliz etkisi olduğu şeklinde basında yer alan suçlamalara kulak asmamakta dikkatli" olduğu şeklindeki konuşmasına işaret etmiştir. 22 Nisan'da, Türkiye'deki İngiliz büyükelçisi Sir Ronald Lindsay, Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain'e çektiği bir telgrafta, Irak'ta İngiliz müdahalesi olduğu yolunda belgeler olduğunu belirtmiştir. Fakat, "belgeler, Kürt otonomisi fikirlerinin henüz başlangıçta olduğu 1919-1920 dönemine ilişkin gibi görünmektedir⁽⁴⁾.

Gerçekte,Devlet Arşivleri Bürosu'nda, istanbul'daki bazı İngiliz istihbarat uzmanlarının ve özellikle James Morgan'ın Şeyh Sait İsyanı'nın tohumlarının Türkiye tarafından atılmış olabileceğini düşündüklerini gösteren belgeler vardır. Kürkçüoğlu, Morgan'ın düşüncelerini ve kurgularını İngilizler'in isyana destek vermediklerine dair önemli bir kanıt olarak aktarır. Morgan Türkiye'nin isyanı neden desteklemiş olabileceğine ilişkin çeşitli sebepler belirtir:

1)Eğer şimdiki ayaklanma Ankara tarafından başlatılmışsa ve kendisine saldırarak sürüyorsa, Türk nizamı kuvvetlerinden çeşitli "firarlar" olacaktır. Başarılı asilerin

Musul vilayetindeki kardeşlerini kurtarmaya karar vermiş olduklarını, bu amaçla firar etmiş Türk askerlerinin yardımıyla, Musul vilayetini ele geçirmek için halihazırdaki sınırı aştıklarını ve işgal edilen bölgenin yönetimini Türkiye'ye bırakarak muhtemelen Türkiye'ye teslim olduklarını duyabiliriz⁽⁵⁾.

2)Başka bir olasılık, Türkiye'deki (Ankara tarafından desteklenen) başarılı bir ayaklanmanın, hepsi nihayetinde Ankara'nın buyruğuna girecek şekilde, Irak'taki Kürtler'in Irak boyunduruğundan kurtulmak ve Türkiye Kürtleri'yle birleşmek için (yine Ankara tarafından tasarlanan) bir bahane olabileceğiydi.

3) Diğer bir olasılık, ayaklanmanın, sonuçta Türk isyanlarının peşine düşülerek Irak sınırı ötesinde takip edilmesinin kendi görevleri olduğunu iddia edebilecek olan Türk askerlerinin, Irak sınırında yoğunlaşmaları için bir bahane oluşturabileceğiydi.

4) "Türk hükümeti hareketin tepkisel olduğu ve asilerin dini duyguları üzerinde oynayan belli etkiler nedeniyle oluştuğu görüşünü benimsemiş görünmektedir. Dini, ihanet için bir paravan olarak kullanma çabası kınanmıştır. Aynı zamanda, bu tepkisel ve dini hareket, hükümete ne türden olursa olsun muhaliflerini örfi idare vasıtasıyla bastırma ve onlarla uğraşma fırsatı sağlar. Belki 'İstiklal Mahkemeleri' orada yeniden oluşturulacaktır.

Türkiye, bağımsız bir Kürdistan yaratılmasını amaçlayan herhangi bir hareketi, kesinlikle bütün gücüyle bastırmaya çalışacaktır. İttihat ve Terakki Partisi'nin Turancı fikirleri, Türk hükümet çevrelerinde hâlâ etkilidir. Türkiye etkisini yaymayı ve Orta Asya Müslü-

manlar'ıyla yakın ilişki içinde olmayı istemektedir ve Küçük Asya'nın doğusunda bir tampon devletin kurulması bu planlara engel teşkil edeceğinden kesinlikle bastırılacaktır."

Dışişleri Bakanlığı'ndan D.A.Osborne,İngilizler'in Morgan tarafından belirtilen olasılıkları gözönünde bulundurması gerektiğini, fakat bazı Fransız askeri ve istihbarat görevlilerinin belirttiğinin aksine kendisinin, isyanın uydurma veya mübalağalı olduğuna inanmadığını söylemiştir, çünkü:

"1)Türkler bir askeri güç gösterisinden etkilenmeyeceklerdir;

2)isyan Türkiye'nin Musul'a yönelik taleplerinin reddedilmesini sağlamıştır;

3) İsyân, şimdiki Türk rejiminin dünyanın gözünde saygınlığını büyük oranda yitirmesine neden olmuştur;

4)İsyân bir kez patlak verdiğinde, Kemal'in İsmet'i(İnönü) yeniden Başbakanlığa atayabilmesi ve yükselebilecek herhangi bir eleştiri ve muhalefet dalgasına karşı bir çok baskıcı tedbir alınmasını sağlayabilmesi için, isyanın ciddiyeti abartılmış olabilir."⁽⁶⁾ İngilizler'in bir Türk saldırısından korkması gerekebileceği doğrultusunda başka kanıtlar, İngiliz askeri ataşesi Binbaşı Harenc'in Nisan 1925'-teki bir raporunda belirtilmiştir. Bu raporda Harenc, Türk Savunma Bakanı Recep Peker'in İtalyan Deniz Ataşesi Binbaşı Negroni'den 60.000 kişilik, fakat küçük bir hava gücü olan bir ordunun sadece 4.000 veya 5.000 kişilik, ama güçlü bir hava kuvveti olan bir orduyla karşılaştığı bir durumu gözlerinde canlandırmasını istediğini yazmıştır. Türk Savunma Bakanı şu soruyu sormuştur: "Sözû bile edilemeyecek kadar küçük bir hava kuvvetiyle veya hiç hava kuvvetiniz yokken kendi kuvvetlerinizden daha büyük bir kuvvet ülkenizi işgal etseydi, buna mâni olabilir miydiniz?" İngiliz yetkililer için Recep'in Irak'taki Türk ve İngiliz kuvvetlerine atıfta bulunduğuna

karar vermek uzun sürmedi. İngiliz Büyükelçisi, bu gibi raporların ışığı altında Musul sorununda hiç bir gelişme kaydedilemeyeceğini Dışişleri Bakanlığı'na hemen bildirdi⁽⁷⁾.

İngilizler'in Şeyh Sait İsyanı'na karışmaya istekli olmadıklarına ilişkin bir başka kanıt, Paris'teki İngiliz Chanchery'sinin 24 Mart'taki bir raporuyla ortaya çıkmıştır. Bu raporda şunlar yazılıdır: "Bugün, Mesud Fehmi Bey, kendini 'Cebeli-bereket Valisi' veya alternatif olarak Kilis'in eski valisi olarak tanıtarak Chanchery'nin bir üyesiyle görüşmek istedi. Ne istediği sorulduğunda, o bölgelerdeki ayaklanmayla ilgili olarak. Kürdistan'daki siyasi durumu tartışmak istediğini belirtti. Kendisine, bunun yalnızca Türkiye'yi ilgilendiren bir mesele olduğu ve bu sorunu tartışamayacağımız söylendiğinde ayağının tozunu üzerimize silkerek, ayrıldı". Osborne'un bir muhtıradı, "Ne söyleyeceğini duymak ilginç olabilirdi." diye yazmasına rağmen, daha yüksek kıdemli bir memur, Lawrence Oliphant, "Uzak durmak daha iyi." diye yazmıştır. Bu, İngilizler'in, Paris'te bile, Şeyh Sait İsyanı'ndan uzak durmak istediklerini gösterir. Haziran itibarıyla, İngilizler'in isyana karışıklarına dair hâlâ birkaç resmi Türk suçlaması vardı. 2 Haziran'da Lindsay, Chamberlain'e şu hususları ihtiva eden bir rapor yazdı: "*Garip* bir şekilde İngilizler'in Kürt hareketini kışkırttığı veya bu herekette yer aldığına ilişkin çok az şey duyulmuş veya *duyulmasına izin verilmiştir*. Üç ya da dört yıl önce bir İngiliz ajanı olduğu sanılan, fakat gerçekten bir Türk ajanı ve provakatörü olduğu anlaşılan Templi (Tamplin)'den bahsedilmiştir. Bu adamın kim olduğuna ilişkin hiç bir fikrim yok. Şeyh Sait'in Diyarbakır'ı aldıktan sonra, Cezire yoluyla İngiliz yetkililerle ilişki kurmayı umduğu da söylenmiştir. Gazete haberlerinde İngiliz faaliyetleri hakkında yazılan şeylerin hepsi bundan ibarettir" (vurgu eklenmiştir). Tampling, görünüşe göre, önceden İttifak polisinde yer almış ve "ajanlardan biri olan Keur [Kör] Sadi yoluyla Seyyid Abdulkadir'le büyük oranda uzlaşmacı bir iletişim kurmuştu." Lindsay'ın

belirttiğine göre, Tampling ve ortağı Hulse'un "yabancılara çalışmaya istekli oldukları anlaşıldığından İngilizler'ce şüpheli görülmüşlerdi, fakat diğer yandan Sir A. Block(bir İngiliz) tarafından bir sahte banknot olayında çalıştırılmışlardı." Haziran1925'te, Lindsay, Tampling'in artık Türkiye'de olmadığına fakat ortağı Hulse'un hala İstanbul'da "Rus Bolşevik yetkililerden para almakta ve onlar için çalışmakta" olduğuna inanıyordu⁽⁸⁾.

İngilizler'in Şeyh Sait isyanına karıştığına ilişkin çok az resmi Türk suçlaması olması şaşırtıcı değildir. 28 Nisan 1926'da, Türkiye ve Büyük Britanya arasında çok yakında bir barış antlaşmasının yapılması kesin olduğunda, Lindsay, Chamberlain'e daha o gün İsmet İnönü'yle görüştüğünü ve ona kabaca şunları söylediğini rapor etti:

Eğer Türkiye'de sorun yaratmayı isteseydik, ülkenin bir ucundan diğerine bir isyan başlatabilirdik. Fakat böyle yapmadık, ve bunu bilmesi gerkiyor. Geçen yıl (1925) Mart'ta, Şeyh Sait isyanı en üst noktadayken ona aktardığım bir gözlemi mi hatırlamıyor mu? O zaman ona, hiç şüphesiz Türkiye'nin isyanı yakında bastıracağını; [isyancıların] esir alınabileceğini, bunların tek tek tahkikat-ten geçi-rilip yüzleştirilmelirinin mümkün olabileceğini anlattım. Fakat ona, İngiltere'nin isyanda yer aldığına ilişkin hiçbir kanıt bulunmayacağını da, peşinen söyleyebilirdim. Ve şimdi, İngiliz müdahalesine ilişkin ne gibi kanıtlar bulduklarını soruyorum.

Lindsay şöyle demektedir: "Bu, İsmet'i sarsmaya yetmiş görünüyordu. Böylelikle, 1925 Kürt isyanında [İngiliz] parmağı olduğuna dair bir suçlamada bulunmaya bir daha teşebbüs edemedi." ⁽⁹⁾

Büyük Britanya'nın da, Türkiye'nin de, Şeyh Sait isyanını teşvik

etmediklerini kati olarak ortaya koyabildiysek, Britanya'nın isyan karşısında izlediği siyasi çizgiyi irdelemeye geçebiliriz. Özellikle 1925 başlarında Musul meselesinin halledilmesine dair bir emare yokken, Britanya neden Kürtler'i Türkiye'ye karşı tahrik etme yoluna gitmedi? Ömer Kürkçüoğlu, Britanya'nın tavrını şöyle özetler: Britanya'nın Kürt meselesinde menfaatleri mevzubahisti; dolayısıyla, Şeyh Sait isyanını yakın takibe aldı, fakat destekleyici bir konumda bulunmaktan da kaçındı. Britanya'nın isyanı desteklememiş olmasının sebeplerinden biri de, Irak Mandası'ndaki bulunan Kürtler'e hakim olmak açısından yeterince sıkıntılı olmasıydı. Şeyh Mahmut, bunun en iyi örneğidir. Öte yandan, Britanya, genç (Türkiye) Cumhuriyetine karşı takip etmekte olduğu siyaseti değiştirme yolundaydı ve Türkiye'yle arasını bozarak tekrar Sovyetler Birliği'ne itme ihtimalini göe almazdı. Britanya'ya bağımlı bir Kürdistan, Ortadoğu'daki güvenliğini pekiştirebilirdi. Fakat, Türk Sovyet ilişkileri bir kez daha yakınlaşacak olursa, Britanya'nın Lausanne'da Boğazlara ilişkin kazançları tehlikeye girebilirdi. Büyük Britanya, Türkiye ile dostça münasebetler geliştirerek, Boğazlar'da ve Arap Ortadoğusu'nda güvenliğini sağlama alabilirdi⁽¹⁰⁾.

Kürkçüoğlu'nun da belirtmiş olduğu gibi, İngiliz hedefleri bunlardı. Fakat, Britanya, Musul meselesi ve Türk-Irak hudut anlaşmazlığı bir hal tarzına kavuşturulmadığı sürece, Türkiye'deki isyanın kendilerinin menfaatlerine olduğunu düşünecekti. Zira, isyan, Musul meselesinde İngilizler'e karşı daha tavizkâr bir konumda pazarlığa oturmak yönünde Türkiye'yi zorlayan bir unsur olacaktı. Fakat, İngilizler, istiklâle gidecek bir Kürt hareketini desteklemediler. Dahası, İngiliz bakış açısından, Şeyh Sait isyanı, Türkler'in Türkiye'deki Kürtler'le sulh içinde yaşayamayacaklarına ve Kürt ekseriyete sahip Musul üzerindeki taleplerinin zayıflığına işaret etmekteydi. Büyük Britanya, Türkiye'nin, Irak hududunda 50.000 asker seferber etmiş olmasına rağmen, hâlâ askeri bir müdahaleden

kaçınmak istediğinin de farkına varmış bulunmaktaydı. Türkiye'nin Kürt isyanı ile mücadele halinde bulunması, sadece Musul üzerinde pazarlığa oturmamakta direnmeyi sürdürmesine yardımcı olurdu⁽¹¹⁾.

Kürkçüoğlu, kısaca, Şeyh Sait isyanının, Türk İstiklâl Harbi'nin ilk yıllarında olduğu gibi, Büyük Britanya'nın " Kürtler'e ümit vermesi-ne" fırsat tanımış oluyordu, şeklinde fikir yürütmektedir; fakat isyan patlak verdikten sonra İngilizler, Kürtler'e yardım etmediler. Öyle görünüyor ki, Büyük Britanya'nın takip etmiş olduğu siyaset ve Türkiye'nin bunları doğru bir şekilde idrak etmiş olması, 5 Haziran 1926'da Türk İngiliz muahedesinin imzalanmasına götüren müzakerelerin gerçekleşmesine yol açmıştır.

Ancak, Türkiye'yi Musul meselesinde Büyük Britanya ile bir anlaşmaya varmaya yönelme mecburiyetinde bırakan tek âmil Şeyh Sait İsyanı değildi. Daha başka pek çok âmil vardı. Türkiye, 1924 ve 1925 yıllarında dünya meselelerinde kendini gittikçe daha tecrit edilmiş hissetmekteydi. Türk - Irak hududuna müteallik 16 Temmuz 1925 tarihli Milletler Cemiyeti Üçlü Komisyon raporunu kabul edilemez bularak reddetmişti. Şunu kabul etmek gerekir ki, 3 - 19 Eylül 1925 tarihlerinde, Milletler Cemiyeti Raporu tartışılmakta iken Türk Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin Büyük Britanya ile Musul meselesi dışında hiç bir anlaşmazlığının bulunmadığını belirtmekte idi. Ancak, şu hususu da ilave etmekteydi: İngiliz'ler ve Kürt hukukunu göz önünde bulunduran Milletler Cemiyeti, Kürt ekseriyetinin yaşamakta olduğu Türkiye'ye karşı Irak Kürtleri'ni kullanma cihetine gitmedikçe Musul meselesini de halledemezlerdi. Tefik Rüştü, 1923 yılında Lozan'da netliğe kavuşmuş olan bir siyasi tavır, yani Türkiye'nin Kürtler'i dahili ve harici güvenliğini etkileyen bir mesele olarak görmekte olduğunu teyid etmekteydi. Sev'r'de İngiliz'lerin Kürt muhtariyetini desteklemiş olduğu ve 1920 -

1921'de Kürtler'i Kuvvay-ı Milliye'ye karşı kışkırtmış olduğu, 1925'te de, 1923'te olduğu gibi Türkler'in hafızasında tazeliğini muhafaza etmekteydi. Mesele, hâlâ aynı bakış açısından ele alınmaktaydı: Kürtler Büyük Britanya'ya terk edilmiş olsa ve İngilizler daha sonra Kürtler'e muhtariyet tanısa, Türkiye'deki Kürtler de aynı taleplerde bulunacaklardı (12).

Türkiye'nin Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun raporunun reddedilmesinden sonra ihtilaf, Milletlerarası Daimi Dünya Adalet Divanı'na sevk edildi. Adalet Divanı da, 21 Ekim 1925 tarihinde, Milletler Cemiyeti raporu ve Üçlü Komisyon'un 16 Aralık 1925 tarihli görüşlerini temelde kabul etti. Büyük Britanya kendi lehine olan bu görüşleri baz alarak, 18 Ocak 1926 tarihinde Irak ile yeni bir andlaşma imzaladı. Bu andlaşma, Irak meclisinde oybirliği ile kabul edildi. 19 çekimser oyun bulunduğu oylamada 58 lehte oy kullanıldı. Bir Irak Polis İstihbarat görevlisi, 9 Ocak 1926 tarihinde şunları kaydetmekteydi: " Hangi nedenlerle olursa olsun andlaşmanın lehinde olanlar, andlaşmanın yalnızca Musul vilayetinin kaybedilmesi için değil, Irak'ın istiklalinin ve monarşisinin fiiliyatta mevcudiyeti açısından temel bir öneme haiz olduğu savını kullanmaktalar... ". Öyle anlaşılıyor ki, bu şekilde Şeyh Sait İsyanı, yalnızca Irak'ın Büyük Britanya ile yenj münasebet tarzını kabul etmesini kolaylaştırmamış, beş aydan daha kısa bir müddet sonra Büyük Britanya, Irak ve Türkiye arasında bir muahedeye varılmasını da sağlamıştır. 1925 yılının Aralık ayına gelindiğinde Avrupa devletlerinin ekseriyeti doğrudan veya Milletler Cemiyeti vasıtasıyla dolaylı olarak ve İngiliz teşviki ile Türkiye'nin takip etmekte olduğu siyasetlere karşı tavrı takınmaktaydılar. Şeyh Sait İsyanının bastırılması sırasında Nasturiler'in zorla topraklarından atılması da, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti nezdinde ve Avrupa'da hoşnutsuzlukla karşılanmasına ve böylesine kritik bir dönemde iyice tecrit edilmesine sebebiyet verdi (13).

1925 sonu itibariyle Büyük Britanya, Milletler Cemiyeti'ni yalnızca Musul meselesi açısından kullanmakla kalmıyor, harici siyasetinin etkili bir vasıtası olarak her meselede kullanıyordu. Austen Chamberlain, Locarno anlaşmalarına dahil devletleri bir arada tutabilmek için cemiyeti kullanmaktaydı. Böylelikle, "Müttefik Kuvvetler safalarında ortaya çıkan ve Lozan Konferansı'nda İngiliz siyasi konumunu zorlaştıran fikir ayrılıklarını " ortadan kaldırmayı ümit etmekteydi. Cemiyet mensupları, Britanya'nın dünya çapında müeyyideler dayatması beklentisi içinde iseler (mesela, 1924 Cenevre Protokolü'nde olduğu gibi), Musul meselesine burunlarını sokmamalıydılar. Chamberlain şu şekilde serzenişte bulunmaktaydı: " Müeyyideler, yalnızca Britanya, onları başkalarını korumak üzere tatbik ettiği zaman mı kullanabilir? " Chamberlain, bazı Cemiyet mensuplarının Musul meselesi konusunda muhafaza etmekte oldukları çekingenlikten duyduğu rahatsızlığa rağmen, daha önce sadece iki taraflı olarak halledilen meselelerde çok taraflılık veya üçüncü bir tarafın hakemliğine başvurmaktan ibaret "Yeni Diplomasi" yöntemlerinin ateşli bir savunucusuydu. "Musul meselesinin şimdiye kadar başarılı olmuş olanları tahrip etmesine müsaade edecek misiniz?" diye sormaktaydı. Gerçekten de Peter J. Beck'in belirtmiş olduğu üzere Chamberlain'ın Milletler Cemiyeti'ni İngiliz politikalarının bir vasıtası olarak kullanmaktaki menfaati öyle güçlüydü ki "büyük devletlerle yürütmekte olduğu temasları Konsey'in alt komitesinde bulunan üç üye ile kurmuş olduğu temaslara desteklemekteydi." Bu üç üye, Guani (Uruguay), León (İspanya) ve Branting (İsveç), daha sonra Undén (İsveç) olmuştur. Chamberlain, çabalarını ilkin İspanya'nın Fas politikası ve konseyde daimi üyelik için İngiliz desteğine ihtiyacı olan İspanya temsilcisi León üzerinde yoğunlaştırmıştı⁽¹⁴⁾. İngiliz Dışişleri Bakanı'nın, Milletler Cemiyeti'nin bir konseyinin üyelerine bu kadar yakın ilgi göstermesi Chamberlain'ın Türkiye'yi Cemiyet aracılığıyla tazyik altında tutma politikasının bir işareti olarak alınmalıdır.

Türkiye, İtalya konusunda da hassasdı. İtalya, Benitto Mussolini'nin yeni dinamik liderliği altında, Büyük Britanya'nın ve özellikle Austen Chamberlain'ın yakın alakasına mazhar olmaktadır ve bu Türkiye için rahatsız edici bir durumdur. İtalya'nın, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Türkiye'ye yönelik tasarılarının arz etmekte olduğu tehdit henüz ortadan kalkmış değildir. Öyle görünüyor ki Türkiye, bir İtalyan temsilcinin inkar etmiş olmasına rağmen, İtalya'nın muhtemelen Türkiye'ye karşı kullanmak üzere savaş malzemesi depolamakta olduğu ve 1924 Mayıs ayında Sicilya'ya asker sevk etmiş olduğuna dair rivayetlerin de farkındaydı. İtalya ve Sovyetler Birliği'nin Haziran ayında, Türkiye'yi 6 hafta içinde işgal etmek için bir anlaşma imzalamış olduklarına dair raporlar da söz konusuydu. Yine, İtalya, Yugoslavya ve Yunanistan'ın ilk fırsatta Türkiye'ye taarruz etmek için beklemekte olduklarına dair başka raporlar -belki de dedikodular demek gerekir- alınmaktaydı. [Rapor edilen planlara göre] İtalya, Anadolu'da istediği gibi hareket etmekte serbest olacak, Yugoslavya Arnavutluk'u ilhak edecek ve Yunanistan Doğu Trakya'yı işgal edecekti.

Şeyh Sait İsyanı patlak verdiğinde, İtalya'nın 1908 senesinde olduğu gibi hareket edeceğine dair korkular yersiz değildi; Britanya, İtalya'dan özellikle İtalyan Hava Kuvvetleri'nden ve Donanmasından, icabı halinde Türkiye'ye karşı kullanmak üzere yardım talep etmekteydi. Türkiye, Chamberlain - Mussolini toplantısı ve 1924 yılı Aralık ayında imzalanan Roma İtilafnameleri'nin işaret etmekte olduğu Büyük Britanya - İtalya uzlaşmasının farkındaydı⁽¹⁵⁾.

Şeyh Sait İsyanı'nın zirveye tırmanmış olduğu bir esnada, 1925 yılı Nisan ayında İngiliz hükümeti Irak'ta İtalya iktisadi haklar tanıdı. Büyük Britanya ve İtalya, 1925 Aralık ayında, Habeşistan'daki karşılıklı imtiyaz taleplerini tanıdıklarına dair not teâtisinde bulundular. Peter J. Beck şöyle demektedir: "Gerçekte not teâtisi, İtalya'nın

Musul meselesinde yardımı için Habeşistan anlaşmasının bir bedel (quid pro quo) olduğuna dair, delillerle desteklenmeyen iddiaların ortaya çıkmasıyla sonuçlandı". Üstelik Türkler'in durumu bu şekilde algılamış olmaları hayli mümkündür. Chamberlain'in Aralık 1925 Rapallo ziyareti de "yalnızca Mussolini ile buluşmak için yeni bir fırsat sağlamakla kalmayıp, İngilizler ve İtalyanlar arasında bir ahenk olduğu hususunda yeni bir açık delil teşkil etmekteydi. "Bir akademisyen, "Britanya, Fransa ve İtalya arasında bir çeşit 'Üçlü Misak' yaratmaya müteallik İngiliz gayretleri, Locarno Konferansı, Yunan-Bulgar anlaşmazlığı ve Habeşistan meselesi gibi yakın dönem hadiseleri de bu ülkelerin nisbeten çakışması dolayısıyla, açıkça kolaylaşmaktaydı." Türkler'e korku vermek, bu politikanın planlanmış bir sonucu değil de beklenmiyen bir ikramiyesi olmuş olsa da, Rapallo müzakereleri, Türkiye'nin hassasiyetini arttırmakta başarılı oldu. Gerçekten de, Türkiye, Büyük Britanya ile 5 Haziran 1926'da imzaladığı muahedeye kadar İtalya'nın takip etmekte olduğu politikalar hususunda hayli tedirgindi. İngiliz-İtalyan uzlaşmasına ilâveten, 1925 kışında gerçekleşen Locarno müzakereleri ve anlaşmaları, Almanya'nın tekrar Avrupa ve dünya siyasi topluluğunun bir üyesi olmasını hedeflemekteydi. Raporlara göre, Alman Dışişleri Bakanı Gustav Stresemann, Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Herr Nadolny'ye, Musul meselesinde Almanya'nın desteğini elde etmeye çalışması için Türkiye'nin teşvik edilmesi hususunda talimat vermiş bulunmaktaydı.⁽¹⁶⁾ 1925 yılı sonuna gelindiğinde, Türkiye'nin, en azından Musul meselesi ve/veya Büyük Britanya ile anlaşmazlıkları husunda Alman desteğine güvenemeyeceği barizleşmiş bulunuyordu.

Fransızlar da Locarno antlaşmalarını Almanya'nın Türkiye'ye potansiyel desteğini durdurduğu hissini taşımaktaydılar. Fransa Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri Philippe Berthelot, 28 Ekim 1925 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Miles W. Lampson'a,

Locarno anlaşmalarının imzalandığını ve "Türk çevreleri etkilemiş olduğunu" haber vermektedir.

Türk hükümeti, geçmişte olduğu gibi gelecekte de Türk ordusunun talimi gibi meselelerde Alman kaynaklarına güvenebileceklerini ümit etmekteydi. Şimdi, Locarno'dan sonra bu ümitlerinin boşuna olduğunu anlamış oldular. Şimdi Türkiye için bir ihtimal daha var: Rus desteği. Bu da güvenmekte oldukları diğer bir unsurdur. (Mösyö Berhelot'un), Fransız hükümetinin Rusya'nın Fransa'ya olan borçlarını ödemesi yolunda Ruslar'la (Mösyö Chicheron) bir tür düzenlemeye gidebileceğinden hiç kuşku yok. Ona göre, bu, Rusya ile nizami müzakerelerin başlaması yolunda bir adım olabilir ve hatta nihai olarak Ruslar'ın cemiyete katılmaları ve milletler camiasına tekrar kabul edilmelerine yol açabilir. Şimdi, tüm bunlar gerçekleşecek olursa, Türkiye Rus desteğinden de yoksun bırakılabilir. Böylelikle kendi yağıyla kavrulmak zorunda kalan bir Türkiye, Büyük Britanya ile dostça bir hal tarzına gitmenin menfaati icabı olduğunu hızla görecektir⁽¹⁷⁾.

Berthelot, yukarıda belirtilen hususların ışığında, Türk birliklerinin Pozantı-Nusaybin demiryolu boyunca doğu istikametinde ilerlemekte olmaları, İngilizler'in zannettiği kadar ehemmiyet teşkil etmemektedir, diyerek memorandumuna son vermektedir. İngilizler, Şeyh Sait İsyanı'nın zirveye tırmandığı devrenin hitamı arifesinde, Mayıs 1925 gibi erken bir tarihte, demiryolunun Fransız hakimiyeti altındaki Suriye arazisinden geçen kısmından nakledilmekte olan Türk askerlerinin sayısının azaltılmasını Fransızlar'dan rica etmiş bulunmaktaydılar. Buna rağmen, Fransız Dışişleri Bakanı Aristide Briand, Batı istikametindeki sevkiyatın dışında Doğu istikametinde hiç bir askeri sevkiate müsaade edilmeyeceğini- yani takviye kuv-

vetlerin değil, yalnızca terhislerin sevkiyatına müsaade edileceğini açıklamak için Kasım'ın ilk günlerini bekliyecekti⁽¹⁸⁾. Böylelikle, Fransa, 25 Kasım tarihine gelindiğinde yalnızca Türk askeri sevkiyatına mani olma-yani, Türkiye'nin Irak'a taarruz etmesi ihtimalini azaltmak veya ortadan kaldırmak için demiryolunun kullanımına mani olmalarına varmakla kalmamakta, Sovyetler Birliği'ne Fransa'ya olan borçlarını ödemesi için yollar aarak ve "milletler camiasına" dönmesine müsaade ederek Türkiye'ye destek olmasına engel olmaya da çalışmaktaydı.

Briand yalnızca Musul meselesinde değil, Fransa'nın Orta-doğu'daki, özellikle Suriye'de ve aynı zamanda özellikle Almanya konusunda Avrupa'daki daha geniş çaplı menfaatleri için İngiliz-Fransız tesantn muhafaza etmeye hayli istekliydi. Netic itibariyle, Türkiye'nin Musul'u ele geçirmesi halinde Fransa'nın istifade edeceği ticari ve petrol menfaatlerinin, Fransa'nın daha büyük menfaatlerine zarar vermesini istememekteydi. şunu da düşünmekteydi: Petrole yönelik Fransız ıkarlarının Büyük Britanya'dan Basra vilayetinde ve kazanılan diğer arazilerde petrol (endüstrisinin) geliştirilmesi girişimlerine Fransız çıkarlarının da katılması yönünde bir Fransız talebi aracılığıyla tatmin edilebileceği de olasılık dahilindedeydi. Briand'ın, Musul meselesinin Türkiye'nin Hatay ve Halep zerindeki iddiaları açısından da bir örnek durum teşkil edeceğinin farkında olduğu da şüphe götürmez. şeyh Sait İsyani'ndan hemen sonra Temmuz 1925'te Suriye'de patlak vermiş olan Dürzi ayaklanmasının bastırılmasında İngiliz işbirliğini sağlamak da istekleri arasındaydı. Briand, Cemiyet'in Musul alt komitesinde ye olan İsv temsilcisi Osten Undn'e baskı yapılması konusunda Chamberlain'ın ricasını da yerine getirecekti. Hatta, İngilizler'in gerekirse Suriye'yi Türkiye'ye karşı hava taarruzları için bir hava ss olarak kullanabileceği yönünde bir teklifte de bulundu.

Fransız delegesi Paul Boncour'un konsey toplantısı esnasındaki faaliyetleri ve Pozantı-Nusaybîn hattında Türk askeri sevkıyatı konusunda ortaya çıkan bazı anlaşmazlıklara rağmen, Aralık 1925 itibarıyla Fransız-İngiliz münasebetleri mükemmel bir seviyede seyretmekteydi⁽¹⁹⁾. Fransız-İngiliz münasebetleri daha da ilerledi: Fransız Büyükelçi Monsieur de Fleurian, İngiliz memurlarla 1 Aralık 1925 tarihinde yaptığı bir konuşmada, Ortadoğu'da Fransız-İngiliz münasebetlerinin çok daha iyi olabileceğini söylemekteydi. Özelde, Dürzi ayaklanmasının ve 1925 yaz ve sonbahar aylarında Suriye'de milliyetçi kıyamın başlamasından sonra Fransa'nın Musul meselesinde daha fazla işbirliğine yönelebileceğini belirtmekteydi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı memurlarından C. W. Rendel, Sömürge ve Hava Bakanlıklarına gönderdiği memorandumda şöyle yazmaktaydı: "Fransa'nın, Suriye'de, Irak'a karşı muhtemel bir Türk taarruzu karşısında takınacağı tutum meselesi, bizim Dürzi ayaklanmasına karşı Ürdün'de takınacağımız tutumdan hayli ayrı bir mesele olagelmıştır." Rendel, Ürdün'ün Dürziler'e yardım sağlamasını engellemeye yönelik İngiliz gayretlerinin, "tamamen mahalli idare çapında kaldığını" kabul etmekteydi. "Komşularımıza (Fransızlar'a) sadakatsizlik şüphesinden arınmanın ötesinde pek bir şey yapabileceğimiz söylenemez." Fakat, Rendel şimdi farklı bir düşünce taşımaktaydı: "Bu iki mesele (yani Musul'a muhtemel Türk taarruzu ve Suriye'de Dürzi ayaklanması) birlikte düşünüldüğünde, faydalı bir rabitanın kurulmasının belki de en iyisi olacağı düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Fransızlar'la Güney Suriye'de karşılaştıkları zorluklar konusunda anlamlı bir teşriki mesaide bulunabilirsek, Fransız-İngiliz dayanışmasına dair yaratacağımız intiba, Ankara üzerinde hayli yararlı bir tesir sağlayabilir. Diğer taraftan da, Fransızlar'a yapacağımız hakiki bir yardım, Kuzey hudutlarına ve Suriye'nin kuzeydoğu köşesine daha fazla dikkat sarfetmesi mümkün ola-

caktır. Fransızlar, son zamanlarda, adam yetersizliği yüzünden bu kesimde gayri kanuni olarak Türk karakollarının kurulmasına müsamaha göstermek zorunda kalmıştır."⁽²⁰⁾

Böyle bir hava içinde henüz başlangıç halindeki iki milliyetçi isyan- "Musul'a muhtemel Türk taarruzu"na vesile olabilecek olan Şeyh Sait İsyanı ve Suriye'de Dürzi isyanı- Ortadoğu'daki iki önemli emperyalist devletin gerilimli , fakat yakın bir teşriki mesaiye yönelmelerine neden olmaktadır.

Türkiye'de Şeyh Sait İsyanı ve Suriye'de Dürzi isyanı, alevlenmekte olan fakat kurumsallaşmamış milliyetçiliklerin Ortadoğu'da emperyalist ve milliyetçi Büyük Britanya ve Fransa İmparatorlukları'nın yakın ve geniş çaplı bir işbirliğine girmeleri yolunda nasıl bir ihtiyaç yarattığı ve bu işbirliğine nasıl yolaçmış olduğuna iki mükemmel örnek teşkil etmektedir. 1925'te tezahür eden Fransız-İngiliz işbirliği, iki ülke arasında gizliden gizliye cereyan etmekte olan güvensizliği ve şüpheleri gideremedi. Örneğin; Britanya, Fransızlar'ın Türkiye'nin Hatay politikasını destekleyici bir tavır almalarından hayli rahatsızdı. İki isyanın dayattığı yakın işbirliği, Ortadoğu'daki İngiliz ve Fransız memurların bahsetmiş oldukları gibi, Aristide Briand ve Austen Chamberlain'ın Fransa ve Büyük Britanya arasında, Avrupa'da ve dünyanın başka yerlerinde daha yakın ilişkiler kurma arzuları ile hoş bir şekilde tesadüf etmektedir.

Demek ki, Türkiye Aralık 1925'e gelindiğinde devletler camiasında tecrit edilmiş bir vaziyette bulunmaktaydı. Medet umabileceği tek ülke Sovyetler Birliği idi. Türkiye ve Sovyetler Birliği, 17 Aralık 1925 tarihinde saldırmazlık ve tarafsızlık kayıtları içeren bir Dostluk Misakı imzaladılar. 1925 yılında, Moskova da Türkiye kadar tecrit edilmiş bir durumdaydı; Locarno anlaşmalarının kendisini hedef aldığından ve dahası Almanya'nın tekrar Avrupa siyasi

hayatına çekilmesinin, anti-Sovyet bir tasarı olduğundan şüphelenmekteydi. Türkler, Sovyetler'le anlaşma imzalayarak Büyük Britanya'ya karşı bir koz elde etmeyi ümid etmekteydiler. Ancak, İngilizler, Türk-Sovyet misakından fazlaca endişe duymadılar. Aralık 1925 itibariyle Türkiye'nin Musul konusunda müzakere masasına oturmaya hemen hemen hazır olduğunu ve Sovyetler Birliği'nin Ankara'da ve Tahran'da gerici ve emperyalist hükümetler değil, bağımsız devletler istemekte olduğunu bilmekteydiler. Bu, İngilizler açısından şu anlama geliyordu: Sovyetler, Türkiye'de Kürtler'i veya Kürt istiklalini desteklemeyeceklerdi. Sovyetler, Kürtler'i siyasi bir maşa olarak kullanmayacaklarına göre, Türk siyasi kararları, veya Batıcı Türk siyasi kararları üzerinde pek bir etkiye sahip olamazlardı.

C.W. Rendel, anlaşmanın imzalanmasından hemen önce şöyle yazmaktaydı: "Elimizdeki tüm bilgiler, Türkler'in Ruslar'ı kullanmakta olduklarını, fakat Ruslar'ın Türkler'i kullanmayı başaramadıklarını göstermektedir." Alman Büyükelçi Herr Nadolny, 4 Ekim 1925 gibi geç bir tarihte, Türkler'in Ruslar'la anlaşmaya varamayacaklarını, böyle bir anlaşma imzalanırsa bile bunun "tamamen geçici bir durum olacağını" katiyetle söylemekteydi. Nadolny, kendi malumatının, "Türkler'in ticaret anlaşması için yapılan müzakerelerin ilerlemesine mâni oldukları" yolunda olduğunu belirtmekteydi⁽²¹⁾.

Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi, her iki ülkenin de dünya ve özellikle Avrupa siyasi hayatında içinde buldukları tecrit edilmişliği azaltma arzusunda olmaları, Türk ve Sovyet Misak'ını ciddi bir şekilde sınırlamaktaydı. Fransa ve Büyük Britanya, daimi olarak Sovyetler'e karşı Milletler Meclisi üyeliğini yönlendirici bir mükafat olarak gündemde tutmaktaydılar. Bu, Sovyetler'in acilen ihtiyaç duyduğu bir şeydi. Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti'ne 1932'de birlikte girmiş olmaları, her iki ülkenin de 1925-1932

döneminde Batı'nın takip etmekte olduğu siyasetler açısından rahatsız edici olabilecek siyasetler izlememiş olduklarının ve 1925 yılında imzalanan bu ikili antlaşmanın oldukça sınırlı kaldığının delilidir. Nitekim, misaka göre, Türkiye'nin Musul için Britanya'ya karşı savaşa girmesi halinde, Sovyetler Türkiye'ye yardım etmekle mükellef sayılmıyordu. Bir Türk tarihçisi, Sovyetler'in, Misakın Türkiye ile Britanya arasındaki gerilimi arttıracaklarını ve böylelikle Sovyet-İngiliz münasebetlerinin iyileşeceğini; dolayısıyla böyle bir durumun, Locarno anlaşmalarının Sovyet siyasetlerine zararlı veçhelerini izale edebileceğini düşünmüş olduğu kanısındadır. Kürkçüoğlu şunu da belirtmektedir: "Türkiye, dış politikasının temellerinden olan Rusya'yı karşısına almadan Batı'nın dostluğunu daha rahat arayabilirdi. 1925 andlaşması, Sovyetler Birliği tarafından 1945 yılında feshedilinceye kadar Türkiye'ye 20 yıl için aradığı 'rahatlığı' sağlamıştır."⁽²²⁾ Kürkçüoğlu, andlaşmanın yirmi yıl sürmesinin, bu kanaati desteklediğini düşünmektedir. İngiliz büyükelçisi ise, Sovyetler'e karşı Türk politikasının, andlaşmada örneklenmiş olduğu şekliyle, yerinde olduğunu ve Musul'a ilişkin Milletler Cemiyeti kararının ters etkisini unutturmak suretiyle, Türkiye ile Britanya arasında bir anlaşmaya varma gayesiyle yapılmakta olan müzakerelerin sürmesini kolaylaştırabileceğini düşünmektedir. Lindsay, Rusya'nın mali açıdan Britanya'ya ihtiyaç duyduğu bir sırada, Musul konusunda bir İngiliz- Türk andlaşmasını engellemek istemeyeceği kanısındaydı. Sovyetler'in diplomatik ve iktisadi ihtiyaçları, "Türkiye, kuvvetini toplamadan gerici veya emperyalist bir rejimin kurulacağına" yönelik Sovyet endişesiyle birleşiyor, "İngiliz İmparatorluğu'nun gücünü hem yakın hem de uzak gelecek için ihtiyati bir güç olarak yedeklemenin" Sovyetler için zaruri bir hale gelmiş olduğunu belirtiyordu.

1926 baharında Britanya ile bir anlaşmaya varmaya doğru hızla gitmekte olması Türkiye'yi 22 Nisan 1926 tarihinde İran ile de bir

dostluk andlaşması imzalamaya sevketti. İran'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine, "bu andlaşma gayet basit önermelerle izah edilebilir" demektedir: Türkiye, bir müddettir, "Rıza Han'ın Kürdistan siyaseti hakkında hayli tedirgin bir durumdaydı. [Zira] Simko'ya karşı Rıza'nın müşfik tavrının, İran hükümrânlığı altında ve Türkiye, İran ve Irak Kürtleri'ni de içine alan *muhtar bir Kürt devleti tasarısına sempatiyle yaklaştığına işaret ettiğinden* endişelenmekteydi." Loraine'in kanaatine göre "Ankara Hükümeti'nin gümrük tarifesi emsalini sekize çıkarması ve transit mallara tüketim vergisi getirmekle tehdit etmesinin, Türkiye- İran ilişkilerindeki bir mesele ile alâkadar olması muhtemel görünmekteydi" ; fakat Loraine, kendinden emin olarak şöyle demektedir: "İran hükümeti, Azerbeycan'a yönelik Türk irredentizmi (Dış Türkler politikası izlenmesi, çn.) tehlikesi konusunda daima tetikteydi ve kendisine karşı bir Rus-Türk ittifakı korkusuyla bu tür tazyikler karşısında tavizler vermeye dünden hazırды." Yine de, İran'ın Türk tazyiki karşısında bu zayıflığına rağmen, alınan neticeler hâlâ İran ve Büyük Britanya'nın lehineydi. Zira, Azerbeycan'daki huzursuzlukların gündeme getirdiği istikrarsızlık azaltılabilir ve kuzeybatı vilayetlerinde iktisadi gelişme tedbirleri alınabilirdi. Dahası, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında yakın münasebetlerin arzedebileceği "tehlike" de "şimdilik" geçiştirilmiş bulunuyordu. Büyükelçi, Türk-İran andlaşmasının, Rıza Han'ın tüm kuvvetini dahili siyasette yeniden teşkilatlanma hedefine ayırabilmesi için fırsat yaratacağını belirtmekteydi. "En önemlisi- demektedir, Loraine,- bu andlaşmanın imzalanmış olması, İran Hükümeti'nin Irak'ı tanıma yönünde adım atmasını kolaylaştıracaktır." Loraine'in değerlendirmelerinin çoğunun doğru çıkacağını belirtmek gerek. Yalnızca İran ve Irak arasında bir andlaşma sağlanması, Loraine'in umduğundan çok daha zor olmuştur.⁽²³⁾ Şunu da eklemek gerekir: Rıza Han'ın Atatürk reformlarına karşı duyduğu hayranlık da, andlaşmanın imzalanmasını kolaylaştırmış olmalı.

Kaldı ki, İran dış politikası konusunda incelemeleriyle tanınan Rouhallah Ramazani de, 1966 yılında yaptığı bir çalışmada, Loraine'in 1926'da ifade etmiş olduğu kanaati paylaşmaktadır: "Şah, Türk limanları vasıtasıyla yeni pazarlar bularak, Kuzey İran'ın iktisadi hayatını Sovyet Rusya'ya bağımlılıktan kurtarmak konusunda kararlıydı." Bunun dışında, andlaşmanın 5. maddesi de iki ülkenin", kendi topraklarında, diğer ülkenin huzurunu ve güvenliğini zedelemeyi veya hükümetini değiştirmeyi hedefleyen teşkilatların veya grupların mevcudiyetine ya da diğer ülkeye propaganda veya diğer yollardan saldırmayı hedefleyen kişi veya grupların mevcudiyetine izin vermeyecektir", hükmünü getirmekteydi⁽²⁴⁾ Türk görüş açısından, andlaşmanın en önemli özelliği, İran Hükümeti'nin muhtariyet ve/ veya istiklâl amaçlayan Kürt hareketlerine destek vermesine karşı hüküm getiren madde 5'tir.

Doğu Anadolu'da Kürt isyanlarının devam etmekte olmasına rağmen, İran tarafı kâfi derecede işbirliğinde bulunmaktaydı. Böylelikle, Türkiye ve İran 23 Ocak 1932 tarihinde hâlâ yürürlükte olan ayrıntılı bir hudut andlaşması yapabilirler. İran'la Doğu hududunda kendini daha emniyet altında hisseden Türkiye, bir buçuk aydan daha kısa bir süre sonra Büyük Britanya ve Irak ile anlaşmaya varabildi. Türk-İran dostluk antlaşmasının imzalanmasına götüren diplomatik faaliyetler, İstanbul'da bulunan Sir Ronald Lindsay'ı andlaşmanın imzalanmasından sekiz gün önce şöyle düşünmeye sevketmekteydi: "Bütün olarak düşünülürse, Türkiye zayıftır ve hükümeti, şimdi bu zayıflığın şuuruna varmış bulunmaktadır. Sınırların belirlenmesi hususunda Majesteleri'nin Hükümeti ile uzlaşmak için kuvvetli bir arzunun varlığından ve en ucuz yoldan bir çözüme ulaşmanın mümkün olduğundan şüphe edilmemelidir." (Altını ben çizdim). İngilizler, andlaşma sayesinde, "kendince Kürdistan istiklalini temsil etmekte olan "Şeyh Mahmud'u kontrol etmek için Şah Rıza'nın daha etkin bir işbirliğine girebileceğini de

düşünmekteydiler. Şeyh Mahmud, pek çok diğer şeyhin kendisine sadık olduğu İran ve Irak'taki en kudretli ve nüfuzlu Kürt şeyhi olarak görülmekteydi. Şeyh Mahmud, "İran toprağı pahasına kendi alanını genişletmeye kalkışacak olsa, hiç kuşkusuz İran'ın düşmanı olan İsmail Ağa Simko kendisinin emin bir müttefiki olacaktır"⁽²⁵⁾. Diğer bir deyişle, Kürt milliyetçi hareketlerini ve liderlerini bastırmayı hedefleyen bir Türk-İran andlaşması, 'şimdi' ve sonra Kürt istiklalini veya muhtariyetinin Büyük Britanya tarafından desteklenmeyeceğine dair Türkiye'ye teminat sağlamış olacaktır.

Rıza Han'ın, Doğu İran'da 1924 Kasım ayında başlayıp 1925 yılında devam etmiş olan Türkmen isyanı sırasında, Türkiye'nin bundan istifade etmemiş ve hiç bir şekilde müdahalede bulunmamış olmasından büyük bir memnuniyet duymuş olduğu kaydedilmeli. Şadilli Kürtler'inin lideri Bujnirdli Serdar'ın önderlik etmiş olduğu isyan, hayli şiddetli ve yaygın olmuş, bastırılması için 10-15.000 askerlik bir kuvvet gerekmişti. Sovyetler Birliği'nin kendi sınır bölgelerine yakın bir bölgede cereyan eden ve 1925 senesi zarfında zirveye tırmanan (Şeyh Sait İsyanı ile aynı dönemde) Türkmen isyanı karşısında izlediği tutum da, İngilizler'in, Sovyetler'in Musul meselesi konusunda bir İngiliz-Türk andlaşmasına bir mâni teşkil etmeyeceklerinden emin olmalarına neden oldu. Sovyetler, İranlılar'ı durdurup Kürtler'in ve Türkmenler'in Horasan'da yarı-muhtar bir konumda kalmalarını sağlayabilecek durumda olduğu halde, İngilizler, İran Hükümetine karşı bir isyanın açıkça desteklenmeyeceği konusunda hayli emindiler. Zira, böyle bir tavır, "Sovyetler'in Doğu siyaseti ile hayli tutarsız olurdu."⁽²⁶⁾

Doğu İran'da 1925 yılında cereyan eden Kürt-Türkmen isyanı ve aynı yıl vuku bulan Şeyh Sait İsyanı karşısında Sovyetler'in takınmış olduğu tutumlar, bariz benzerlikler sergilemektedir. En önemlilerinden biri Sovyetler'in, Sovyetler Birliği'ne karşı muhtemelen

daha dūřman siyasetler sergileyecek olan alternatif rejimlerle mukayese edildiđinde, Mustafa Kemal ve Rıza Han rejimlerini tercih etmiř olmalarıdır. Bu politikaya paralel diđer bir politika ise, Būyūk Britanya veya en azından Batı Avrupa ile yakınlařma siyasetidir. Būyūk Britanya'nın yanısıra Tūrkiye ve İran da, 1925 yılında ve takip eden zaman zarfında řeyh Sait ve Kūrt-Tūrkmen isyanları ile mūcadele ederken vaziyeti bu řekilde yorumlamaktaydılar.

22 Nisan 1926 Tūrkiye-İran andlařması, Lindsay'in 20 Kasım 1925 tarihli teklifine de nihai bir son vermiř olmaktadır. Lindsay'in teklifi , Amadiya-Revanduz arasındaki Kūrt nūfuslu bazı Irak topraklarının, Musul meselesinde Tūrkiye ile nihai bir dūzenlemeye gidebilmek için İran'a terk edilmesi yūnūndeydi. Dıřiřleri Bakanlıđı, Lindsay'in teklifinin İsmet Bey'in İngiliz Būyūkelisi'ne aktardıđı bazı tesbitlerden kaynaklandıđı kanaatindeydi. İsmet Pařa řōyle demekteydi: "İrak'ta geniř bir Kūrt nūfusu olduđu sūrece, Tūrk Hūkūmeti, řark vilayetlerinde daimi bir rahatsızlıkta karřı karřıya olacaktır; ve *İngilizler ne kadar destane bir komřuluk ifa ederlerse etsinler, bu rahatsızlıklar kendiliđinden tezahūr edecektir*".(a.b.) Őyle gōrūnūyor ki, İsmet Bey hesabınca kuvvetli bir Kūrt milliyetçiliđinin mevcudiyetinin kabulū, Lindsay hesabına ise Brūksel hattından daha farklı bir hudut tesbit edilmedikçe, Tūrkiye ile Būyūk Britanya arasında bir andlařmaya varılmasının mūmkūn olmadıđı kanaatinin hasıl olması anlamına geliyordu. Ne var ki, Irak'taki İngiliz Yūksek Komiseri Sir Henry Dobbs, derhal Lindsay'in tekliflerini ūrūtmeye giriřmiřti. Dobbs, Irak'ta gūvenlik, mali ve siyasi istikrar açısından Kūrtler'in asli bir unsur olduđunu; Tūrk politikasının, "Tūrkiye ile İran'ın Azerbaycan vilayetindeki Tūrk nūfus arasında yer alan Kūrt duvarını" ortadan kaldırmayı hedeflemekte olduđunu ısrarla belirtmekteydi. Dobbs'un kanaatine gōre, Lindsay'e ne sōylemiř olursa olsun, İsmet Pařa da dahil olmak ũzere Tūrkler'in kendileri de, Amadiya ve Revanduz arasındaki Kūrtler'in İran'a nakline muhalefet edecekler-

di. Zira, böyle bir hareketin "Azerbaycan yolunda Türkler'in bağına saplanacak bir hançeri İran'a vermek anlamına geleceğini" ve "Türkler'in Kürt politikalarındaki hedefleri açısından büyük bir bozgun olacağını" ifade etmekteydi. Dobss, Türkler'in "Kürtler'in Irak hakimiyetinde olmasını tercih edeceklerine" inanmaktaydı. Öte yandan, Chamberlain de, Kürtler'in İran'a naklinin Milletler Cemiyeti'nin Kürtçe ve Kürt subayların isdihamına dair hükmünü ihlal edici bir hareket olacağını kaydetmekteydi. Özellikle, Milletler Cemiyeti denetimi 1928'de sona ereceğine göre, bu daha fazla önem taşımaktaydı (27). Büyük Britanya, Irak ve Türkiye'nin Kürt nüfuslu toprakların İran'a terkedilmesini istemediklerinin anlaşılması da, 22 Nisan 1926 dostluk andlaşmasının imzalanmasını hızlandıran muhtemel amillerinden biridir.

Nihai çözümlemede, Büyük Britanya, Irak ve Türkiye arasında bir andlaşmaya varılmasına son engel, Britanya'nın kendisiydi. 1924-1925 döneminde Britanya'nın Türkiye karşısında konumunu güçlendiren pek çok milletler arası gelişmeye ilaveten, Türkiye'de Britanya'nın uzlaşmasını kolaylaştıran pek çok dahili değişim yaşanmaktaydı. Bu değişikliklerin en elverişlisi, 3 Mart 1924 tarihinde halifeliğin ilgasıydı. Halifeliğin ilgası, Türkiye'nin Batı yönelimli bir dış politika izleyeceği, dahili siyaset açısından ise laik veya seküler bir siyaset izleyeceğine işaret eden en bariz işaret olmuştur. Bir Türk akademisyenin belirttiği gibi, "Türkler, Batılı olmak için Batı ile savaşmışlardır." (28) 1924 Mart ayı itibarıyla Türkiye'nin Batı'ya yönelmesine paralel olarak, Bolşevizm'in cazibesinde de bir azalma olacağı ve Sovyetler'le ilişkilerin soğuyacağı da belliydi. Daha 1924 başlarında, Türk-Sovyet münasebetlerinin 17 Aralık 1925 andlaşmasında tesbit edilecek olan zeminde kalacağı açıklığa kavuşmuş bulunuyordu. Halifeliğin ilgası, muhalefetin Mustafa Kemal ve hükümetine karşı halifeliği kullanması ihtimalini de azaltmış oluyordu.

Nitekim, Mart 1924'te halifeliğin ilgasına rağmen, bir yıldan az bir süre sonra milliyetçi kıyımı sırasında Şeyh Sait, İslam bayrağı açacaktı. Kürkçüoğlu, Musul meselesi halledilmediği müddetçe Türkiye, halifeliği ve İslam'ı Büyük Britanya'ya-ki, İngilizler'in tekrarlamaktan hoşlandıkları gibi, yenyüzündeki en büyük Müslüman ülke Britanya idi- karşı bir silah olarak kullanabilirdi, der. Fakat, Türkiye böyle yapmadı. Kürkçüoğlu, Türkiye'nin İslam'ı kullanmamasının, aksi halde genç cumhuriyetin laiklik siyasetiyle çelişeceği ve Türkiye'yi tekrar Arap dünyasına bulaştıracığı kaygılarından kaynaklandığını belirtmektedir. Musul vilayetini almakla Türkiye Arap dünyasına mecburen ve belki de dönüşü olmayan bir şekilde bağlanacaktı. Böylelikle, bu durumun, Britanya'nın Şeriflere dayalı Ortadoğu siyasetine karşı teşkil edeceği jeopolitik tehdit bir tarafa, İslami siyaset, Türkiye'nin dahili siyasi hayatında bir kez daha kuvvetli bir şekilde yerini alacaktı. Kürkçüoğlu'nun kanaatine göre, Türkiye'nin daha 1924 Mart'ında Büyük Britanya'ya, Ortadoğu'da ve Hindistan'daki İngiliz çıkarlarına karşı İslam silahını daha önce yaptığı gibi kullanmayacağı işaretini vermesinin sebebi muhtemelen buydu.⁽²⁹⁾

Türkiye, Mart 1924'te, Batı emperyalizmine ve Britanya'ya karşı diğer Müslüman ülkelerin istiklal mücadelelerini desteklemeyeceğine dair bariz bir işaret vermekteydi. Lindsay, Şubat 1926'da, laik bir Türkiye'nin, İngiliz İmparatorluğu'na karşı Müslüman tehlikesini azaltmakta olduğunu yazmaktaydı. Şeyh Sait İsyanı'nın doruğa tırmanmış olduğu bir sırada, Mart 1925'te, İsmet Paşa'ya vurgulayarak, "Türkiye'nin barış içinde yeniden yapılanma hedefinden iç huzursuzluklar nedeniyle geri kalmasının bizim işimize gelmiyeceğini" aktarmış olduğunu belirtmekteydi. Lindsay, İsmet Paşa'ya, ilaveten Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmasının, Türkiye dahili siyasetindeki laikleşmenin milletlerarası seviyedeki paraleli olacağını, Cemiyetin Musul kararının bunu etkilememesi gerektiğini de anlatmak-

taydı. Dışışleri Bakanlığı'ndan D. A. Osborne, "İsmet'in Türkiye'nin yalnızca Londra'dan (yabancı) sermaye bulabileceğini farketmesi sayesinde" bu gelişmelerin kolaylaşacağını düşünmekteydi. Sovyetler gibi Türkler de, lkelerini geliştirmek istiyorlarsa, sermaye için Batı'ya dönmek mecburiyetinde kalacaklardı.

Ronald Lindsay, Kasım 1925'te İsmet Paşa'ya, Türkiye'nin "tamamen Arap olan Musul'un kendisine iade edilmesi" talebinin, modernleşme politikasını tehdit etmekte olduğunu ifade ettiğini bildirmektedir: "İsmet, bu hususu derhal kabuletti. Musul'un tamamen veya çoğunlukla Arap nüfustan olduğunun farkındaydı, Fakat, bu bölgelerde diğer nüfus 'unsurları'nın da bulunduğunu ilave etti. 'Sizin de belirttiğiniz gibi, bu iki politika tenakuz içindedir ve birbirini tahrib edecek niteliktedir. Bunlardan biri samimi, diğer gayrisamimi olmak durumunda. Ben, hangisinin hangisi olduğu hususunda takdiri, siz majestelerine bırakıyorum' dedi." Lindsay, İsmet'in verdiği cevabın şeklini Fransızcasının kifayetsizliğine atfetmeye temayül etmekle birlikte, Chamberlain'a " bu ifadenin altında yatan sağduyuya dikkatinizi çekmek isterim" demektedir⁽³⁰⁾. İngilizler, Türkiye'nin Musul ve modernleşme politikaları konusunda İsmet Paşa'nın kasıtlı olarak muğlak bırakılmış cevabı konusunda, gerçek Türk siyasi tercihinin Musul'dan (petrolden) ziyade modernleşme ve bunun ihtiva ettiği siyasi yönelim olduğu kanaatine vardılar.

Büyük Britanya ve Türkler arasında her zaman için en önemli sorunlardan biri olarak kalmış ve kalmakta olan bir unsur, İngiltere'nin Ortadoğu'daki emperyal siyasetleri ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra şeriflik siyasetinin peşine düşmesiyle ilişkili olarak, İngiltere'nin Kürt sorununa yönelik siyaset ve niyetleriydi. Türkler göre, İngiltere'nin 1920- 1925 arası Kürtler'e yönelik siyasetleri, Filistin'deki Siyonist harekete yönelik siyasetlerine ve bu siyasetin 1880'den 1918'e Osmanlı İmparatorluğu için yarattığı büyük etkile-

re hayli benzer gelmiş olmalı. 1925'te Türk hükümetinde, hala İngiltere'nin Siyonist hareketi ve Yahudiler'in Filistin'e yerleşmelerini desteklemesine tamamen aşına birçok diplomat ve bürokrat vardı (31). Burada incelenen yılları içeren Türk arşivlerinin açık olmasına rağmen, Tevfik Rüştü'nün ve İsmet İnönü'nün Lozan konferansı ve sonrasındaki iddiaları, Türkler'in, İngilizler'in Kürtler için milli bir toprak yaratmaya çalıştıkları kanaatinde olduklarını göstermektedir. İngilizler, net bir şekilde bu çizgiye yakın düşünmekteydiler. 1925 sonbaharında Türkiye ile anlaşma olasılığı arttığında, İngiliz yetkililer bu soruna daha doğrudan değindiler.

16 Ekim 1925'te Sir Ronald Lindsay, milletlerarası ve yerel gelişmelerin, Büyük Britanya ve Türkiye arasında "iyi ilişkilere bir dönüş"e işaret etmekte olduğunu yazmıştır. Fakat, ona göre, "geçen yılın Kürdistan isyanı bu siyasete korkunç bir darbeydi. Kürdistan'da milliyetçilik vardır; fakat bu Türk değil Kürt milliyetçiliğidir ve Hükümet tarafından aşılana Türk milliyetçiliği oldukça dar ve dışlayıcı bir karaktere sahiptir. Aşiretler arasında bir isyan patlayacağı şüphesiz- Türk Hükümeti, ne pahasına olursa olsun Kürt milliyetçiliğini bastırmak gerektiğine inanıyor. Fakat, hududun hemen ötesinde, Majestelerinin Hükümeti'nin, bir tür Kürt vatanı teşkil etmeyi hedeflediğini göstermektedir"(a.b.ç.). "Böylelikle, başladığımız noktaya dönmüş bulunuyoruz- Musul meselesi, İngiliz-Türk dostluğuna giden politikadaki tek engeli teşkil etmektedir. Son bir-iki ayın ajitasyonlarının ardından (Şeyh Sait), öyle görünüyor ki, oyun bariz bir şekilde HMG'nin kontrolüne girmiş bulunuyor ve istediği gibi oynayabilir. Belki de HMG, hali hazırda Güney Kürdistan'da milliyetçiliği tahrik etmeye telafi edilemez bir şekilde adanmış bulunuyor (a.b.ç.); eğer öyle değilse, Milletler Cemiyeti'nin manda devletine bu yönde bir sorumluluk yüklememesini dilemek için kuvvetli sebepler var". Lindsay, "Kürdistan, mevcut rejim açısından gönünen en büyük tehlikeyi teşkil etmekte" kanaa-

tini dört gün sonra teyid edecekti(a.b.ç.). Lindsay'in kanaatine göre, "daha Abdülhamid'in saltanatı sona ermeden önce, Jöntürkler Kürt milliyetçiliğine tepki duymaktaydılar. Ermeniler'in ortadan kalkmasıyla , Kürtler'e müsamaha göstermek için bir neden kalmamış oluyordu. Kürt milliyetçiliği ile laik zihniyete sahip genç cumhuriyet arasında uzlaşmaz bir husumetten başka hiç bir şey olamaz." Şöyle devam etmekteydi: "Cumhuriyet, hayatiyetini sürdürdüğü müddetçe tek mesele şudur: arka arkaya ayaklanmalara ve ardından bastırma hareketlarına mı şahit olacağız, yoksa bu mesuliyetin hükümete fazla gelerek Kürdistan şeyh ve beylerden oluşan kendi mahalli idarecilerine mi bırakılacak?.." (32)

Lindsay, Kürt milliyetçiliğinin Türk hükümeti için oluşturduğu ciddi tehlike dair tahminlerini kaleme alırken, Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası, "Musul meselesine dair Türk siyasetini etkileyecek veya karara bağlayabilecek amillere" ilişkin uzun bir memorandum sunmaktaydı. (33) Lindsay'in Türkiye ile iyi ilişkilere dönme açısından kendinden emin teşhisleri, siyasi memorandumla temellendirilmekteydi. Türkler'in dikkat sarfetmek mecburiyetinde oldukları iki dahili siyaset meselesi mevcuttu. Birincisi, itibar görme ihtiyacı; ikincisi ise, Kürdistan meselesiydi. Memorandumda, Mustafa Kemal'in politikasının, Kürt nüfusu asimile etmeye yönelik olduğu belirtilmekteydi. Fakat, Büyük Britanya'nın siyaseti, "Iraklı Kürtler için muhtariyet tohumları atmak yönündeydi." Bu, Türkiye'deki Kürtler'in Türkler'le kaynaşmaya gösterecekleri mukavemeti güçlendirecekti. Türkiyeli Kürtler, "eninde sonunda", "Irak'ta yarı-muhtar bir konumda bulunan kardeşleriyle" birleşmek isteyecek olurlarsa, "bu, Türkiye açısından değerli bir nüfus ve toprak kaybı anlamına gelecekti-Türkiye'nin ne pahasına olursa olsun mani olmak isteyeceği bir tehdit".

İngilizler, tam da bu kaygının, Türk-İrak hududunun teminat

altına alınması yönünde Türk teklifini açıkladığını düşünmekteydiler. Bundan başka, Türkiye'nin izlediği siyaseti etkileyen üç harici amil olduğu da ileri sürülmekteydi: Mustafa Kemal, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmasını istemekteydi; Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne, potansiyel işgalcilere karşı sunduğu korumadan istifade edebilmek için katılmak istemekteydi; Sovyetler Birliği'nin tecrit edilmesi anlamına gelen Locarno Misakı ertesinde Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılma arzusu fevkaledede ehemmiyet kazanmış bulunmaktaydı: Türkiye, aynı şeyin kendi başına da gelmesini istemekteydi!

Memorandumda, Türkiye'nin mali ihtiyaçlarına da temas edilmekte, "Cemiyet karşısında mağrur bir tavır takınmasının", Türkiye'nin Cemiyet mensuplarından mali yardım alma şansını azaltacağı belirtilmekteydi. Irak'a karşı askeri hareketler, Türkiye'ye pahalıya patlardı. Fakat, memorandumu hazırlayanlar, Türkiye'nin, petrol rezervlerinin getireceği refahın riske atılmaya değeceğine kanaat getireceğinin de cüzi bir ihtimal olduğunu düşünmekteydiler. Memorandumu hazırlayanlar, askeri meseleler konusunda da, Türkiye'nin Irak'ı işgal etmesi ihtimali karşısında bazı ikna edici argümanlar geliştirmişlerdi. Örneğin, Türkiye Musul'u alabilirdi; fakat, özellikle Şeyh Sait isyanı gözönünde bulundurulursa, vilayeti elinde tutması mümkün müydü? Britanya, Hindistan'dan takviye alabilirdi. Türkiye'nin muharebe hatları hayli hassas bir durumdaydı. Türkler, arkalarında Kürtler'in olduğunu ve denizden İngiliz taarruzlarına maruz kalabileceklerini düşünüyor, olmalıydılar. Ülkenin iç kısımları ise RAF (İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri) taarruzlarına maruz kalabilirdi. Son olarak, Musul'a böyle bir taarruzda bulunmak, Milletler Cemiyeti kararlarının dolaylı ihlali anlamına gelecekti ve bu tür ihlallerin siyasi ve iktisadi bedelleri yüksek olurdu.

Mamorandumu hazırlayanlar, askeri bir maceraya girişmenin,

Türkler hesabına, ancak bir ümitsizlik siyaseti olacağı ve şüphesiz başarısızlıkla sonuçlanacağı sonucuna varmaktaydılar. Fakat, Mustafa Kemal'in tutumu hiç de ümitsiz görünmüyordu. Siyasi memorandumda, Musul'a bir Türk taarruzunun ihtimal dışı görüldüğü belirtilmekteydi. Ancak, Ankara tarafında 'askeri blöf' girişimlerinin yoğunlaşabileceği ileri sürülmekteydi. Türkler, İngilizler'in engelleme ve kanuni itiraz siyaseti olarak adlandırdığı siyaseti, "oyun devam ettiği sürece" yürütmekte ısrar edebilirlerdi. Bu, Büyük Britanya'nın Milletler Cemiyeti'nin **yardımlı olmadan** Türkiye'yle bir anlaşma zemini sağlayabileceği olasılığını da ortaya çıkarmıştır. Uzlaşmaya varabilmek için, iki husus sağlanmalıydı: Türkiye Kürdistan'ının kaybedilmesine karşılık bir tür garanti; ve Mustafa Kemal'in kendisini Türkiye'ye haklı göstermesine yarayacak bazı vaziyeti kurtarıcı tertipler. Bunların ikincisine ilişkin üç olasılık sunulmuştu: Türkiye ve Büyük Britanya'nın "baltalarını seyre değer bir şekilde gömmeleri"; ilk hususun gereği olarak bir dostluk ve işbirliği antlaşması oluşturulması (fakat böyle bir antlaşma Türkiye'nin sınırlarını Sovyetler Birliğine karşı garanti altına alamazdı) ; ve "ona (Türkiye) Musul petrol gelişme şemasında bir pay önermek için maalessen çok geç"ti. Bu, güvenliğe (yani, Kürtler ve sınırlara) ilişkin halihazırda ne kadar çok müzakereler yapılırsa yapılsın, petrolün öneminin İngilizler için her zaman fazla olduğuna ilişkin bir hatırlatmaydı.

Siyasi memorandumu hazırlayanlar, Türkler'i sınırlayan diğer pek çok faktör olduğunu düşünüyordular. Meselâ, kış geliyordu. Türkler sadece Brüksel Hattının batı sınırına, tam olarak İngiliz kuvvetlerinin yoğunlaştığı yere saldırabilirlerdi; yine, bir Türk saldırısı İngiliz hava kuvvetlerince önemli ölçüde yavaşlatılabilirdi. Sonraki memorandumda da herhangi dolaylı bir saldırıyı durdurmada, caydırmada veya altetmede, RAF(Kraliyet Hava Kuvvetleri)ın görev alabileceği açıkça belirtilmiştir. Memorandumun sonucuna göre, Türkiye için

Musul'a saldırmayı veya İngilizler'le çarpışmaya girmeyi imkansız kılan dahili, harici, askeri ve mali kısıtlayıcı âmil mevcut bulunmaktaydı. Memorandumda varılan sonuçlar ve öneriler, İngiliz dış politikasının ve diplomasisinin Türkiye ve Kürtler'e ilişkin geliştirmiş ve geliştirmekte olduğu hedef ve direktiflerle uyum içerisindeydi.⁽³⁴⁾

Kasım'ın başlarında, İngiltere diplomatik bir müzakere için Türkiye'yi sıkıştırmaya devam etti. 5 Kasım'da Chamberlain, Lindsay'in Milletler Cemiyeti'nin Büyük Britanya'ya "Güney Kürdistan'da milliyetçiliği teşvik etme yönünde" hiç bir yükümlülük veremeyeceği şeklindeki görüşlerini yanıtladı. Chamberlain Lindsay'a şunları söyledi: "Kuzey Irak'ta, Türkiye'nin güney-doğu hududunun hemen ötesinde bir Kürt Milli Vatanı teşkil etme hususundaki teklifin ihtiva etmekte olduğu Türkiye siyasetine doğrudan tehdit arz etmekte olan unsurları ortadan kaldırmak için bir hal çaresi bulunabilirse İngiliz-Türk münasebetlerinin tatmin edici bir tabana oturabileceği şeklindeki kanaatinizin hayli ikna edici olduğunu kabul ediyorum." Bununla beraber, Milletler Cemiyeti Konseyi komisyonu Brüksel hattının güneyindeki bölgenin Irak'la birleşmesi için Kürtler'in Kürtçe'yi kullanma, okullar inşaa etme ve Kürt memur ve polisi yoluyla yerel yönetimde muhtariyete sahip olma şeklindeki isteklerinin dikkate alınması gibi gerekli koşulları şart koştuğundan, Majestelerinin Hükümeti bir ikilem içerisindeydi." 3 Eylül 1925 (a.b.ç.) gibi erken bir tarihte, Chamberlain, Lindsay'a, Sömürgeler Bakanı L.S. Amery'nin, İngiltere'nin "daha da etkili kılınabilecek" isteklerini halen uygulamakta olduğu hususunda konseyi bilgilendirdiğini iletmıştır. 4 Ekim'de, Amery konseye şunları söylemiştir: "Kürt nüfus halen geniş bir ırksal muhtariyet içerisinde ve bunu arttırmaya hazırlanıyoruz... fakat özerk bir Kürt devleti yaratmamalıyız." (a.b.ç.) Ortadoğu Masas'ının başkanı Sir John Shuckburgh, bunun anlamına ilişkin şunları söylemiştir: "Her iki yolla da karşı karşıya kalma gibi alışılmış mutsuz konumumuzdayız. Cemiyete karşı

yükümlülüklerimiz Kürt özerkliğini teşvik etmemizi gerektiriyor (sınırlar içerisinde); Türkler'le olan ilişkilerimiz böyle bir şey yapmadığımızı ortaya çıkarıyor." (a.b.ç.) Bu, "kendi Kürt problemleriyle uğraşan Türkler için" özellikle sıkıntı verici olacaktır⁽³⁵⁾.

Musul sorununun çözümüne ilişkin müzakereler 1926 baharında hız kazanırken, Türkler'in kaygılanmak için nedenleri vardı. Mart 1925'te, Irak'ın toplam nüfusunun yüzde onyedisini temsil eden Kürtler, Irak'taki bütün polis gücünün yüzde yirmidördünü, ordunun yüzde ondördünü ve demiryolu çalışanlarının yüzde yirmiüçünü teşkil ediyorlardı. Irak'ta polisin, ordunun ve demiryollarının toplam 20.000 personeli vardı ve bunların yüzde yirmisi, yani 4.000'i Kürtler'den mürekkepti. Dahası, Kürt bölgelerindeki yirmibeş okulun onaltısı öğretim dili olarak Kürtçe'yi kullanıyordu. Diğer okulların dördünde de Kürtçe ve Arapça serbestçe kullanılıyordu. Okularda elli iki Kürt öğretmen görev yaparken sadece sekiz tane Kürt olmayan öğretmen vardı. Yirmiiki Kürt, Kürt bölgelerinin dışında ders veriyordu. Bu uygulamalara ek olarak, Büyük Britanya ve Irak hükümeti "Kürt dilinin serbestçe kullanılmasına sadece vermekle kalmayıp fiilen teşvik etmek için... mümkün olan herşey"i yapıyordu. Büyük Britanya'nın Milletler Cemiyeti'nce onaylanmış ve uygulamaya konulmuş "Kürtler için bir Milli Vatan" yaratma politikasına ve 1920'de Misak-ı Milli'de ifade edilmiş Türk hakimiyeti ve toprak bütünlüğü ilkelerine bu politikanın oluşturduğu tehdide rağmen, Türk hükümeti, Büyük Britanya ve Irak'la 5 Haziran 1926'da bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Onsekiz maddenin onaltısı sınırla ve Kürtler'le ilgiliydi. 6'dan 13'e kadar olan maddeler ile 15. ve 16. maddeler özellikle "iyi komşuluk ilişkileri"yle Kürt nüfusun kontrole ilişkindi.⁽³⁶⁾

Antlaşmanın sınırla veya Kürtler'le ilişkili olmayan tek maddesi, 14. madde, Irak hükümetini, 14 Mart 1925'te elde ettiği imtiyazın

10. maddesine göre Türk Petrolleri Şirketi'nden aldığı payın yüzde onunu Türk hükümetine vermekle yükümlü kılıyordu. Yüzde onun 500.000 İngiliz paunduyla değiştirilmesi ve petrol imtiyazına ilişkin diğer hususlar antlaşmanın bir ekinde yer almış ve bunlara antlaşmanın hiçbir maddesinde değinilmemiştir. İngilizler'in de kabul ettiği üzere bu "bir tür rüşvet niteliğinde" olduğundan, bunun yapılmasının nedeni, bu değişimi mümkün olduğunca kamuoyundan gizlemektir. Aynı zamanda bu, Musul sorununun çözümünde petrolün önemli tek unsur olmadığını da göstermiştir. Gerçekte, Devlet Arşivleri Bürosu'ndaki, Dışişleri, Sömürgeler veya Hava Bakanlığı kayıtlarında, petrolün Türkiye'yle olan sınır anlaşmazlığı ya da İngilizler'in ve ulaşılabilen kaynaklardan belirlenebildiği kadarıyla, Türkler'in Kürtler'e yönelik politikalarıyla doğrudan ilişkili olduğuna dair çok az kayıt vardır. Hakikaten, Türkiye'ye petrol gelirlerinden elde edeceği pay için nakit ödemede bulunulması düşüncesi, sadece Ronald Lindsay ve Tefvik Rüştü arasında Nisan ve Mayıs 1926'daki görüşmelerde ortaya çıkmıştır⁽³⁷⁾. 21 Nisan'da, Tefvik Rüştü, Lindsay'a Türkiye'nin esasen bölgede toprağa ilişkin talepleri olmadığını söylemiş ve Türkiye'nin Irak'taki petrolün işletilmesine dahil edilmesi talebini belirtmiştir. Büyük Britanya'nın Türkiye'nin rızasını petrole satın almaya hazırlanmış olmasına rağmen, Sir Ronald Lindsay'in verdiği bilgiler, bunun Türkiye'nin antlaşmayı imzalaması için bir teşvik primi olarak kullanılması hususunda özel olarak bahsetmez. Türkiye'nin, İngilizler'in petrol gelirlerine ilişkin olarak yapmış oldukları teklifleri şevkle kabul etmeleri (çok fazla pazarlık yoktu), Türkler'in güvenlik ve Irak'taki Kürtler'in kontrol edilmeleri hususu ile petrolden çok daha fazla ilgilendiklerini gösterir. Gerçekte, Türkler'in Irak petrolünün çıkarılmasına ve/veya petrol gelirlerine dahil olma konusunu antlaşmanın, Şeyh Sait İsyanı ortaya çıkması ile birlikte sahip olmak istedikleri güvenlik tedbirlerine ilişkin gerçek ilgilerini gizlemek için ortaya atmış olmaları, bana çok daha olası gibi gelmektedir⁽³⁸⁾.

Helmut Mejcher, Peter Sluglett ve Marian Kent'in son zamanlardaki çalışmaları ve Karl Hoffman ve Elizabeth Monroe'nun daha eski çalışmaları, petrolün Musul sorununun merkezi olduğunu vurgular. Bemin araştırmamın ve burada sunulmuş olan argümanların ışığında, bu iddialar biraz zorlama gibi görünmektedir. Petrol, İngiltere için en önemli konu olmuş bile olsa, ki böyle değildi, Kürtler ve ilişkili güvenlik sorunlarından daha fazla kaygı duyan Türkler için bu böyle değildi. Bana göre, petrol, Musul sorunuyla ilişkili olarak İngiltere için en önemli unsur değildi: emperyal, stratejik, etnik ve politik düşünceler de, muhtemelen, petrole ilişkin kaygılarla beraber bulunuyordu. William Stivers'in göstermiş olduğu gibi, Irak petrolünün kontrolü, İngilizler'in Ortadoğu'daki ve dünyanın başka yerlerindeki emperyal siyasetleri için hayatiydi. İngilizler, çeşitli zamanlarda, Musul petrolünü Amerikan petrol şirketlerinin İngiliz emperyalizmini desteklemeleri için bir teşvik primi olarak da kullandılar. Amerikan petrol şirketleri, bunun kendileri için Ortadoğu petrolüne bir giriş sağlayacağını düşündüklerinde buna memnuniyetle uydular. Bununla beraber, sonuç olarak, Büyük Britanya, Birleşik Devletler ve petrol şirketlerinin Ortadoğu petrolüne erişebilme konusunda, özellikle de 1929'daki Red Line anlaşmaları müzakereleri sırasında, ciddi görüş farklılıkları vardı. Bu bağlamda, Mejcher'in belirttiği gibi, İngiliz hükümeti Musul'daki İngiliz çıkarlarıyla Irak'takilerden daha fazla ilgiliydi, fakat bu özellikle veya sadece petrole ilişkin değildi.⁽³⁹⁾

İngiliz hükümetinin ve temsilcilerinin- Bonar Law, Lord Curzon, Ramsey MacDonald ve Austen Chamberlain- petrolün Musul sorununun kalbinde yer almadığı iddiaları, en azından 5 Haziran 1926'ya kadar olan dönem için doğrudur. İngilizler'in etnik ve/veya ırksal ve stratejik çıkarların Musul sorununun merkezinde yer aldığı iddiaları, benim muhakemelerime göre doğrudur. Yukarıda değinilmiş olan son zamanlardaki çalışmalar ve diğerlerinde konu-

nun, terazinin bir kefesine ağırlık verilerek ele alınmış olmasının nedeni, bunların petrol politikasıyla veya Ortadoğu ve dünyanın diğer bölgelerinde İngiliz emperyalizmi açısından bu politikanın daha geniş içerimleri ile ilgilenmiş olmalarından kaynaklanmaktadır; çok azı Kürtler'e ilişkin sorunlara değinmiştir, fakat çoğunda bu gelişim güzel yapılmıştır. Örneğin, Şeyh Sait isyanı'nın Türk iç siyasetine olan etkilerine- Türkiye'yi ilgilendiren en önemli şey- kesinlikle yer verilmemiştir. Halbuki, Sömürgeler, Dışişleri ve özellikle Hava Bakanlığı kayıtlarında, Şeyh Sait İsyanı'nın kendisine ayrılmış binlerce sayfa vardır. İngiliz siyasetinde petrolün Musul sorunu ve Ortadoğu'ya ilişkin hayati bir unsur olmasından ziyade, Kürt milliyetçiliğini teşvik etmek ve "Kürtler İçin Milli Bir Vatan" kurmak, İngiliz siyasetinin 1925-1926 dönemindeki en önemli konularından birisiydi. Türkler'in iç ve dış güvenliklerini çok fazla tehdit ettiğini düşündükleri şey bu siyasetti. Eğer Türkiye ve Büyük Britanya arasındaki tek kaygı petrol olmuş olsaydı, Musul sorununun Haziran 1926'da, Şeyh Sait İsyanı'nın 1925'te bastırılmasının bir sonucu olarak, çözülmesi mümkün olmayabilirdi. Şeyh Sait İsyanı olmadan, Büyük Britanya ve Türkiye ihtilaflarını herhangi bir şekilde, fakat sonraki bir tarihte ve muhtemelen Türkiye'nin avantajına olacak şekilde çözebilirlerdi.⁽⁴⁰⁾

Büyük Britanya ve Türkiye arasındaki antlaşma muhtemelen hem Türkler'in hem de İngilizler'in, Kürtler'in kendilerini yönetmekten ve gerçek bağımsızlığa ulaşmaktan aciz, dağınık aşiretlerden oluşan bir grup olduklarını düşünmeleriyle de kolaylaşmış olabilir⁽⁴¹⁾. Bunun, Ronald Lindsay veya Kemal Atatürk'ün gerçek değerlendirmeleri olup olmadığını belirlemek oldukça zordur, fakat bunun karşılıklı ifade edilmesi 5 Haziran 1926 antlaşmasının yapılmasına yardımcı olmuştur. Kürtler'in, İngiliz Şeriflik ve Ortadoğu politikalarını tehlikeye sokacak kadar büyük bir milliyetçi seferberliğe ulaşamayacakları yönündeki İngiliz kanaatinin, bir Kürt vatani

yaratmayı destekleyici girişimlere destek olmaya devam etmelerini teşvik etmiş olması muhtemeldir. İngiliz planlarına göre, böyle bir muhtar ülkede merkezi hükümet, müstakil bir Kürdistan'ın doğmasını engelleyecek derecede İngiliz kontrolü altında tutulabilecekti. Uygulanan siyaset, Kürt milliyetçilerinin Kürt istiklalinin ilk fırsatta gerçekleşeceğini ümid edecekleri kadar muğlak olmak durumundaydı. İngilizler'in bu konudaki görüşlerinin, halihazırda Filistin'de bir Yahudi vatanının kurulmasını desteklemekle elde etmiş olduklarını sandıkları başarıların da etkisi altında şekillenmiş olması muhtemeldir.

Sonuçlar

Şeyh Sait İsyanı'nın uluslararası sonuçlarından başlıcaları şöyle özetlenebilir:

1) İsyân, Büyük Britanya ve Türkiye ile Irak arasında 5 Haziran 1926'daki antlaşma vasıtasıyla Musul sorununun bütün sonuçlarıyla beraber çözülmesine yol açan müzakerelere vesile teşkil etmiştir.

2) İsyân, Büyük Britanya'nın Milletler Cemiyeti'ni, Türkiye'ye karşı İngiliz ve Avrupa siyasetinin bir aracı ve nihayetinde İngiliz emperyal siyasetinin uygulanması için bir araç olarak etkili bir şekilde kullanabilmesini sağlamıştır.

3) Sonuçta, Türkiye, kendisinin Yunanistan, Yugoslavya ve İtalya ile mücadele içinde olduğu ve her ikisi de Milletler Cemiyeti ve iki taraflı ilişkiler yoluyla Avrupa siyasetinde yer edinmek isteyen Almanya ve Sovyetler Birliği'nden diplomatik veya başka türlü destek göremeyeceğini düşünmekteydi. Dahası, Büyük Britanya, Milletler Cemiyeti ve iki taraflı antlaşmalarla İtalya ve Fransa'yla iyi ilişkiler

kurmuş ve bu, Türkiye'nin 1925'teki tecrit halini arttırmıştır. Büyük Britanya ve Türkiye arasındaki antlaşma imzalanır imzalanmaz, hatta antlaşma öncesinde Fransa ve İtalya arasındaki ilişkiler iyileşmiştir. 30 Mayıs 1926'da Fransa ve Türkiye bir dostluk antlaşması imzalamış ve İtalya'yla ilişkiler iyileştirilmiştir.⁽⁴²⁾

4) Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin iç işlerine karışmayacağı ve Kürt milliyetçiliğini desteklemeyeceği, Şeyh Sait İsyanı sırasında açık bir hale gelmiştir. Sovyetler Birliği, aynı şekilde, 1924-1925'te Horasan'daki Türkmen-Kürt İsyanı sırasında Rıza Han'a meydan okumamıştır. Sovyetler Birliği'nin, bu nedenle Musul sorununun Türkiye ve Büyük Britanya arasında bir çözüme ulaştırılmasına karşı çıkmayacağı 1925'te sarıh hale gelmiştir. Zayıf ve parçalanmış bir devletten ziyade İngilizler'e karşı bir tampon olarak daha güçlü bir Türkiye, 1925'te Sovyetler Birliği'nin daha çok işine geliyordu. Dahası, bir çok Türk ve Sovyet komünisti, Şeyh Sait İsyanı'nı feodal ve karşı-devrimci olarak görüyordu⁽⁴³⁾. Kısacası, çeşitli nedenlerden ötürü, hem Büyük Britanya hem de Sovyetler Birliği Mustafa Kemal'in milliyetçi Türkiye'sini desteklemiştir.

5) Şeyh Sait İsyanı, Musul sorununun çözüme ulaştırılmasına yardımcı olduğu gibi, Büyük Britanya'nın Irak'taki şeriflere dayalı politikalarının başarısına ve bu nedenle Arap milliyetçiliğinin bastırılmasına, böylece Irak ve Suriye ile bunların himayeci güçleri arasında yakın ilişkiler kurulması ihtiyacına katkıda bulunmuştur.

6) Şeyh Sait İsyanı, Türkiye ve İran arasında 22 Nisan 1926'da bir dostluk antlaşmasının imzalanmasında ve 1932'de sınır antlaşmasının imzalanmasında etkiliydi. İngilizler'in de farkettiği gibi, bu, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki Kürt duvarının yıkılmasına yönelik Türk umudunun suya düşmesine de yol açmıştır.

7) İsyanın sonuçlarından biri, Türkiye'nin diğer ülkelerin iç

işlerine karışmaktan kaçınmaya başlaması olmuştur ve isyan, Türkler'in şu şiarının oluşmasına katkıda bulunmuştur: **yurtta sulh, cihanda sulh.**

8) Şeyh Sait İsyanı, Türkiye'yi iddialı bir dış politikadan kaçınmaya ve başka devletlerin işlerine karışmayan bir dış politika oluşturmaya zorlamıştır.

9) İsyân, Türkiye'yi, 5 Haziran 1926 antlaşmasındaki güvenlik tedbirleriyle sınırlandırılmış bile olsa, İngiltere'nin Irak'ta "Kürtler İçin Milli Bir Yurt" oluşturulması politikasını potansiyel sonuçlarıyla birlikte kabul etmeye zorlamıştır. Antlaşma, Büyük Britanya ve Türkiye'nin, Kürtler'e ve Kürt milliyetçiliğine yönelik tamamen farklı politikalar uygularken, Kürt otonomisine sahip bir Kürt milli devletinin Irak dışına yayılmasını engellemede karşılıklı çıkarları olacağı anlamını taşıyordu.

10) Şeyh Sait İsyanı ve sonrası, Büyük Britanya ve Türkiye arasında daha kapsamlı bir uzlaşmanın sağlanmasında yardımcı olmuştur. Bunun en önemli unsurlarından biri, Büyük Britanya'nın Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında yakın ilişkiler kurulmasını engellemek istemesiydi.

11) İsyân, Türkiye'nin Musul vilayetindeki petrole erişebilme olanağını ortadan kaldırmış veya azaltmış ve Büyük Britanya'nın bunu yabancı, özellikle Amerikan petrol şirketlerinin petrolün işletilmesine katılmalarına izin vererek Britanya İmparatorluğu için destek sağlama amacıyla kullanmasına olanak tanımıştır.

12) İsyân, Türkiye'yi dahili gelişme üzerine yoğunlaşmaya, laikliği yaymaya ve Türk milliyetçiliğini teşvik etmeye zorlamıştır.

13) İsyân, Türkiye'de Kürt milliyetçilerinin bastırılmasına neden olmuştur.

14) Şeyh Sait İsyanı, İslam'ın Ortadoğu'daki ve diğer Arap ve Müslüman ülkelerdeki hükümetlere yönelik mücadelenin ve/veya muhalefetin bir aracı olarak kullanılabilirliğini azaltmıştır. İsyan, diğer Müslüman ülkelerle işbirliği kurmak isteyenlerin İslam kartına oynamaları imkanını ve İslam'ın devletlerarası siyasete dahil edilmesi ihtimalini hayli zayıflamıştır.

SONUÇ

Şeyh Sait İsyanı ilk geniş boyutlu milliyetçi Kürt isyanıydı. Bu isyanın yayılmasında Azadî önemli bir rol oynamıştır. Kürt entellektüeller ve subaylar, örgütlenme ve asker toplama bakımından milliyetçi hareketin odağında yer aldılar. Daha laik veya dini olmayan milliyetçi Kürt örgütlerinin fevkalâde etkisi, isyanın kendisinden ve şeyhlerin liderliğinden ayrı tutulmalıdır. 1921'den itibaren Azadî'nin liderliğinde şekillenmiş olan Şeyh Sait İsyanı'na büyük çapta şeyhler önderlik etmiştir. Bu Azadî'nin 1924'teki kongresinde tanımlanmış ve uygulamaya konmuş bir karardır.⁽¹⁾ İsyanın dini bir karaktere bürünmüş olması, Azadî teşkilatının, isyanın başarıya ulaşması ve kitlesel bir çapta olması için gerekli gördüğü strateji ve taktik tesbitlerine bağlıdır. Şeyh Sait İsyanı milliyetçi bir isyan olduğu halde, seferberlik, propaganda ve sembolleri, dini bir isyanın özelliklerine sahiptir. Bu isyanın, birçok Türk akademisyen tarafından (Behçet Cemal ve Metin Toker gibi), Kemalist hükümetin 1922'den başlayarak getirdiği laik reformlara (özellikle 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılması ve şer'i mahkemelerin ilgası ve laik mahkemelerin kurulmasına dair kanun gibi) karşı gericiler tarafından kışkırtılan, Kürtler'in dini bir ayaklanması olarak tanımlandığı hatırlanmalıdır.

Bununla beraber, yakın dönemde bazı Türk akademisyenlerin isyanı "dini kılıpta milliyetçi bir isyan" olarak da tanımladığı belirtilmelidir. Buna temel teşkil eden şey, ilk başlardaki kariyerinin gösterdiği gibi, Şeyh Sait'in ateşli bir milliyetçi olduğu gerçeğidir. 1960 ve

70'lerde çoğu Batılı sosyal bilimciler ve şarkiyatçılar arasında, milliyetçilik ve özellikle İslamiyet'e ait ruhanilik ve gerçek dini bağlan-tıların birbirine zıt olmasının Şeyh Sait İsyanı için geçerli olmadığı hususunda bir fikir birliğine varılmıştır. 1970 ve 80'lerin İran devrimi, bu tarz bir akıl yürütmenin yanlışlığını göstermiştir. İsyanı detaylı olarak incelemiş tek akademisyen olan Martin van Bruinessen, "her ikisinin de [Şeyh Sait ve Azadî liderleri] temel amacı bağımsız bir Kürdistan kurmak" olduğunu, vurgulayarak belirtir.(2) Şeyh Sait, hem ateşli bir milliyetçi hem de adanmış bir mümindir. Azadî'nin ve isyanın bir çok lideri halifelik için kaldırılmaya gerçekten üzülmüş olabilir. İsyanın yer almış ortalama bir Kürt için, hiç şüphesiz dini ve milliyetçi motivasyonlar iç içeydi. Kürtler'in çoğu, isyana önderlik eden şeyhlerin dindar, daha da önemlisi Kürt olduklarını düşünüyordular.

İsyanın bir çok önemli olay, unsur ve gelişme de rol oynadı. Liderlerin çoğu, Ankara'daki merkezi hükümetin laikleştirme reformlarıyla bir şekilde tehdit edilen topraklarını, malları için pazar üstünlüklerini ve hukuk sistemi üzerindeki kontrollerini korumak istemekteydiler. Örgütlenme ve gelişmesi açısından milliyetçilik birincil unsur olduğundan, Şeyh Sait İsyanı Kürtler'in tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu milliyetçi semboller ve propagandayı kullanan sonraki büyük Kürt isyanlarının milliyetçi ve dini nitelikte olduğu gerçeğiyle gösterilmiştir. Şeyh Sait İsyanı Kürt milliyetçiliğinin ne yönde gelişeceğini açıkça göstermiştir. Zeylan(1930) ve Ağrı (1926-1932) isyanlarında, milliyetçi Kürt sloganları büyük ölçüde kullanılmıştır.

Bu, geleneksel eşkiyalık ve aşiretler arasındaki kan davaları motivasyonları ve kişisel kin gütmelerin isyanın önemli unsurları olmadığı anlamına gelmez. Bu ve diğer bağlamlarda, Amal Vinogradov'un 1920 Irak ayaklanmasını tanımladığı gibi, isyan "ilkel" olarak

tanımlanabilir. Fakat Şeyh Sait İsyanı, Irak isyanına benzer olarak, siyasi ve sosyo-ekonomik alanlardaki temel alt üst oluşlara karşı önemli bir milli tepkiydi⁽³⁾. Hamidiye Alayları ve Birinci Dünya Savaşı'na katılarak çok fazla deneyim kazanmış Kürtler gibi, Osmanlı ordusunda savaşmış Iraklı aşiret mensupları da (bazıları Kürt'tü) Birinci Dünya Savaşı'nda kazandıkları askeri deneyimden yararlanmışlardı. 1925'teki Şeyh Sait İsyanı ve Kuzey İran'daki Kuçak Han'ın 1914-1921 arasındaki Cangali İsyanı'na ilişkin önemli gelişmelerden biri, muhalif ve milliyetçi azınlık gruplarının, ihtilali ve isyanı desteklemelerinde silahların ve teknolojinin varsayılan etkileridir. Kürt, Arap ve İranlı aşiret mensuplarının, Osmanlı, Kaçar ve İngiliz ordularında yer almaları ve 1880'den beri meydana gelmekte olan önemli teknolojik ve askeri değişimlere olan aşinalıkları, bu silahların ve örgütlenme metodlarının kendi milliyetçi hareketlerinde etkili bir biçimde kullanılabileceğine olan inançlarına katkıda bulunmuş olabilir. Bu şekilde bir değerlendirme yapmaları belki de doğrudur. Bununla beraber, bastırılmaları ve daha güçlü kuvvetlere ve daha güçlü milliyetçiliklere yenilmiş olmaları bu üç isyanın da talihsizliğiydi. Kürtler için talihsizlik, Türkler'in daha güçlü bir devlete ve daha gelişmiş bir milliyetçiliğe sahip olmalarıydı. Gilan'daki Kuçak Han için de aynısı geçerliydi. Fakat, ek olarak, Cangaliler, Sovyetler Birliği ve Komünist hareketiyle önemli yardımlar için bağlantılar kuramışlardı. Cangaliler'in düşmanları, İngilizler'in arka çıktığı ve desteklediği İran hükümeti, asileri yenmeye muktediri. Şeyh Sait İsyanı'nın aksine, İngiliz kuvvetleri hem Cangali hareketinin hem de Irak ayaklanmasının bastırılmasında ve yenilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Modern silahları keşfederken modern diplomasiye vakıf olmamışlıkları, her üç isyanın ve/veya ayaklanmaların liderlerinin erken hareket etmelerine neden olmuş olması muhtemeldir.

Şeyh Sait İsyanı aşiretseldi. İsyanında yer almış göçebe aşiret mensuplarının oranı, Irak ve Cangali isyanlarındakinden çok daha

yüksekti (4). Çok az aşiret mensubu veya köylü rençberler muharip olarak katılmışlardı. Gerçekte, yukarıda belirtildiği gibi, çok azının savaşılabileceğini düşündüklerinden veya köylülerin korku, sindirme veya hissizlik nedeniyle fazlasıyla toprak ağalarının avuçlarının içinde olduklarını düşündüklerinden, isyanın liderleri, aşiret mensubu köylü rençberleri asker olarak toplamaya bile çalışmadılar. Aşiret mensubu ve köylü rençberlerin rolü Irak ve Cangali isyanlarında çok daha fazlaydı. Isyanın yayıldığı bölgede (Ör. Diyarbakır'da) (Harita 2'ye bakın) belli sayıda büyük toprak sahibi olmasına rağmen, isyan bölgesi içerisinde derebeylerinin ve/veya toprak ağalarının ne kadar toprağa sahip olduklarını bilebilmek güçtür. Eğer aşiret reisleri de derebeyi veya ağa olarak tarif edilmekte iseler, bunların çoğu hayvan yetiştiriciliği ile uğraşmaktaydılar. Fakat Diyarbakır ovalarının toprak sahipleri isyana muhaliftiler. Bunlar, Şeyh Sait tarafından saldırılıp kuşatıldığında Diyarbakır'ın Türk hükümetine bağlı kalmasını sağlamada temel bir rol oynadılar. Ağalar ve hükümet arasındaki işbirliği, Kemalistler'in bir çok Kürt ağa ve reisle kurmuş oldukları güçlü bağların başka bir göstergesidir. Bu, ileride Atatürk koalisyonunun başlıca dayanaklarından biri olacaklarına ilişkin bir işaretti.

Isyan sırasında, şehir sakinleriyle aşiretler arası koordinasyon yeterince kurulamamıştır. Büyük oranda Kürtler'den oluşan Diyarbakır, isyancıları desteklemek için ayaklanmamıştır. Elazığ halkı başlangıçta döğüşmeden teslim olmuştu; fakat aşırı yağma ve talanları nedeniyle isyancıların karşısında yer aldılar. Irak ve Cangali isyanlarında şehirlerin isyana katılımı da Şeyh Sait İsyanı'ndakinden daha fazlaydı. Şehirli gruplarla koordinasyon, çekirdek isyan alanının bölgesel olarak tecrit edilmesiyle engellenmişti. At ve eşek yolu dışında haberleşme, özellikle telgraf hatlarının kesilmesinden sonra imkansızdı. Ayrıca, telgraf hatları henüz daha birçok kasabaya ulaşmamıştı.

Yukarıda gördüğümüz gibi Azadî ve İstanbul arasındaki ilişki sağlanmış olmasına rağmen, milliyetçi Kürt hareketindeki çatlaklara ek olarak Azadî'nin 1921'den sonra Erzurum'da kurulması, İstanbul'daki Kürt milliyetçilerle daha az ilişki kurulmasıyla sonuçlandı (6). Ulema ve şeyhler, Şeyh Sait İsyanı'nda da olduğu gibi, Irak ve Cengali isyanlarında büyük ve etkili bir rol oynadılar. Bunların Şeyh Sait İsyanı'na katkıları diğer ikisinden fazlaydı. Bu, yukarıda belirtmiş olduğum gibi, Şeyh Sait isyanı'nın milliyetçi tabiatının diğer iki isyandakinden daha güçlü olduğunu da gösterebilir.

Şeyh Sait İsyanı, bu özellikleriyle Birinci Dünya Savaşı sonrası milliyetçi isyanların bir prototipiydi. Aşiretler arası düşmanlık ve Sünni-Şii ayrılıkları (özellikle de Hormek-Cibran aşiretleri çatışmasıyla temsil edilen şekliyle) ayaklanmanın başarıya ulaşmamasına katkıda bulunmuştur. Bu bölünmeler Nakşibendi-Nakşibendi olmayan ayrımıyla da şiddetlenmiştir. İsyanın şekillenmesi ve Kürt milliyetçiliğinin gelişiminde, Zazaca konuşanlar ve konuşmayanlar arasındaki farklılıklardan ziyade, bunlar önemli bir rol oynamamışlardır. Şehirli-köylü ve toprak sahibi-aşiret düşmanlıkları ve isyanın liderleri arasındaki kutupsal laik-dini yönelim karşıtlıklarının hepsi isyanın başarısız olmasına katkıda bulunmuştur.

Şeyh Sait İsyanı, başlangıç halindeki bir milliyetçiliği temsil ediyordu; bu isyan, otuz yıl önce başlamış, Birinci Dünya Savaşı sırasında güçlenmiş ve arkasında organize bir devletin gücüyle kuruluş savaşında daha da ivme kazanmış güçlü bir Türk milliyetçiliğiyle de mücadele etmiştir. Türk milliyetçileri, Kürt milliyetçilerinin, üzerinde bağımsız bir Kürdistan yaratmak istedikleri bölgeyi sahiplenmişlerdi. Türkler Kürtler'i de kapsayan bir milliyetçiliği savunuyorlarken, Kürt milliyetçiliği Türkler'i ve milliyetçiliklerini dışlıyordu. Bu, Türk milliyetçiliğini başlangıçta ideolojik olarak Kürt milliyetçiliğinden daha güçlü kıldı.

Şeyh Sait isyanı, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ermeniler'in sürülmeleri, sınırđışı edilmeleri ve katledilmelerinin bir sonucu olarak, bölgesel ve siyasi anlamda Kürtler'in giderek artan oranda incinebilir hale geldiklerini göstermiştir. Ermeniler'in göçü, varlıklarının ve milliyetçiliklerinin Kürtler'e sunduğu korunma kalkanlarını da ortadan kaldırmıştır. Kürtler'in durumu ve milliyetçiliklerinin bastırılması, 1915 ve sonrasında Ermeniler'in göçe zorlanmalarına ve katledilmelerine gönüllü olarak katıldıkları düşünöldüğünde daha da ironiktir. Ermeniler'in sürölmesinin Kürtler ve Kürt milliyetçiliği için taşıdığı gerçek trajik anlam, daha önce değinildiği gibi, Cibranlı Halit Bey gibi bazı milliyetçi Kürt liderlerinin gözünden kaçmamıştır.

İsyan'ın Türk tarihi ve siyasetine olan etkisi hususunda, benim konumum, Erick Jan Zürcher ve Metin Toker'inkilerden farklıdır. Zürcher, son çalışmasında, 1926 tasfiyelerine bir bölüm ayırırken Şeyh Sait İsyanı ve sonrasından sadece iki kez bahsetmiştir⁽⁷⁾. Diğer taraftan, Metin Toker, Şeyh Sait İsyanı konusunda bütün bir kitap yazmış ve isyanın modern Türkiye Cumhuriyeti tarihinde bir dönüm noktası olduğunu göstermeye çalışmıştır. Elbette, Metin Toker isyanın kendisi ve sonuçları arasında bir ayırım yapılması gerektiğini belirtir. Metin Toker, bir olay olarak isyanın çok önemli olmadığını söyler. Türk silahlı kuvvetleri seferber edilir edilmez isyan bastırılmıştı. Burada benim iddiam, Şeyh Sait İsyanı'nın, bir olay olarak bile, Metin Toker'in ileri sürdüğünden ve Zürcher'in işaret ettiğinden çok daha fazla önemlidir.

Bununla beraber, isyanın sonuçlarının Türkiye, özellikle de Kemalistler için isyanın kendisinden çok daha önemli olduğunu söylerken Metin Toker haklıdır. Toker, benim muhakememe göre haklı olarak bunun başlıca sebebinin, eğer çok daha fazla birlik, işbirliği ve koordinasyon göstermiş bile olsalardı, Kürtler'in askeri eylemlerinin tecrübeli Türk kuvvetlerinin taarruzlarına hiç bir zaman dayanamayacağına inanır. Bununla beraber, bir olay olarak isyan, Toker'in

ileri sürdüğünden çok daha fazla önemliydi. Toker, isyanın Türk milliyetçiliğine meydan okuyan bir milliyetçiliği temsil ettiğini ve bu nedenle Türk devletine bir tehdit oluşturduğunu reddetmektedir.

Benim görüşüme göre, Türkiye'nin dahili siyaseti bakımından isyan, neredeyse Toker'in öne sürdüğü kadar önem taşımaktaydı. Toker'e göre isyan, Kemalistler'e veya onun adlandırdığı şekliyle "radikallere", muhalif gruplarla ittifak içerisindeki İstanbul basınının ve hemen sonra bölgesel gazetelerin eleştirilerine son verme şansı verdi. Isyan, Takrir-i Sükûn Kanunu yoluyla hukuki yolların kullanılmasını ve vakit kemale erdiğinde, Haziran 1926'da İzmir'de Mustafa Kemal'e yönelik suikast planının ortaya çıkarılmasından sonra, muhalif güçlerin ileri gelen üyelerini tutuklamak için İstiklal Mahkemeleri'nin kurulmasını da sağladı. Suikast planının ortaya çıkarılmasından hemen sonra, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın yirmibir üyesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli onbir üyesi tutuklandı. Bazıları yurtdışında olduklarından veya saklandıklarından, tevkifattan kaçabilmişlerdi. Suikast planının ortaya çıkarılmasının bir ay sonrasında, Kemalistler'e muhalif grupların onbeş üyesi idama mahkum edilmişti. Refet Bele, Rauf Orbay ve Kazım Karabekir gibi ihtilalin ve İstiklal Harbi'nin kahramanları ölüm cezasından kurtulabilmişler, fakat Türkiye siyasetinde bir daha asla önemli roller oynayamamışlardı. Tek istisna Fuat Cebesoy'du⁽⁸⁾.

Haziran 1926'da İzmir'de suikast planının ortaya çıkarılması sonrası Kemalistler'e karşı olan muhalefetin bastırılmasına başka yerlerde layıkıyla değinilmiştir⁽⁹⁾. Burada belirtmek istediğim nokta, muhalefetin hem siyasi hem de hukuki olarak ezilmesini kolaylaştıran mekanizmanın Şeyh Sait isyanı'nın bastırılmasından sonra getirilmiş olmasıdır. İzmir suikast planının ortaya çıkarılmasından sonra ölüme mahkum edilenlerin çoğunun suçlu buldukları İstiklal Mahkemeleri lehine oy kullanmış olmaları ironiktir. Kemalistler, arta kalan

muhalefetten kurtulmak için Şeyh Sait İsyani'nın bastırılmasından yaklaşık bir yıl sonraya, Haziran-Temmuz 1926 tasfiyelerine dek beklerken, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın temsil ettiği resmi ve örgütlü muhalefet, partinin 3 Haziran 1925'te kapatılmasıyla bertaraf edilmiştir.

Metin Toker, üç "devrim"(reform)in ancak Şeyh Sait İsyani'ndan sonra gerçekleşebildiğini yazar: 4 Ekim 1926 tarihli Medeni Kanun devrimi, 25 Kasım 1925 tarihli Kıyafet Devrimi ve 1 Kasım 1928'de Harf Devrimi. Bu gibi reformlar Türkiye'de ancak Takrir-i Sükun Kanunu altında yapılabilirdi. Toker, 1925 dönemi ve 1957-60 dönemi arasındaki benzerlikleri görmektedir. Her iki dönemde de İsmet İnönü, Kemalist programı yürütebilmek için otoritesini kullanabilmişti. Maalesef-der Toker-, 1957-60'da Celal Bayar ve Adnan Menderes, İsmet İnönü ve Mustafa Kemal'in 1925'te sahip oldukları güce ve meşruiyete sahip değillerdi⁽¹⁰⁾.

Kısaca, Toker için Şeyh Sait İsyani, "radikal" Kemalistler'in Batıya yönelik, kapitalist yönlü ağır endüstriye dayanan modernleşme programlarını sürdürebilmek için bastırmak zorunda oldukları engellerin (muhafazakarlık, dini fanatizm, Müslüman kardeşliği ve resmi demokratik muhalefet) bir simgesini temsil eder. Şeyh Sait İsyani Kemalistler'e süren siyasi çekişmelerin bu programı erteleyeceğini veya uygulanmasını imkansız kılacağını göstermiştir. Kemalist modernizasyon kararları muhtemelen bir kaç yıl önce belirlenmişti, fakat kesinlikle, 1924 itibariyle bu süreci vakit kaybetmeksizin uygulamak isteyen katı bir merkez vardı. 1926 tasfiyeleri için gerekli atmosferive mekanizmaları yaratan hadise Şeyh Sait İsyani'ydı. Bu bağlamda, Toker'in analizi doğrudur. Zürcher, 1926 tasfiyelerinin atmosferine ve içeriğine yeteri kadar değinmez. Şeyh Sait İsyani'nın Türk tarihi için neden çok fazla önemli olduğunun yanıtı, bu isyanın bastırılması için yaratılmış olan kanun ve kurumları Kemalizm'e mu-

halif olanların da kabul etmiş olmalarıdır. Her ne kadar gönülsüzce de olmuş olsa, bunları kabul ettiler, çünkü hiçbir yurtsever Türk subayı, rakip bir milliyetçiliğe müsamaha gösteremezdi. Burada, önce "dış" düşmanı bastırmada kullanılan, daha sonra "iç" muhalefeti ortadan kaldırmak için yararlanılan kanun ve kurumların iyi bir örneğine sahibiz. Kemalistler'in muhalifleri ve Fethi Bey bunu fark ettiler ve bu yüzden, isyanı kesinlikle karşı devrimci olmayan, bölgesel bir ayaklanma olarak tanımlamaya çalıştılar. Fakat isyanın Kürt ve milliyetçi olduğu gerçeği, getirebilecekleri itirazları oldukça sınırlamıştı. Daha faal bir muhalefete girişmeleri, onların hain olduğuna inanılmasına neden olabilirdi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri, yaptıkları muhalefete bile, hiç bir zaman kanıtlanmamış da olsa, isyana karışmakla suçlanmışlardı⁽¹¹⁾.

Şeyh Sait İsyanı, Kemalist hükümete ciddi muhaliflerine, Kürtler'e yakın olanlar, Kürt milliyetçiliğine sempati duyanlar veya Kürt milliyetçiliğini veya Kürt etnik gücünü kuvvetlendirecek ideolojileri benimseyenler olarak kategorileştirme meşruiyeti verdi. Eğer solcuların kızıl bayrakları Şeyh Sait'in (İslam'ı olduğu kadar Kürt milliyetçiliğini de temsil eden) yeşil bayrağının yanında yükselmiş olsaydı, isyanın geride bıraktığı miras Kemalizm'e ve muhtemelen gelecekte Türk devletinin kendisine bir tehdit oluşturacaktı.

İsyan, 30 Kasım 1925'te bütün tarikatların, tekkelerin, zaviyelerin ve türbelerin kapatılması yoluyla Kemalist modernizasyona karşı olan muhalefeti zayıflatma fırsatı sağladı. Dini ünvanlar kaldırıldı ve dini giysilerin giyilmesi yasaklandı. 25 Kasım 1926'da, dini muhalefet merkezlerini olduğu kadar Kemalistler'e karşı meşruiyetlerini güçlendirmek amacıyla kanunun uygulanmasına muhalif olan siyasi grupları da hedeflemiş olan Kıyafet Kanunu kabul edildi. Burada belirtilmesi gereken şey, bu kanunların, uygulanmalarının ve kabul görmelerinin Türk kamuoyu tarafından Kürt milliyetçiliği tehdidini

azaltacağı şekilde düşünöldüğü bir siyasi bilinç atmosferi içerisinde getirilmiş olmalarıdır.

Şeyh Sait İsyanı, hükümet politikalarına yönelik daha sonra ortaya çıkabilecek en ciddi muhalefetin veya gidişata yönelik kapsamlı itirazların, rahatsız olan zümrelerin, hain olarak nitelendirilebilecekleri olasılığını açık tuttuğu bir vesile yaratmış ve sağlamıştır. İsyanın sonrasında, muhalif güçleri düşmanca bir etnik boyayla olduğundan başka göstermek göreceli olarak kolaydı. İsyanın ve Kemalist programa karşı onun hasıl ettiği muhalefet sembollerinin bastırılması için vasıtalar yaratılması va kar.unlar getirilmesi, Türk devletinin ve Türk milliyetçiliğinin pekişmesinin isyanın bastırılması ve Kürt tehdidinin ortadan kaldırılmasıyla hızlandığı anlamına geliyordu. Eğer nüfusun yüzde doksanının milliyetçi gayelerine erişilecekse, diğer yüzde onun milliyetçi isteklerinin reddedilmesi gerekiyordu. Şeyh Sait İsyanı ve sonrası, Kemalist programa karşı muhalefetten sadece geriye kalanın ortadan kaldırıldığı 1924 tasfiyelerinden bu bağlamda daha önemliydi. Tasfiye edilenlerden veya ölüm cezasına çarptırılanlardan çoğu, Türk hükümetinin Kürtler'e ve milliyetçiliklerine karşı sonradan takındığı tutuma katılmışlardır veya katılırlardı. Herşeyin ötesinde, 1950'den sonra farklı siyasi kararlar almak ve takip etmek için fırsatlar çıktığında bu yapılmadı.

Şeyh Sait İsyanı'nın bastırılması, yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın gelişmesinin ve istibdatının ve 1950'ye kadar temsil ettiği tek parti idaresinin sağlamlaşmasına ve Türk milliyetçiliğinin parti ve devlet temelinde birleşmesine katkıda bulunmuştur⁽¹²⁾. Tek parti devletinın yaratılması siyasi alternatiflerin ciddi şekilde tartışılmasını engellemiştii ve bu, genç Türkiye cumhuriyeti'nin karşılaşılabileceği sorunlara ideolojik çözümler aramada tek boyutluluk demektii. Cumhuriyet Halk Partisi'ni, 1946'da Demokrat Parti'nin gücü ve cazibesi kanusunda şaşkırtan şey, bu tek boyutlu

yaklaşımıdır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1946'dan ders almamış olması, 1950'de yenilmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, Halk Partisi'nin 1950'deki yenilgisinin nedenlerinden biri, Şeyh Said İsyanı ve sonuçlarının Türk siyasetine miras olarak bıraktığı tek boyutluluktur. Gerçekte, bütün İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemi, 1960-1961 ve 1973'te ordunun yönetimde bulunduğu dönemler ve 1980'den başlayan dönem, isyanın siyasi ve ideolojik sonuçlarıyla şekillenmiş bir yol takip eder. Modern Türk siyasetinin oluşmasına bir çok unsur katkıda bulunmuştur; Kürtler ve Kürt milliyetçiliği en önemli tek faktör olmayabilir. Fakat bunların modern Türkiye'nin gelişmesindeki tesirleri, Türkiyeli akademisyen ve öğrencilerin çoğu tarafından gerektiği kadar önemsenmemiştir.

Türk ordusunun 1924'ten 1938'e kadar Kürdistan'da onyediyedi veya onsekiz çarpışmaya girmiş olduğu V. bölümde belirtilmiştir. 1938 sonrasında Türk ordusunun girmiş olduğu çarpışmalara ilişkin bilgi sağlanamamıştır; fakat sağlanmış olsaydı, muhtemelen benzer bir durumdan söz edilecekti. Türk orduları, 1938'de Hatay'da, 1950-53 arası Kore'de ve 1974'te Kıbrıs'ta çarpışmışlardı. Kürtler'e karşı yapılan askeri müdahaleler, dışarıdaki müdahaleler veya çarpışmaların sayısını hayli aşmıştır. 1980'lerde, Türkiye'nin Kürtler'e karşı olan askeri eylemleri iç boyutun yanısıra dış bir boyut da kazandı. 1983, 1985, 1986, 1987 ve 1988'de, Türk kuvvetleri, Kürt milliyetçi ve gerilla gruplarını bastırmak ve ortadan kaldırmak için Irak'a girdi. Kürtler'e karşı ilk olarak 1925 senesinde belli siyaset şekillerinin uygulandığı ve belli milliyetçi, ideolojik ve psikolojik fikirlerin ve tutumların kullanıldığı mücadele, Şeyh Said İsyanı'ndan elli yıldan fazla bir süre sonra bile, Türkiye'nin siyasi kararlarında önemli bir rol oynamaya devam etmektedir. Bu faktörler, yirmibirinci yüzyılda da Türk siyasi hayatını etkilemeye devam edecek gibidir. Şeyh Said isyanı ile ifade edilmiş ve simgeleştirilmiş olan Kürt milliyetçiliği de gelecek yüzyılda devam edecektir.

Şeyh Sait İsyanı'na karışmış üçüncü büyük tarafın, Büyük Britanya'nın, amaçları ve politikaları V. Bölüm'de tartışılmıştı. Bununla beraber, isyanın değinilmesi gereken başka bir uluslararası sonucu vardır. Büyük Britanya, Hava Bakanlığı'nın Ağustos 1922'de askeri operasyonların kontrolünü Savaş Bakanlığı'ndan devralmasından sonra getirilmiş ileri, atak politikası yoluyla Kuzey Irak'taki gücünü pekiştirmişti. 1922'den 1925'e kadar, Hava Kurmay Başkanı olarak 1929'da Sir Hugh Trenchard'ın yerine getirilmiş olan Sir John Salmond komutasında Kraliyet Hava Kuvvetleri (RAF), Kuzey Irak'taki Kürtler'e ve Araplar'a karşı etkili bir bombardıman politikası takbik etti. Bombardıman, Albay Özdemir komutasındaki Türk kuvvetlerini, Haziran 1923'te Revanduz'dan çekilmeye zorladı. Türkiye ve Irak arasında 5 Haziran 1926'daki resmi antlaşma, birçok şekilde, İngiltere'nin başarılı bombardıman politikasıyla biçim kazanmıştır. Yukarıda görmüş olduğumuz gibi, yeni Türkiye cumhuriyeti İngilizler'den çok şey öğreniyordu. 1926 sonu itibarıyla, Türkiye 106 savaş uçağı sağladı. İzleyen yıllarda, Kürtler'e karşı yapılan askeri operasyonlarda hava gücü yoğun bir şekilde kullanıldı. Hava kuvveti, aynen İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı sonrası Orta-doğ'da emperyal gücünü pekiştirmek için İngiliz hava gücünün yaptığı gibi, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin özellikle Kürtler'e karşı devlet gücünü pekiştirdiği etkili bir vasıtaydı. Kuzey Irak'ta hava gücünün kullanılmasından, özellikle 1922-1925 döneminde alınan dersler, Sudan, Kuzeybatı cephesi, Filistin ve diğer yerlerde İngilizler'in yararına olmuştu. Bu örnekler, ikisi doğrudan askeri çatışma içerisinde olmayan, fakat her ikisi de kendilerine karşı düşmanca siyasetler izleyen üçüncü tarafa boyun eğdirmek isteyen kuru imparatorluklar ve yeni devletler arasındaki ilişkiyi gösterir. "Kürt miliyetçiliğine siyasi imtiyazlar vermektense" Kürtler'i bombalamak, İngiltere ve Türkiye için daha kolaydır⁽¹³⁾.

Şeyh Sait İsyanı'ndan önceki dönemde, Kürtler (ve Türkler de),

geceleeri yangın bombası da dahil olmak üzere, yeni yoğun bombardıman teknolojisiyle tanışmak zorunda kaldılar. Şeyh Sait sonrası dönemde, Kürtler, deneyimli bir İngiliz hava gücünün saldırılarının yanı sıra, yeni gelişmekte olan ve giderek etkili olan Türk hava gücününkülerle de karşılaşmak durumunda kaldılar. Kürtler, yeterli uçaksavar silahlara sahip olana değin, otuz yıldan fazla bir süre geçecektir. Aradaki yıllarda, Türk ve İngiliz (Irak) kuvvetleri, çoğunlukla Kürtler'in yaşadığı Türk ve Irak bölgeleri üzerindeki kontrollerini arttırmaya muktedir oldular. 1926'da, Kürtler'e karşı aynı bombardıman siyasetleri, İran'da Rıza Han tarafından uygulandı. Hava gücünün etkili kullanımı ve oluşturduğu tehdit, Şeyh Sait İsyanı'nın kökenlerinde ve sonuçlarında önemli bir rol oynadı. Bu gücün, özellikle de yangın bombalarının Irak, Türkiye ve İran'daki köylü, göçebe halk üzerinde oluşturduğu psikolojik terör özellikle etkileyiciydi. 1925'te İngiliz Sömürgeler Bakanı L.S. Amery'e göre, Irak "Hava Kuvvetleri için mükemmel bir eğitim alanı"ydı(14).

İngilizler'in Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasında büyük oranda İngiliz kolonilerinde yaşayanlara karşı etkili bir şekilde hava gücü kullanmasının sonuçlarından biri, bunun, İkinci Dünya Savaşı patladığında İngiliz hava savunmasının Alman saldırılarına hazırlıksız yakalanmasına katkıda bulunmuş olmasıdır; A. J. P. Taylor, bunu RAF'ın "ezici bir üstünlüğün tek savunma biçimi olduğu doktrini" diye ifade etmiştir. "İkinci Dünya savaşı'nın başlamasına doğru ve hatta savaş sırasında", 1919'dan 1929'a kadar hava mareşalliğinin başkanı olan Lord Hugh Trenchard'ın siyaseti şu şekilde ifade edilmekteydi: "Bombardıman kendi başına savaş kazanabilirdi; bu, başkalarınca bombalanmamak için de tek alternatifti. Trenchard ve onu izleyenler hava savunmasını sürekli olarak ihmal ettiler". Trenchard ilk olarak, 1920'lerin başlarında Irak'ta, bazen piyadelerle koordinasyon içerisinde, stratejik hava bombardımanının etkililiğini kanıtlamıştı. Taylor, İngilizler'in Kuzey Irak'ta hava gücünü başarılı

bir şekilde kullanmalarının, 1920 ve 1930'larda İngiliz ordusunun bozulmasına, mekanize araç eksikliğine ve yeterli bir hava savunma sistemi yaratılmamasına katkıda bulunduğu fikrindeydi⁽¹⁵⁾. İngilizler'in 1920'lerde, Türkler'e ve sonra Kürtler'e ve Araplar'a karşı kazandıkları başarılar, sonradan RAF'ın Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde ve savaşın ilk yılları esnasında Alman saldırılarına hazırlıksız yakalanmalarına katkıda bulunmuş olabilir. Yakın dönemde yapılmış çalışmalar Taylor'un çıkarsamalarını doğrular.

Uri Brialer, 1930'lardaki İngiliz hava ve savunma siyasetleri üzerine yaptığı çalışmasında şöyle der: "1938'de savaşa girmeye karşı getirilen argümanların en önemlilerinden birinin, İngilizler'in Alman bombardımanına karşı savunmasız olduğu konusunda hiç şüphe yoktur. " Jafna Cox, 1919'dan 1932'ye kadar Irak'ta RAF'ın oynadığı role ilişkin çalışmasında, İngilizler'in Irak'taki bombardımanın üzerinde durmasının dengesiz bir hava gücü gelişimine yol açmış olduğu sonucuna varır. Cox, bu politikanın "İkinci Dünya Savaşı sırasında stratejik doktrini hangi ölçüde etkilemiş olabileceği hususu belki de daha fazla dikkate değer" olduğunu söyler⁽¹⁶⁾. Hava gücünün kullanılmasıyla Kürt milliyetçiliğinin başarılı bir şekilde bastırılmasının, İngiliz hava savunmasının 1930'larda Alman saldırı ve tehditlerini karşılamak için hazırlıksız olmasına neden olduğu düşünülürse, Şeyh Sait'in, tabir caizse, öcünü almış olduğu söylenebilir: Bu, İngiltere'ye, Avrupa'ya ve Batı Dünyası'na çok pahalıya mal olmuştur.

EKLER

Ek-I.Kürdistan'ın Muhtariyetine Dair ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 10 Şubat 1922 Tarihinde Müzakere Edilmiş Olan Kanun Tasarısı (FO 371/7781 Doğu, E 3553/96/65, no.308).

Ek-II.1924 Eylül İtibariyle Azadî Üyeleri (Hava 5/566).

Ek-III.Beytüşebap Başkaldırı Hareketinden Sonra Firar Eden Kürt Zabıtlarının İsimleri (Hava 5/566).

Ek-IV.Elegeçen ve İhsan Nuri'nin Casus Olduğu Mesajını Vermek Kastıyla Yazılmış Bir Türk İstihbarat Mektubu (Hava 23/436) (*Çok Gizli*).

Ek-V.Miralay Özdemir'in Kürt Aşiretlerine Beyanatı (CO 730/32.)

Ek-VI.Nisan 1925'te Doğu Vilayetlerinde Bulunan Türk Zabıtlarının Bir Listesi (Hava 23/291).

Ek-VII.Mezreh (Mamuret-el-Aziz)'deki Olayların Güncesi, 23 Mart'tan 15 Nisan'a (FO 371/10837).

Kürdistan'ın Muhtariyetine Dair ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 10 Şubat 1922 tarihinde müzakere edilmiş olan Kanun Tasarısı,

(FO 371/7781 Doğu[Türkiye], E 3553/96/65, no.308; Sir H. Rumbold'dan Kedleston'da Marquess Curzon'a. [3 Nisan'da alınmış]).

8. Aşağıda, daha önce bahsetmiş olduğumuz kanun tasarısının bir özeti yer almaktadır:

1.Türkiye Büyük Millet Meclisi, medeniyetin icapları gereğince Türk milletinin ilerlemesini sağlama hedefi doğrultusunda, Kürt milleti için kendi milli ananeleriyle ahenk içinde bir muhtar idare kurma mesuliyetini üzerine almaktadır.

2.Ekseriyetini Kürtler'in oluşturduğu havalı için, Büyük Millet Meclisi'nin karar vereceği şekilde Türk veya Kürt olabilecek bir Genel Vali Vekili ve bir müfettişle birlikte bir Genel Vali, [Kürt] milletinin ileri gelenleri tarafından seçilebilecektir.

3.Büyük Millet meclisi de Genel Vali seçecektir. Bu kişi, tecrübeli bir idareci olmalı, şerefli bir isim ve Kürt milletinin hürmetini kazanmış bir şahıs olmalı.

4.Genel Vali üç senelik bir müddet için tayin edilecek; vazife müddetinin bitiminde (Kürt) Millet Meclisi tarafından Kürt milletinin ekseriyeti, eski Genel Vali'nin vazifede kalması arzusunda olmadıkça yeni Genel Vali tayin edilecektir.

5.Genel Vali'nin Kürt veya Türk olması, Büyük Millet Meclisi tarafından karara bağlanabilirse de, seçim doğrudan doğruya Kürt Millet Meclisi tarafından yapılacaktır. Fakat, Genel Vali, Genel Vali Vekili ve Müfettiş tayini hususu Ankara Hükümeti'nin tasdikine sunulmalıdır.

6.Kürt Millet Meclisi, Doğu vilayetlerinde genel seçim yoluyla kuracak, Meclis'in görev süresi üç sene olacaktır. Meclis, her sene 1 Mart'ta toplanacak ve faaliyet süresi dört ay olacaktır. Ancak, Meclis, bu müddet zarfında gündemindeki işleri tamamlayamayacak olursa, üye sayısının salt çoğunluğunun isteği üzerine ve Genel Vali'nin tasdiğiyle bu süre uzatılabilir.

7. Genel Meclis, Doğu vilayetleri idaresinin gelir-gider bütçesini tet-

kik etme ile sivil ve idari memurların karışmış olduğu haksızlıkları so-
ruşturma hakkına sahip olacaktır. Meclis, ülkenin ilerlemesini ve re-
fahını ilgilendiren kesin kararlar alabilecek ve bu kararların tamamı,
Büyük Millet Meclisi'nin bilgisi için Ankara Hükümeti'ne iletilecektir.

8.Büyük Millet Meclisi, Genel Vali ve Kürt Meclisi arasındaki tüm
anlaşmazlıklarda karar mercii olacak ve her iki taraf da kararlarına uy-
makla mesul olacaktır.

9.Karma bir komisyon tarafından hudutların tesbitine bağlı olmak
üzere, Kürdistan idari bölgesi, Van, Bitlis, Diyarbakır vilayetleri ile
Dersim sancağı ve mahdut kaza ve nahiyelerden mürekkep olacaktır.

10.Kürdistan'ın idaresine ilişkin olarak, adli teşkilat, özel bölgeler
için mahalli kullanımlara ahenkli bir şekilde kurulacaktır. Bu teşkilat
şimdilik , ehliyetli memurlardan oluşacak ve yarısı Türk ve yarısı Kürt
olacaktır. Türk memurların emekliliği halinde, yerlerine Kürt memurlar
geçebilir.

11.Bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren, savaşa katkı
şeklinde veya başka hiç bir şekilde vergi istenmeyecektir. Şimdiye ka-
dar mecburi olan bütün mali katkılar, mahalli idarenin yetkisi dahilinde-
kaldırılacak, vergiler yılda bir kez ödenecektir. Vergiye tabi olacak net
gelirlerin nisbeti, Ankara Büyük Millet Meclisi ve Kürt Millet Meclisi me-
buslarından mürekkep karma bir komisyon tarafından tesbit
edilecektir.

12.Doğu vilayetlerinde nizamı tesis etmek için bir jandarma kuman-
danlığı tesis edilecektir. Kürt Meclisi, bu teşkilatı idare edecek kanun
hazırlamakla yükümlüdür. Fakat, jandarma kuvvetlerinin genel kuman-
danlığı, barış tesis edilip isteyen herkes kendi ülkesine dönünceye ka-
dar kıdemli Türk subaylarının idaresi altında olacaktır.

13.Türk ordusunda bulunan Kürt subayları ve askeri, barış tesis
edilip isteyen herkes kendi ülkesine dönünceye kadar hali hazırdaki
vazifelerini terketmeyeceklerdir.

14.Barışın tesis edilmesinden itibaren, Harb-i Umumi'den evvel ve
sonra el koyulmuş bulunan tüm hayvan ve malzemenin kıymetinin tak-
diri ilk iş olacak ve en geç oniki ay içinde bedelleri ödenecektir.

15.Türk lisanı, yalnızca Kürt Millet Meclisi, valilik hizmetleri ve
Hükümet idaresinde kullanılacaktır. Ancak, okullarda Kürt lisanı ile
öğrenim yapılabilir ve Vali de kullanımını teşvik edebilir. Fakat, bu ge-

lecekte Kürt lisanının hükümetin resmi lisanı olması.yönünde bir talebe temel teşkil etmemelidir.

16.Kürt Millet Meclisi'nin birinci vazifesi, hukuk ve tıbbiye fakülteleri olan bir üniversite kurulması olmalıdır.

17.Genel Vali'nin tasdiki olmaksızın ve Büyük Millet Meclisi ve Ankara Hükümeti'nin bilgisi haricinde Kürt Millet Meclisi tarafından hiç bir vergi yükümlülüğü getirilemez.

18.Ankara'da bulunan Büyük Millet Meclisi ile istişarede bulunmaksızın ve rızasını almaksızın hiç bir şekilde imtiyaz verilemez.

Kanun tasarısının neden Kürt mebuslarının hararetli itirazlarıyla karşılaşılmış olduğu bu özetten anlaşılacaktır.

Horace Rumbold
Yüksek Komiser

Ek-II

1924 Eylül'ü İtibarıyla Azadi Üyeleri

(Hava 5/566)

Erzurum

Miralay Halid Bey: *Cemiyet Reisi; daha önce Erzurum Garnizon Kumandanı, şimdi Kars'ta ticaretle uğraşır.*

Kaymakam Salim Bey,

Kaymakam Küçük Kazım Bey,

Miralay Küçük Ragıp Bey,

Hacı Mevlüt Efendi veya Hacı Darsum Efendi: *Erzurum Eşrafından.*

Kaymakam Arif Bey: *Halen Hınıs Sivil Kaymakamı,*

Abdulhûde Cafer Bey ve Arslan Bey (kardeşler).

İstanbul

Seyyid Abdulkadir Efendi : *Şube Reisi,*

Avukat Abdulrahim

Kars

Yüzbaşı Tefik Efendi: *Şube Reisi,*

Beyazıt

Şeyh İbrahim

Malazgirt

(Menasgird)

Haydaranlı aşiretinden Kur Hüseyin Paşa: *Şube Reisi,*

Vartova

Malazgirt Civanı

Halit Bey: *Şube Reisi; (Cemiyet reisinden farklı bir şahıs), Hasserahlı Aşireti reisi ve bir aşiret alayının miralayı.*

Hınıs

Rüştü Efendi: *Şube Reisi,*

Yüzbaşı Raşit Efendi.

Muş

Bitlis

Yusuf Ziya Bey: *Eski mebus, Şube reisi,*

Binbaşı Hacı Hasan Bey: *Bitlis,*

Abdulrahman Ağa: *Şırnak (halen mapushanede).*

Hacı Darsum Ağa: *Muşlu.*

Van

Molla Abdulmecid Efendi: *Molla Said Kürdi'nin kardeşi, Şube reisi,*

Sadun Bey: *Kara Hisar, Hassaran aşireti reisi,*

Binbaşı Arif Bey: *Şamsaki aşiretleri reisi,*

Ali bey: *Arif'in kardeşi.*

(Not. Bilgi kaynağının haber verdiğiğine göre, meşhur Molla Said Kürdi [sonradan Bediüzzaman Said Nursî, ç.n.), Bitlis yolundan Van'a gitmek üzere İstanbul'u terketmiş bulunuyordu-Eylül başı.)

Siirt

Yüzbaşı İhsan Bey: *Şube reisi,*

Hacı Abdullah Efendi: *Tacir, Siirt,*

Derviş Bey: *Gümrük Müfettişi, Siirt,*

Kaymakam Rezzak Bey: *Halen Belacik kaymakamı, Anadolu valisi tarafından gönderilmiş,*

Miralay Veyis Bey: *Emekli.*

Şırnak

Süleyman Ağa: *Şube reisi, Hacı Bayram aşiretleri.*

Cizre

Hacı Dursun Efendi,

Abdulvehap Efendi,

Abdullah Efendi: *Silopi Nahiyesi Müdürü.*

Diyarbakır

Cemilpaşazade Ekrem Bey: *Şube Reisi,*

Doktor Fuad Bey,
Abdulgani Bey,
Doktor Nesim Bey,
Binbaşı Mustafa Bey,

Kaymakam Adnan Bey: *1.Süvari Fırkası, Diyarbakır yerlisi ve burada ateşli bir milliyetçi olarak bilinir.*

Mardin

Hacı Hıdır Efendi,

Dersimli Kaymakam Hıdır Bey: *Dersim'den gönderilmiş, 6.Alay Kumanda Subayı idi.*

Erzincan

Harput

Dersim

Kangozade Ali Haydar: *Şube Reisi,*

Azadi'nin Desteklerine Güvendiği Aşiretler.

Bitlis Havalisi

Hacı Musa Bey ve oğulları,
Cemil Çeto, *Paçınar aşireti,*
Şeyh Selahattin, *Garzan aşiretleri,*
Mustafa Ağa, *Garzan aşiretleri,*
Mustafa Ağa oğlu Ali Ağa.

Van Havalisi

Karaveli Lezgin Ağa: *Artuş aşiretleri,*
Ebu Bekir, *Lezgin'in kardeşi,*
İsmail Ağa, *Gevdan aşireti,*
Ömer Ağa, *Manhuran Aşireti,*
İsmail Ağa Sımko, *Şikak aşireti,*
Şeyh Abdurrahman Efendi, *Bervardi aşireti,*

Şahin Ağa,

Yahya Ağa, *Jirikan aşireti*,

Yakup Ağa, *Aruh aşiretleri*.

Şırnak Havalisi

Ali Han Ağa,

Mustafa İbn Abdurrahman Ağa, *Hacı Bayran aşiretleri*,

Şahin İbn Süleyman Ağa,

Agid Ağa,

Ömer Timur Ağa, *Batvan aşiretleri*,

Şeyh Tahir, *Batman aşiretleri*.

Mardin Havalisi

Zangardlı Rammo Ağa,

Eyüp Bey, *Milan aşiretleri*,

İsa Ağa,

İbrahim Ağa, *Dakuri aşiretleri*,

Faris Ağa,

Mahmud Bey İbn İbrahim Paşa, *Milli aşiretleri*.

Ek-III

Beytüşebap Başkaldırı Hareketinden Sonra Firar Etmiş olan Kürt Zabıtların İsimleri

(Hava 23/279)

<i>İsim/ Rütbe</i>	<i>Variş Tarihi/Hareket Tarihi</i>
Abdülmecit/Yüzbaşı	20/3/24,25/8/24
Abbas Efendi,Mülazımı evvel	26/8/24-31/8/24
Hurşit Efendi,Mülazımı evvel	20/9/24-21/9/24
Ahmet Edip efendi,Yüzbaşı	20/9/24-10/10/24
İhsan Nuri,Yüzbaşı	27/9/24-24/10/24
Tevfik Efendi,Mülazımı evvel	27/9/24-24/10/24
Rasim Efendi,Mülazımı evvel	27/9/24-24/10/24
Said Efendi,Yüzbaşı	24/10/24-28/10/24
Ahmet Bey,Sivil kaymakam	25/10/24
Seyyid Muhammed,İmam	27/11/24-22/1/25
Muhammed ibn Şeyh	
Abdullah,İmam	12/12/24-12/12/24
Abbas Efendi,Yüzbaşı	15/12/24-21/12/24
Şakir,Muallim	7/3/25-10/3/25
Halil ibn Mustafa,Er	8/8/24
Ahmet,Er	8/8/24
Abdurrahman,Er	21/9/24
Mustafa,Er	21/9/24
Ali İbn Şeyho	
İbrahim,Er	18/10/24-24/2/25
Salih,Er	1/11/24
Muhammed,Çavuş	1/1/25-13/1/25
Çolo,Er	17/1/25-3/2/25
Abdurrahman,Er	17/1/25-3/2/25
Veli,Er	17/1/25-3/2/25
Muhamed ibn Abdurrahman,Çavuş	18/1/25-18/1/25
Cemal ibn Mustafa,Er	30/1/25-3/2/25
Veli ibn Eyyüp,Er	30/1/25-3/2/25
Aziz ibn Halil,Er	30/1/25-3/2/25
Şükrü,Er	30/1/25-3/2/25
Ahmed Hamdi,Mülazımı evvel	7/4/25
Abdulkerim,Mülazımı evvel	24/4/25

Ek-IV

Elegeçen ve İhsan Nuri'nin Casus Olduğu Mesajını Vermek Kastıyla Yazılmış Bir Türk İstihbarat Mektubu

(Hava 23/436) Çok gizli

Elegeçirilen Şifreli Türkçe Mektubun Tercümesi

Alıcı:Kaf 40.

Yoldaşlar!

Allah'ın yardımıyla sevgili MUSUL'umuz bir kez daha Anavatan'a bağlandığı gün, selamet güneşi yükselecek ve bunu biz göreceğiz.

Türk Hükümeti, Cemiyeti Akvam'ın MUSUL'a gönderdiği tarafsız Komisyon'a genç, aktif ve şerefli insanlardan mürekkep bir Türk heyetinin de dahil edilmesini emniyete almış bulunuyor.Delegelerimizin eşlik edeceği Ceimiyeti Akvam Komisyonu Ocak'ın ikinci haftasında araba ile HALEP ve ŞAM yolundan MUSUL'a gidecek. Heyetimizde, KERKÜK mebusu NAZİM Bey, Süleymaniye mebusu FETTAH Bey ve bazı Hariciye memurları bulunmaktadır. Bu müjdeyi ilan ederiz. Komitenizin bundan böyle, meseleyi tahkik etmek için gelecek olan Komisyon'a ve milletin Anavatan ile birleşme arzusunda olduğunu ispat etmek için aşağıda yazılı yollara başvurmanızı gerekli sayarız.

1.Türk Hükümeti ve milletin iradesi münasip olarak MUSUL'da umumi efkariyeye hakim olacak MUSUL Komitesi müreffeh olmalıdır. Dolayısıyla, bu hedefe ulaşmak için lazım maddi ve manevi ihtiyaçlarınıza dair bize malumat vermelisiniz.

2.Komite, sadece MUSUL'da değil ve fakat her kazada, nahiyeye ve köyde nüfuz sahibi olmalı ve önderlik etmeli ve nasıl hareket edileceğini anlatmalı. Bazı azaların zaman zaman tevkif edilebileceği ve ortadan kaybolabileceği gözönünde bulundurularak, Komite'nin teşkilatı ve faaliyetleri hakkında bir önyargıya sebebiyet vermemek amacı ile, bütün vilayet dahilinde büyük bir hızla komiteler kurulmalıdır. Bu şekilde kurulan komitelere dair rapor verilmelidir.

3.Komite'miz tarafından onaylanan fertler, hususiyetle Komisyon tarafından ziyaret edilecek olan mahallerde bulunan fertler, aşiret reis-

leri ve şeyhler, sizin vasıtanızla münasip hediyeler alacaklardır.

Bu hususta tekliflerinizi bütün hızınızla bize gönderin.

4.Cemiyeti Akvam Tahkikat Komisyonu'nun zîyaret edeceği mahallerde İngilizler'e ve Irak Hükümetine karşı kitlesel gösteriler düzenleme kararınız tasdik edilmiştir. Komisyon tarafından ziyaret edilen mahallerde, Türkiye lehine kitlesel gösteriler yapılacak olursa, davamız çok şey kazanır. İngilizler'in, Cemiyeti Akvam Komisyon azalarının dil bilmemesini istismar ederek olayı kendi lehlerine döndürmelerine mani olabilmek için, gösteriler boyunca bir Türk bayrağı taşınması hayli yararlı olacaktır. İlk fırsatta, bir veya daha çok, küçüklü büyüklü bayrağın taşınması ve herkesin ceplerinden bir küçük bayrak çıkarması iyi olur.

5.İngilizler, bize karşı pek çok memorandumda hazırlayıp Cemiyeti Akvam'a gönderdiler.Komitenizin de pek çok memorandum hazırlayıp vilayetin her yerinde Türkiye ile birleşme arzusu gösterecek biçimde pek çok imza toplaması ve Cemiyet'e göndermesi hayli tesirli olacaktır. Bu çok mühimdir.

6.Hâsılı, MUSUL halkı, yürüyüşler ve memorandumlar ve diğer vasıtalar ile TÜRKİYE'ye duydukları aşkı ve onları TÜRKİYE'ye bağlayan bağları ispat etmek için her şeyi yapmalıdır. İngilizler'in bunları engellemek için yapacağı hiç bir propaganda ve tehditten korkmamalıdır. Filhakika, İngiliz Hükümeti de Tahkikat Komisyonu'nu kabul etmiştir ve Komisyon'un gözleri önünde halka tazyikte bulunmaya cesaret edemeyeceklerdir. Bundan başka, her türlü tazyik ve faaliyet Türk Hükümeti'nin notaları ve protestoları ile karşılanacaktır. MUSUL halkı barışçı(!) bir yoldan kurtulmak istiyorsa, Tahkikat Komisyonu'nu beklemelidir; bu mümkündür.

7.MUSUL'da ve civarında, NASTURİ faaliyetleri esnasında vatan haini olan ve vatana ihanet eden ve firar eden bir kaç zabıt mevzubahistir. Bu adamların faaliyetlerini durdurmak için kuvvetle tedbirler almak lazım gelir. Savaşmaktan korkup kaçtılar. Hükümet tarafından vatan haini olarak görülürler ve tekin insanlar değillerdir.

8.Yakın bir zamanda, Hükümet, MUSUL'un şerefli halkına hitaben Türkçe ve Kürtçe posterler hazırlayarak gönderecektir. Bunlar, halka ve ilgililere, Komisyon'un gelmesinden önce dağıtılmalıdır. Buna ilaveten, hükümetimiz tarafından Cemiyeti Akvam'a gönderilen ve MUSUL'un TÜRKİYE'ye ait olduğunu belirten bir memorandumun 60

nüshası da gönderilecektir. Bunlar da bütün ilgililere, mesela reislere ve şeyhlere vs. dağıtılmalıdır.

9.Hûlasa, Hükümet'in MUSUL vilayetine dair taleplerinde ve görüşlerinde ısrarlı olduğu ve Allah'ın yardımıyla gayemize vasıl olacağımız iyice anlaşılmalıdır. Bütün mesele şudur: İngilizler, Cemiyeti Akvam kararını kabul edeceklerini bildirdiklerine göre, Cemiyet'in lehimize karar almasını sağlamak mecburiyetindeyiz. Bu nedenle, MUSUL vilayeti sakinlerinin komisyona veya doğrudan Cemiyeti Akvam'a, sözlü olarak veya hareketleriyle ispat ederek, İngiliz ve Irak idaresini kabul etmediklerini açıkça ifade etmelidirler.

10.İlaveten, Hükümetimiz, MUSUL vilayetinin Anavatan ile birleşmesi gayesinde yapmadığımız veya yapamayacağımız hiç bir şey olmadığını ilan eder. Hükümet, çok sıkı çalışmaktadır ve bu fırsatı kaybetmeyecektir. MUSUL halkı da fedakarane ve hararetle bir şekilde çalışacak olursa, hedefe kolayca varılacaktır. Cesaret ve azim, muvafakatimizizin kapısını açan anahtarlardır. Allah muzaffer etsin.

11.Bu 10 paragrafın münasip yollardan Ekselansları Şeyh Mahmud'a iletilmesini emniyete almış bulunuyoruz. Bunu, KERKÜK ve ERBİL'e de iletmelisiniz. Onlar da, kaza ve nahiyelere dağıtımını yapacaklardır.

12.Propaganda vasıtasıyla, umumi bir af ilan edilerek İngilizler'e hizmet edenlerin ve onlarla çalışanların affedilmesi hususunda karar alınmış bulunduğunu yaymalısınız. Bazılarının hayatlarının garantiye alınarak, bazılarına vazife vererek tarafımıza çekileceklerdir.

13. İhsan Efendi'ye yazılmış ilişikteki mektubu İngiliz istihbaratının eline geçmesini sağlamalısınız.

14.Mektubumuza olabildiğince acil cevap vermeniz ve en güvenilir casusunuz aracılığıyla taleplerinize dair malumat elde etmemizi sağlamanız rica olunur.

Tarih: 7 Ocak 1925.

İmza: Dal 92

Çok Gizli

Ele geçirilmiş Özel Bir Türk Mektubu

Gönderen: C. M. Diyarbakır

Alıcı: Yüzbaşı İhsan Bey, 2.Fırkadan Firari

Tarih:5/1/1925

Muhterem Kardeşim,

Hayli bir zaman beklemiş olduğu uzun mektubunu henüz almış bulunuyorum. Verdiğin haberler takdir-i şayandır. Bundan, gelecekte istifade edilmesi cihetinde karar alındı. Bildiğin gibi, Cemiyet-i Akvam Komisyonu yakında oraya geliyor. Daha önceki kararımıza uygun olarak, güvenilir biri aracılığıyla acilen...(bir veya iki kelime)... tarafına...(bir veya iki kelime)... göndermen istenmektedir.

Maaşının arttırılması için karar alındı. Gelecekte ilk adamımızla gönderilecek. Meşlektaşlarınıza, vazifelendirildikleri mahallerdeki vazifeleri hakkında talimat veriniz...(yaklaşık üç kelime)... bu meselenin halledilmesi için zaman geldiğine göre, Türkiye'nin menfaatleri icabınca ve taahhütleriniz ve mesuliyetleriniz lüzumunca halk arasında... (yaklaşık üç kelime)... manız rica olunur.

Mektubuma son verirken, hamiyetperver gayretlerinizde muvaffakiyetler dilerim. Diğer arkadaşlara da selam ve hürmetlerimi arzediniz.

Kardeşiniz, C.M.

Ek-V

Miralay Özdemir'in Kürt Aşiretlerine Beyanâtı

(CO 730/32)

Tercüme

Suriye ve Filistin Osmanlı Milli Hareketi Kumandanlığı

No.41. 5 Haziran 1922

Bismillahirrahmanirrahim

Haysiyetli ve yılmaz milliyetçi Ahmet Şakir Ağa'ya;

Derahin Reisi

İltifatlardan sonra, bu ülkeye Allah adına ve ayeti adına ve anava-tanı müdafaa için kafir devletlerin hakimiyetine geçmiş Osmanlı top-raklarını tekrar almak için cihat etmeye geldiğimizi bilmelisiniz.

Allah şöyle buyurmuştur: "Allah'a hakikaten inananların dini İslam'dır; Allah merhametlidir; peygamberi ve inananlar da öyledir"; ve "Ey Muhammed! Müminleri savaşımaya davet et" ve dahi "Allah'ın vaatleri hayırlıdır; O, mücahidleri oturup bekleyenlere tercih eder."

Celian aşireti reisi Ömer Ağa'ya milis kuvvetleri harekete geçirmek için takip edilecek yolları ve milli hareketle ilgili malumatı anlattım. Lütfen kendisiyle görüşünüz; kendisi size lazım olan her şeyi anlatacaktır. Allah yardımcınız olsun.

Özdemir

Umumi Milli Kuvvetler ve

Hareketler Reisi

Suriye ve Filistin Teşkilatı ve Milli Hürriyet Komitesi Karargahı
Resul Ağa, Dızai Aşireti Reisi.

Muhterem Reis,

Şimdiye kadar, Umumi Harb'den ve Mütereke'den beri süre gelen devrede memleketimizin başına gelen felaketlerin farkına varmadık tek bir Müslüman kalmadı. İngilizler'in gerçek amaçlarını anlamamış tek Müslüman kalmadı. O İngilizler ki, mukaddes İstanbul'un, Hilafet kol-tuğunun, İslam'a düşman unsurlar tarafından işgaline sebep oldular. "İnsanlığın övüncü" olan Halife'nin [Zafer ve övgüler onadır] kölelik mertebesine inmesini sağladılar. Bu vaziyet, onu alçak bir şekilde on-ların talimatlarına göre hareket etmeye mecbur bıraktı. [O, İngilizler ki,] Müslüman ümmet arasına husumet ve nifak tohumları ektiler; sonunda onları parsellediler; Güney Kürdistan'da, bugünkü kabul edilemez du-rumu yarattılar. İngiliz Hükümeti'nin alçak bir maşası olan Faisal hükümetinin ruhunu anlamayacak tek bir adem oğlu yoktur. Fakat, bu müessif vaziyet Allah'ın Haysiyeti'ne de dokunur; bu sebepten O, Peygamber'in Mucizeleri'ni ispat etmek için, Osmanlı topraklarında işgali sona erdirmek, onları bu haysiyetsiz durumdan kurtarmak ve va-tanın mühimce bir kısmını işgal altında tutmakta olan kafirleri defetmek üzere Mustafa Kemal'i savaş meydanına sürdü. Allah, Kur'an-ı Kerim'de buyurmuştur ki, İslam Mahşer Gününe kadar yaşayacaktır. Ve Allah'a şükürler olsun, vatan, istiklalini tekrar kazanmaktadır.

Tüm bu sebeplerle, hükümet, Güney Kürdistan ve Musul vilayetin-de mühim bir yardımda bulunacak durumda değildir. Şimdi ise Allah'a şükür, kafir kuvvetlerin bacaklarını kırmak ve mukaddes vatani kurtar mak için buraya gelmiş bulunuyoruz. Allah'ın izniyle, kısa bir müddet zarfında halkı umumi bir hareket için teşkilatlandırma işine girişeceğiz.

İmdi, size de, biz kuzeyde harekate başlar başlamaz, siz kendi aşiretinizin başında olmak koşuluyla, aşiretinizle birlikte düşmana karşı geriden taarruza geçmenizi tavsiye ederim. Bu hususta

çekinmek veya gecikmek için hiç bir sebep yoktur. Musul vilayetimizi kurtarmak için elimizden geleni yapacağız. Zaman gelip de biz faaliyete geçince sizin de işbirliğinizi ümid ederim. Yardım zamanında gelmedikçe işe yaramaz. Bu yüzden, sizden bu konuda vaadde bulunmanızı bekliyorum.

Sizinle görüşmek üzere bir heyet hazırlanmış bulunuyor. Bu heyette, sizin istediğiniz bir yerde buluşmanızı teklif ederim. Heyetin gayesi, amaç ve planlarımızı size daha sarıh bir lisanla ifade etmektir. Dilerseniz, münasip bir yerde bir müzakere talep edebilirsiniz.

Size ve aşiretiniz reislerine selam ve hürmetlerimi arz ederim.

Tarih: 26 Haziran 1922

ÖZDEMİR

*El Cezire ve Irak Teşkilat
ve Umumi Harekat Kumandanı*

Ek-VI

Nisan 1925'te Doğu Vilayetlerinde Bulunan Türk Zabıtlarının Bir Listesi

(Air 23/281)

III.Müfettişlik,

Müşavir Karargâhı, DIYARBAKIR

Müfettiş General Ferik İzzetin Paşa;

Baş Kurmay Subay; Miralay Kazım (Kemah) (daha önce 2.Fırka Kumanda Subayı;

Operasyonlar; Kaymakam Fahri;

Süvari; Kaymakam Hüseyin Nuri (daha önce 9.Süvari Livası Kumanda Subayı);

Rehber Müşavir; Miralay Nafit (Erzincan);

Piyade Müşavir; Kaymakam Cemil Hadi (17.Fırka Muvazzaf Kumanda Subayı olduğu rapor edildi);

Nakliye Müşavir; Kaymakam Abdullah (Harput);

Tıbbiye Müşavir; ?

Baytarlık Müşavir; Miralay Ali Rıza (daha önce El Cezire cephesinde Baytar Subayı);

Muhaberat;

Kayıtlar.

VII.KOLORDU KARARGAHI, DIYARBAKIR

Kumandan General, Mirliva Mürsel Paşa

Yaver, Yüzb. Ramis

Askeri Katip, Yüzb. Fadıl.

Baş Kurmay Subay, Kaymakam Yusuf Ziya.

1.Kıta, Kaymakam Mehmet Nuri.

a) Harekatlar, Yüzb. Celal.

b)İstihbarat

2.Kıta(Personel),Binb.Baha Bey.

3.Kıta(Yargı), İbrahim Bey (Sivil).

Divan-ı Harbiye Subayları, Kaymakam Mihri ve Binb. İlyas.

4.Kıta, Miralay Halis.

a)Muhasebe, Binb. İsmail Hakkı.

b)Muhimmat, Binb. Osman (Muvazzaf).

c)Cephane,Binb. Halis.

5.Kıta (Tıbbiye), Kaymakam İsmail Hakkı.

6.Kıta (baytarlık)

7.Kıta (Kayıtlar), Yüzb. Tavif.

Topçu müfettişi, Binb. Mustafa Rasim.

Merkez Kumandanı

İnzibat, Yüzb. Selahaddin.

Karargah Sûvari Bölüğü, Yüzb. Tahsin, Mülazımevvel Behçet (Süleymani).

Karargah Muhafız Bölüğü(Piyade).

Merkez Hastane

Özel İşler Tabur, Binb.Süleyman.

İnşaat Bölüğü, Yüzb. Süleyman, Yüzb. Cemil.

Askeri Malzeme Atölyesi, Yüzb. Abdulkadir.

Mühendislik , Yüzb. Nazım, Yüzb.Kazım.

Şifre Bölüğü, Yüzb. Bedri.

Telsiz, Telgraf Kumanda Subayı, Yüzb. Ziya (Afrikalı).

İstihkam Takımı Kumanda Subayı, Yüzb. Sıddık.

Dağ Takımı Kumanda Subayı, Mül. Sani Emin (Konya).

Nakliye Bölüğü, Kumanda Subayı, Yüzb. Ahmet Hamdi.

Kıta Kumanda Subayı, Mul. Tahir.

Hayvan Nakliyesi Bölüğü, Yüzb. Ali Rattıb.

Kıta Kumanda Subayı, Mül. Thani Ziya (İstanbul).

Karargah Topçu Bölüğü AA Bataryası Komuta Subayı

İrtibat Subayları:

Cerablus, Yüzb. Nishat.

Nisibin, Yüzb. Ekrem.

Jazireh, Yüzb. Nazım Nafaçı (Kerkük), Süleyman Efendi
(Kerküklü).

II. FIRKA: KARARGAH, BITLİS

Kumandan General, Mirliva Kazım Paşa.

Yaver, Yüzb. İsmail Hakkı.

Baş Kurmay Subay, Binb. Yunni.

1. Kıta, Yüzb. Lütfü.

a) Harekat Mülazımevvel'i, Mülazımevvel Nuri.

b) İstihbarat, Mül. Sani Cevdet.

2. Kıta (Personel), Yüzb. Muhammed Selim, (Harput).

3. Kıta (Yargı), Yusuf Bey (Sivil).

4. Kıta, Binb. Şevket (Şam).

a) Muhasebe, Alay Memuru Tev'ik (Şam).

b) Mühimmat, Asst. Bn. Seyyid, Emin (Kerkük).

c) Cephane, Asst. Bn. İsmail Hakkı.

5. Kıta (Tıbbiye), Kaymakam Şükrü.

6. Kıta (Baytarlık), Kaymakam Nureddin (Anadolulu).

7. Kıta (Kayıtlar), Mülazımevvel Cemal.

Karargah Süvari Bataryası

Karargah Piyade Bölüğü

2. Piyade Tugayı Kumanda Subayı, Miralay Ali Bey.

Piyade Tugayı, Kurmay Subaylar, Yüzb. Fahri (Şam).

2. FIRKA TOPÇU ALAYI

Alay Kumanda Subayı, Kaymakam Münir.

1. Tabur Kumanda Subayı, Binb. Tevfik (İzmir).
1. Batarya Kumanda Subayı, Yüzb. Sıddık.
2. Batarya Kumanda Subayı, Yüzb. Nureddin.
2. Batarya Kumanda Subayı, Binb. Fevzi (Bağdat).
3. Batarya Kumanda Subayı,
4. Batarya Kumanda Subayı.

1. PIYADE ALAYI

Alay Kumanda Subayı

1. Tabur Kumanda Subayı, Binbaşı Enver.
2. Tabur Kumanda Subayı, Binb. Mazhar.

6. PIYADE ALAYI

Alay Kumanda Subayı, Kaymakam Ali Timur.

1. Tabur Kumanda Subayı, Binb. Ömer.
4. Bölüğü Kumanda Subayı, Yüzb. Hilmi.
2. Tabur Kumanda Subayı, Binb. Faik.

18. PIYADE ALAYI

Alay Kumanda Subayı

1. Tabur Kumanda Subayı, Vekaleten Yüzb. İsmail Hakkı (Oğuz).
- Bölüğü Kumanda Subayı, Yüzb. Ahmet Faik.
2. Tabur Kumanda Subayı, Binb. Fuat.

Bölüğü, Yüzb. Mustafa Hami (veya Kamil), Binb. Hüseyin, Binb. Süleyman Fahri. (18. Alaya bağlı oldukları rapor edilen, fakat bunun doğrulanması gerekiyor)

XVII.FIRKA

Kumandan General, Kaymakam Cemil Hadi, III.Müfettişliğin önceki Piyade Müşaviri. Kumandan Yardımcısı Nureddin Paşa Mirliva, Harput bölgesi Kumanda Subayı.

Baş Kurmay Subay, Binb. Cevdet.

Yaver

1. Kıta

2. Kıta

3. Kıta

4. Kıta, Binb. Halis.

5. Kıta

6. Kıta

7. Kıta

17. Piyade Tugayı Kumanda Subayı, Mirliva Osman Bey.

17. Piyade Yaver Kumanda Subayı, Mülazımevvel Lütfü.

17. FIRKA TOPÇU ALAYI

25. PİYADE ALAYI

1/25. Piyade Alayı Kumanda Subayı, Kaymakam Murat (Trabzon).

1/25

62. PİYADE ALAYI

62. Piyade Alayı Kumanda Subayı, Kaymakam Hasan Faik.

Depo Kumanda Subayı, ? Tevfik.

Alay Memuru, Yüzb. Rasim.

62. Alay 1.Tabur Kumanda Subayı, Binb. Hasan Tahsin.

1. Tabur, 2.Kumandan, Mülazımevvel Hamdi.

1. Tabur Doktor, Binb. İsmail Hakkı.

1. Tabur 1. Bölüğü Kumanda Subayı, Yüzb. Talat.

Bölüğü Subayı,

1. Tabur-2. Bölüğü Kumanda Subayı, Yüzb. Ibrahim ? Hakkı.

2. Bölüğü Kumanda Subayı olarak rapor edilmiş olan Yüzb. Hasan Fehmi.

Bölüğü Subayı olarak rapor edilmiş olan 1. Tabur 3. Bölüğü Kumanda Subayı, Mül. Sani İhsan.

1. Tabur 3. Bölüğü Kumanda Subayı, Yüzb. ? Ibrahim Hakkı.

Bölüğü Subayı, Mül. Thani Bushar.

4. Makinalı Tüfek Takımı Kumanda Subayı, Yüzb. Osman, raporda diğer subayların 1. Tabur'a bağlandığı belirtilmiştir. Mülzımevvel Halil, Mül. Sani Ziya.

62. ALAY 2. TABUR

2/62. Alay Kumanda Subayı, Binb. Hüseyin Nazif.

2. Tabur, 2. Kumandan, Binbaşı Ekrem.

2. Tabur, Mühimmat Subayı, ?Süleyman Efendi.

62. Alay 3. Tabur

3. Tabur Kumanda Subayı, Binb. Bekir Sıdkı. Subayların aynı Taburye dahil oldukları belirtilmiştir.

Bölüğü Kumanda Subayı, Yüzb. Kadir.

Bölüğü Kumanda Subayı, Mülazımevvel Nashat

Bölüğü Kumanda Subayı, Mülazımevvel Şükrü, Mül. Sani Saim, Mül. Sani Sami.

63. PIYADE ALAYI

63. Piyade Alay Kumanda Subayı, Kaymakam Muhammed Şahin.

1. SÜVARİ FIRKASI KARARGAH, MARDİN.

Kumanda Subayı Vekaleten, Miralay Adem (Tugay Kumandanı); Kumandan Yardımcısı Miralay Arif, Fırkanın Nisan 1925'te Kürtler'e karşı harekatta yenilmesi nedeniyle görevden alındığı rapor edilmiştir.

Yaver, Yüzb. Seyfeddin.

Baş Kurmay Subay.

1. Süvari Tugay Komutanı, Miralay Adem, vekaleten Fırka Kumandanı.

Tugay Kumandanı Yaveri

11. SÜVARI ALAYI

11. Süvari Alayı Kumandanı, Kaymakam Nuri.

14. Alay 2. Kumandan, Kaymakam Cemil.

21. SÜVARI ALAYI

21. Süvari Alay Kumandanı, Kaymakam Hüseyin Hüsnü.

Doktor, 21. Alay, Kaymakam Hasan Basri, diğer subayların bu fırkaya bağlı oldukları rapor edilmiştir, fakat buradaki birimler bilinmiyor: Binb. Ekrem Kadızade .

Yüzb. Hüseyin Hilmi.

Yüzb. Şevket.

Mülazım Racep.

Mülazım Abdullah.

XIV. SÜVARI FIRKASI KARARGAHI, URFA

Kumandan, Miralay Suphi.

Baş Kurmay Subay, Binb. Hamit.

Yaver, Binb. Ferid.

1. Kıta

2. Kıta

3. Kıta

4. Kıta, Binb. Hayri.

5. Kıta, Kaymakam Celal.

6. Kıta, Kaymakam, Ziyaaddin.

FIRKA TOPÇU ALAY KARARGAHI

Hüsnü Bey (?).

3. SÜVARİ ALAYI, Kaymakam Ferhat.

5. SÜVARİ ALAYI

Kumandan, Kaymakam Cemil.

Yaver, Yüzb. Faik.

54. SÜVARİ ALAYI

Kumandan

AYNI FIRKAYA BAĞLI DİĞER SUBAYLAR

Rapor edilmiş Topçu Taburu Kumandanı Sekreteri, Yüzb. Mustafa.

Rapor edilmiş Kumandan, Yüzb. Hamis.

Rapor edilmiş Kumandan, Yüzb. Hafız Hilmi.

Rapor edilmiş 3. Süvari Alayı 1. Bölük Kumandanı, Yüzb. Hilmi.

Rapor edilmiş 3. Süvari Alayı 2. Bölük Kumandanı, Yüzb. Hamis.

Rapor edilmiş 3. Süvari Alayı 3. Bölük Kumandanı, Yüzb. Lütfü (Urfa).

Rapor edilmiş 3. Süvari Alayı 4. Bölük Kumandanı, Yüzb. Hüseyin (Hüsnü).

Rapor edilmiş 3. Süvari Alayı Doktoru, Kaymakam Kazım.

Ek-VII

Mezrah (Mamuret-el-Aziz)'deki Olayların Güncesi, 23 Mart'tan 15 Nisan'a

(Kasabanın Avrupalı bir sakini tarafından yazılmış bir mektuptan)
(FO 371/10837)

23 Mart

İsyancıların yaklaştığı haberi alındı ve akşam kuşatma durumu ilan edildi. Sorulduğunda vali, malumatı verenin güvenini tazelemeye çalıştı. Vali, güvende olmaları için Emperyal Osmanlı Bankası'ndaki nakiti evine nakletmeyi önerdi. Hükümet binası hiç güvenli olmadığından bu reddedildi.

24 Mart

Günbatımına doğru silahların ve otomatik ve makinalı tüfeklerin sesi. Vali 25 silahlı jandarma eşliğinde bir arabayla kaçtı.

Hemen sonra, 300 Kürt kasabaya girdi ve yağmalama başladı: ilk olarak Hükümet Konağı, sonra levazımat binası ve mahkemeden başka hapisaneyi açtılar. Ve mahkumlar, memurların evlerini yakalanıp hapsedilmeleri için; zenginlerin evlerini de yağmalanmaları için Kürtler'e gösterdiler. Bu yağmaya şehrin çoğunlukla Kürt olan hamal ve oduncuları da katıldı.

25. Mart

İsyancılar talana devam ettiler. İlk önce yarı yarıya boş olan askeri malzeme deposu, daha sonra 4.000 Türk Liralık tütün kaybedecek olan Tekel binası ve tabii ki, kasabanın zenginlerinin evleri.

Şeyh Şerif'in kumandan olduğu öğrenildi ve kendisi kasabaya öğlen vakti geldi. Konağa gitti ve soranlara düzeni sağlayacağına sözverdi; fakat bunu yapmadı.

Günün sonraki bir vaktinde, 500 imzayla seçilen eski müftü olan, Ali Bey oğlu Mehmet Nuri Efendi, Şeyh Şerif'le beraber kasabada çalıştı ve ahaliyi düzenin sağlanacağı hususunda ikna etmeye çalıştı. Ve tesadüfen, Emperyal Osmanlı Bankası müdürü, valinin isteği üzerine şeyhe hiç bir kayıpları olmadığını söyledi. Bununla beraber, yağma sürdüğünden, akşama doğru banka yöneticileri bütün değerli

şeyleri bir arabayla Harput'a götürdüler.

26 Mart

Gün esnasında, kasabanın ileri gelenleri, ahali arasından bir milis örgütlemeye çalıştılar; fakat fazla istekli yoktu. Çünkü bütün nüfus her zaman olduğu gibi silahlı olduğundan, isyancıların silahlarını ellerinden alacakları korkusuyla silahlarını göstermek istemiyorlardı.

Bununla beraber, ordunun bir subayı olan Rasim Bey, halka biraz cesaret vermede başarılı oldu ve hemen akabinde isyancılara saldırdılar: geride 50 ölü bıraktırarak isyancıları kasaba dışına sürdüler; ahali arasında da eş sayıda kayıp vardı.

27 Mart

Subaylar ve memurlar saklandıkları yerlerden çıktılar ve bazıları üniformalarını giydi. Isyancıların bir kısmı hala kasaba dışında milislerin başarısızca saldırdıkları bir evi ellerinde tutuyorlardı.

28 Mart

vali ve vekili bütün hükümet hizmetlerinin açıldığını ilan etti ve banka yöneticileri kasabaya geri döndü.

Ankara'daki hükümet, ahaliye tebriklerini gönderdi ve askerlerin derhal geleceğini bildirdi. Telgraf haberleşmesi sansür ediliyordu ve mektuplar açık postalanıyordu.

Mart'ın 28'i ve 16 Nisan arasında, Nureddin Paşa kumandasındaki 17. Fırka geldi, fakat isyancılar Murad Nehri'nin doğusunu terketmediklerinden, askerler kasabanın güvenliği sağlayabilmekten uzaktı; kasaba hâlâ, Dersim Kürtleri'nin Mezra'nın kuzeyinde Çemişkezek'teki bir çok aileyi Malatya'ya göçe zorlayan yağmalamaları nedeniyle, panik hali içerisindeydi.

NOTLAR

I.BÖLÜM

1-Şeyh Ubeydullah döneminde en iyi tartışıldığı yer, Wadie Jwaideh, "*The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development*". s. 212-289, Hareketi milliyetçi özellikli bir hareket olarak tanımlayan ilk çalışmadır. Ayrıca bakınız; John Joseph, **The Nestorians and Their Neighbours: A study of Western Influence on Their Relationships**, s. 107-113. Joseph, Jwaideh'in tezini kullanış gibi görünmektedir; bibliyografyasına dahil etmesine rağmen (s. 264), notlarında buna değinmemiştir. Martin van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organisation of Kurdistan**, Jwaideh'le beraber, ondokuz ve yirminci yüzyıllarda Kürtler'in sosyo-politik ve milli tarihleri üzerine en iyi kaynaktır. Fakat, Şeyh Ubeydullah hareketine sadece bir kaç sayfa ayırmıştır(328-329, 444 n.84). Basil Nikitine, **Les Kurdes: Etude sociologique et historique** da Şeyh Ubeydullah isyanlarının ve savaşlarının kısa bir tartışmasını içerir. Benim Şeyh Ubeydullah hareketine ilişkin yazdıklarım Jwaideh'e dayanır. Bedirhan Bey dönemi için bakınız, Jwaideh, "*The Kurdish Nationalist Movement*", s. 176-212.

2-Kürdistan'daki Müslüman tarikatların büyük etkisi için bakınız, van Bruinessen, **Agha Shaikh and State**, s. 249-339; Butrus Abu Manneh, "*The Naqshbandiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century*", *Die Welt des Islams*, 22/1-4 (1984): 1-35; Hamit Algar, "*The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance*", *Studia Islamica*, 44(1977):124-152; Albert Hourani, "*Shaikh Khalit and the Naqshbandi Order*", **Islamic Philosophy and the Classical Tradition**, ed. Albert Hourani, S. M. Stern ve Vivian Brown, s. 89-104. İslam dünyasındaki Nakşibendi hareketinin daha kapsamlı bir çalışması için bakınız, **Les confréries Soufies dans le monde arabo-islamique: Les Naqshbandis**, ed. Alexander Popoviç ve Marc Gaborieau, 1989'da basılacak.

3-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.225.

4-Jwaideh, "*The Kurdish Nationalist Movement*", s.202. Bedirhan Bey başka bir miras daha bıraktı. Onun doksan civarında çocuğu olduğu belirtilir ki, bunların çoğu, hiç şüphesiz mirasından ilham alarak üzerine,

Kürt milliyetçisi olmuşlardır. Bakınız, Chris Kutschera, **Le movement national kurde**, s.20.

5-Arshak Safrastian, **Kurds and Kurdistan**, s.62-63. Safrastian, bunu Konsül vekili Clayton'un 11 Temmuz 1880 tarihli raporundan almıştır, s.7(Türkiye, no.5, 1881). Joseph, **The Nestorians and their Neighbours**, s.109-110, Ubeydullah'ın Ekim 1880'de İran'a saldırmasının nedenlerini belirten benzer bir mektup içerir. Bu mektupta, Ubeydullah, Kürt nüfusu 500.000 aile olarak belirtir. Her aile için beş kişi hesaplanırsa, bu 2.5 milyon insan demektir. Joseph, kaynak olarak **Parliamentary Papers** 100 (1881), cmd.2951, no.47'yi belirtir.

6-Jwaideh, "**The Kurdish Nationalist Movement**", s.225, 215.

7-Aynı eser, s.133. 1970'lerde bazı Kürt şeyhlerinin oldukça ilginç gözlemleri için bakınız, van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.296-332. Ayrıca bakınız, van Bruinessen, "**Vom Osmanismus zum Separatismus: Religiöse und ethnische Hintergründe der Rebellion des Scheich Said**", ed. Jochen Blaschke ve Martin van Bruinessen, s.148-151.

8-Aynı eser, s.229-333. Şeyhler, 1858 tarihli Osmanlı Arazi Kanunu'ndan yarar sağlayan gruplardan sadece biriydi: ağalar, zengin tüccarlar ve yerel hükümet memurları da fayda sağlamıştır. Bu konu üzerine bakınız, Albert Jwaideh, "**Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq**", **Middle Eastern Affairs**, ed. Albert Hourani, s.106-136. Bu, toprak yasasının aşağı Irak'taki etkilerine ilişkin en iyi çalışmalardan birisidir. Bu, Mithat Paşa'nın reformlarının 1869-1871 arası Irak'ta nasıl tarımcı aşiretlerin zararına olduğunu belirtir. Tecrübesizlik, rüşvet ve bilgisizlik nedeniyle, tapular ve senetler aşiretlere, şehirde oturan aşiret reislerine veya zengin tüccarlara verilmişti. Irak'ta, Mithat Paşa'nın yapmaya çalıştığı reformlar aşiret ittifaklarının dağılmasına katkıda bulunmuştur. Aşağı Irak'taki durumun Kürdistan'dakinden farklı olmasına rağmen, aşağı Irak'ta toprak kanununun aşiret ittifaklarının şeflerinin gücünü azaltmış olan etkileriyle, Ubeydullah gibi şeyhlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunacak şekilde büyük Kürt emir ve derebeylerinin ortadan kalkması arasında bir paralellik vardır. Tapuların aşiret liderlerine verilmesi, aşiret liderlerini sömürge yönetimlerinin dayanak noktası yapma politikalarının bir parçası olarak, İngilizlerce de sürdürülmüştür.

Bakınız, Albert Jwaideh, "**Midhat Pasha**", s.135.

9-Jwaideh, "*The Kurdish Nationalist Movement*", s.212.

10-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.228-229.

11-Berlin Antlaşması'nın tam bir metni için bakınız, J.C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record:1535-1914**, I, s.189-191; Ayrıca bakınız, Sir Edward Hertslet, **The Map of Europe by Treaty, IV, 1875 to 1891**, s.2759-2799 (s.2795'daki 61. madde). Herstet'in kitabı haritalarla desteklenmiştir.

12-Jwaideh, "*The Kurdish Nationalist Movement*", s.231. San Stefano Antlaşması'nın 16.maddesi, Ermeniler'in Rusya tarafından korunacağını vurgular görünmektedir. Fakat, San Stefano Antlaşması'nın yerini almış olan Berlin Antlaşması, Rusya'nın böyle bir koruma sağlaması hükmünü ortadan kaldırmıştır. Osmanlıları reform programını yürütmeye zorlama sorumluluğu, Avrupalı devletler ittifakına verilmiştir. Richard G. Hovannisian, **Armenia on the Road to Independence, 1918**, s. 26'da Berlin Antlaşması'nın "Ermeni sorununu uluslararası diplomasi seviyesine" de çıkardığını belirtir. Berlin Antlaşması'nın 16. maddesinin Kürt milliyetçiliğini destekliyor olması gerçeği, bir Ermeni devleti yaratılmasının kesinlikle zararlıydı. San Stefano Antlaşması'nın tam bir metni için bakınız, Hertslet, **The Map of Europe, IV**, s.2672-2696(s. 2686'daki 16. madde).

13-Konsolos muavini Clayton'un Trotter'e yazısı, 11 Temmuz 1880 (Türkiye, no.5, 1881), s.7, aktaran, Jwaideh, "**The Kurdish Nationalist Movement**", s.233.

14-W. M . Ramsay, **Impressions of Turkey during Twelve Years Wanderings**, s.147, alıntılardan Joseph, **The Nestorians and Their Neighbours**, s.104. 4 Haziran 1878'de imzalanan Savunma İttifakı Konvansiyonu'nun 1. maddesinde İngiliz konsolosları tem'in ettiler. Bu bazen Kıbrıs Konvansiyonu olarak adlandırılır. Metin için bkz. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East**, s.188-189; Hertslet, **The Map of Europe, IV**, s.2722-2723. Kıbrıs Konvansiyonunun önemi için bkz. Dwight Ervin Lee, **Great Britain and the Cyprus Convention of 1878**, s.125-165.

15-Jwaideh, "*The Kurdish Nationalis Movement*", s.224; Jwaideh'in s.239-252'deki beyanı Kürt ligi için en iyi kaynaktır; ayrıca bkz. Safrastian, **Kurds and Kurdistan**, s.63. Benim görüşüm Jwaideh'inkini izler. Jwaideh'ten yaklaşık 20 yıl sonra bir Türk tarihçisi, II. Abdülhamid'in

Ubeydullah'ı desteklemiş ve ona silah göndermiş olduğunu teyid eder. Bkz. Bayram Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamit ve Doğu Anadolu Aşiretleri*", *Tarih Dergisi* 32 (1979):436.

16-Jwaideh, "*The Kurdish Nationalist Movement*", s.266-267. Ubeydullah'ın İran'a saldırısının sonuçlarından biri, Birleşik Devletler'le diplomatik ilişkilerin kurulmasıydı; Kongrenin bazı üyeleri Şeyh'in Nasturiler'e saldırmasıyla hakarete uğramışlardı.

17-lbid., s.281; van Bruinessen, "*Vom Osmanismus*", s.119-120.

18-Hamidiye tartışmasına ilişkin dört kaynağa başvurduğum. En iyi açıklama, orijinal dokümanları kullanarak Hamidiye'ye değinen tek makale olan Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*", s.427-480'dir; M. Nuri Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.76-93, Şeyh Sait İsyanı bölgeleri hakkında bazı bilgileri içerir; M. Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, 7.bölüm, s.113-127, Hamidiye'ye ayırmıştır; Stephan Duguid, "*The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia*", **Middle Eastern Studies** 9 (Mayıs 1973):139-155'te Sultan II. Abdülhamit'in siyasetlerine ilişkin iyi bir yorumlama sağlar(s.139'daki alıntı).

19-Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*", s.437'de bu siyasetin bir örneği olarak Sadrazam Said Paşa'nın Ermeniler için bazı reformlar yapmak istemiş olduğunu belirtir. Bununla beraber, II. Abdülhamit, Said Paşa'nın Ermeniler'den rüşvet aldığından dolayı reformları savunduğunu düşünüyordu. Kodaman, Said Paşa'nın reformlara ilişkin şevkinin onun iki taraflı oynadığını gösterdiğini ileri sürer.

20-lbid.,s. 438-439; burada, önceki tartışmadan sarıh hale geldiği üzere bu altı amacın nedeni tartışılır.

21-Duguid, "*The Politics of Unity*", s. 152.

22-Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*", s.450, 465; van Bruinessen "*Vom Osmanismus*", s.121-122; Fırat, **Doğu İlleri**, s.114'te her alayda 1200 adam olduğunu ileri sürer, fakat buna göre her alay tam bir kadroya sahipti ve bu nadiren böyleydi. İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller**, s.237'de Fırat'ın rakamlarını tekrarlar.

23-Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari alayları*", s.463-471;

Abdülhamit'in emrini detaylı bir şekilde tartışır (s.467-469; bunların ait olduğu aşiret ve alayların adlarını içerir); van Bruinessen, "*Vom Osmanismus*", s.122.

24-Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*", s.476.

25-Adı geçen eser, s.478; Fırat, **Doğu İlleri**, s.114, 117.

26-Halid Bey, İkinci Cibran Alayı'nın kumandanı ve 1902'de öldürülmüş olan Mahmud Bey'in oğluydu. Alayın kumandanı olarak yerine Halid Bey geçti. Bkz., Fırat, **Doğu İlleri**, s.124, 149-153; van Bruinessen, "*Vom Osmanismus*", s.123.

27-Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s.181-224.

28-Duguid, "*The Politics of Unity*", s.152-153.

29-Bu Kürt teşkilatlarının benim yararlandığım kısa ve özlü değerlendirmeleri için, bkz. Jwaideh, "*The Kurdish Nationalist Movement*", s. 297-386 ve van Bruinessen, **Agha Shaikh and State**, s.371-378; Mahammed Emin Zeki, **Hulasat Tarih al-Kurd û Kurdistan min Aqdam al-Unsur Hatta al-An**'ın çevirmeni Ali Avni, Kürdistan Teali ve Terakki Cemiyeti'nin 1900'de kurulmuş, Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti adlı bir öncülü olmuş olabileceğini ileri sürer (s.319). Yeni bir yayın, **Kürt Milliyetçiliği ve Abdullah Cevdet**, s.29, Ali Avni'nin haklı olduğunu teyid eder. Liceli Ahmet Ramiz bunun kurucularından biriydi.

30-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.338-340.

31-Aynı adlı eser., s.370, 50 (alıntı); Jwaideh, "*The Kurdish Nationalist Movement*", s.291-293 (burada tarih 1910 olarak verilir).

32-Jwideh, "*The Kurdish Nationalist Movement*", s.291-293, 302-303 (alıntı).

33-Aynı adlı eser., s.304-306 (alıntı); Jwaideh, isyanları liste halinde sıralar (s.307-329).

34-Kürt Milliyetçiliği, s.52, 53.

35-Zeki, **Khulasat Tarikh al-Kurd**, s.274-276; Jwaideh, "*The Kurdish Nationalist Movement*" s.361-363. Fırat'a göre, (**Doğu İlleri**, s.136,139), Ruslar 30.000 ölü verdi ve binlercesi tutsak edildi. Ölenlerin

muhtemelen bir kısmının Türk askerleri olduğu belirtilmelidir.

36-Hovannissian, **Armenia on the Road to Independence, 1918**, s.36.

37-Justin MacCarty, **Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of Empire**, s.112,115 (alıntı); Hovannissian, **Armenia on the Road to Independence, 1918**, s.67.

38-Justin McCarty, "*Population in Eastern Turkey During World War I*", **Newsspot 22** (Şubat 1985):5; van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s. 445 n.11; burada FO 371, 1919: 44 A/105775/3050 alıntıdır.

39-Roberts ve Ravensdale'in raporları, Bilal N. Şimşir, **Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu" (1924-1938)**, s.263-290'dadır; aynı eser, bkz., s.126-148.

40-Zeki, **Khulasat Tarikh al-Kurd**, s.274-275; Jwaideh, "*The Kurdish Nationalist Movement*", s.363-369; Kuzey Irak'taki yıkımın ve nüfus kırımını detaylı olarak anlatır; Bletch Chirguh, **La question Kurde: Ses origins et ses causes**, s.23; Süreyya Bedirhan, **The Case of Kurdistan against Turkey**, s.32-33; Nikitine, **Les Kurdes**, s.296-298.

41- Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, listeyi içerir (s.446 n. 32 ve n.34) ; ve Zınar Silopi, **Doza Kurdistan**, s.52-54. Bu kitaba ulaşamadım. Silopi, Diyarbakır'daki Kürt Teali Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden Kadri Bey Cemil Paşa'nın takma adlarından biriydi.

42-Kurschera, **Le mouvement national kurde**, s.29; Jwaideh, "*The Kurdish Nationalist Movement*" s.374-378.

43-Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975**, s.340; Eric Jan Zürcher, **The Unionist Factor: The Role of the Commiee of Union and Progress in the Turkish Nationalist movement, 1905-1926**, s. 68-105.

44-Kurtchera, **Le mouvement national kurde**, s.32-33.

45-Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East, II**,

s.81-87; Sevr Antlaşması'nın bir kopyasını ihtiva eder. III.Bölüm'ün 62,63 ve 64. maddeleri Kürdistan'la ilgilidir. 64.madde, Kürtler'in bir yıl sonra (1921 Güzü) bağımsızlık isteyebileceklerini belirtir.

II.BÖLÜM

1-Van Bruinessen, **Agha,Shaikh and State**, s.445-446, n.24; Fırat, **Doğu İlleri**, s.121-123.

2-Fırat, **Doğu İlleri**, s.142-143.

3-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.371; Fırat, **Doğu İlleri**, s.144-145.

4-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, Azadi'nin 1923'te ortaya çıktığını, fakat 1921'de kurulmuş olabileceğini belirtir. Fırat, **Doğu İlleri**, bu tarihi 1921 olarak verir ve Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, bunun 1922'de kurulduğunu ve Kürt İstiklal Cemiyeti olarak adlandırıldığını söyler.

5-Fırat, **Doğu İlleri**, s.147.

6-Koçgiri isyanına ilişkin ulaşabildiğim sadece tek bir değerlendirme var: M. Nuri Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.120-172. **Koçgiri Halk Hareketleri** başlıklı kitap veya kitapçığın bir kopyasını sağlayamadım.

7-Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.120, 127, bu zamanda 437 kişiden oluşan Parlatentonun 72 Kürt üyesi bulunduğunu belirtir; van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.446 n.37; Frederick W. Frey, **The Turkish Political Elite**, ek 3, s.438-442, ilk Büyük Millet Meclisi'nin üyelerinin bir listesini içerir.

8-Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.129.

9-Aynı eser.(s.131); ikisinin adını verir: Kangooğlu Ahmed Ramizi ve Binbaşı Hasan Hayriye (Hayri).

10-Aynı eser.(s.134,136); bölgede (Koçhisar) Kürt milliyetçiliğinin yayılmasını kolaylaştırmak için toprak bağışını, tereddüt ederek kabul etti.

11-En azından Dersimi'ye göre böyledir, aynı adlı eseri, s.141.

12-Aynı eser.,s.143,149-154, 159-162, Kürtler için 6 185 gibi bir sayı verir. Türk kuvvetlerinin ihtiva ettiği rakam da da yaklaşık aynı rakama işaret eder. Telgraf, Koçgiri aşiretlerinin iki lideri, Mustafa ve Taki ile Der-sim'in aşiret liderleri olarak Mustafa, Seyidhan, Muhammed ve Munzur tarafından imzalanmıştır.

13-Aynı eser, s.120-172.

14-Aynı eser., s.171.

15-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.374.

16-Aynı eser., s.9, 455.

17-İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller**, s.270.

18-Kemal Atatürk, **Nutuk**, III, **Vesikalar**, 47, 48,49,50,51, 52,53, s.937-945. Mustafa Kemal, Küfrevizade Şeyh Abdulkaki Efendi (Bitlis); Abdurrahman Ağa (Şırnak-Şernak); Ömer Ağa (Derşevli); Resul Ağa (Muşaslı) ve Şeyh Mahmud Efendi ve Cemil Çeto Bey'lere (Gerzan) de, III. cildin vesikalarında yer alan mektupları yazmıştır.

19-FO 371/6369, Kasım 1921, İstanbul İttifak Kuvvetleri Kumandan Generali'nden Savaş Bakanlığı'na. İran ve Türkiye arasında 22 Nisan 1926'ya değin hiç bir antlaşma yoktu. Kürdistan'ın yönetimine ilişkin komite veya komisyon ile yasa tasarısı hakkındaki değerlendirmem, 29 Mart 1922 tarihinde İngiltere'nin Türkiye büyükelçisi Horace Rumbold'un Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği bir telgrafa, FO 371/7781 E 3553/96/95, dayanmaktadır. İngilizler sunulan yasa tasarısının tam bir metnine sahip gibidirler.

20-Van Bruinessen,Azadi'nin faaliyetlerine işaret eden ilk akademi-syendir, **Agha, Shaikh and State**, s.373,446-447, n.42; Hava Bakanlığı (Air) 23/411: genellikle adlandırıldığı şekliyle Beytüşşebap Ayaklan-ması'na ilişkin ilk değerlendirme, Air 23/411'de Bağdat'taki hava istihbaratının Bağdat Hava Komutanlığı'na çektiği, 8 Aralık 1924 tarihli bir telgrafta bulunur. Ayaklanmanın liderlerinin bir listesi, 5 Kasım gibi erken bir tarihte kaydedilmiştir. Bundan önce, SSO (Özel Servis Memurları) ola-rak nitelenen hava istihbarat subaylarının, 8 Ekim ve 21 Ekim tarihli iki ra-poru mevcuttur; sırasıyla (no. D6, 10/8/24 ve no. J/62, 10/21/24). Bağdat raporu, Kürt bilgi kaynakları dışında kaynaklara dayanıyordu. Bu raporları

bulamadım; fakat 8 Kasım raporu bir kaç detay dışında bütün bilgiyi içerir gibi görünmektedir. Van Bruinessen, FO 371, 1924, E 11093/11093/65'te benzer bir rapor bulunduğunu yazmıştır. Bu dokümanı kullanmadım, fakat Irak'ta özel istihbarat sorumluluğuna sahip hava istihbarat raporları kökenli olmalıdır. Beytüşşebap Ayaklanması'na ilişkin değerlendirmeler, Air 5/556, 23/471, 23/436 ve 23/279'da da vardır. Bunları izleyen değerlendirmeler, van Bruinessen'in kullandığı FO 371 dokümanı dahil olmak üzere, 8 Kasım raporuna dayanır gibi görünmektedir. Hava Bakanlığı raporları, FO 371 veya Sömürgeler Bakanlığı kayıtlarından daha kapsamlıdır; çünkü bu Bakanlık Irak'taki ve bir vakada Doğu Türkiye'deki istihbarattan sorumludur. Ben, Hava Bakanlığı dokümanlarını kullandım. FO 371 firarilerin isimlerini vermez; fakat Hava Bakanlığı raporları verir.

21-Air 23/411, 5 Kasım 1924.

22-Air 23/411, 8 Kasım 1924.

23-27 Kasım 1924 tarihinde Sömürgeler Bakanlığı'na gelen Air 5/556 onbeş sayfa uzunluğundayken, 8 Kasım raporu sadece dokuz sayfadır. Telgrafların Bağdat'tan Londra'ya ulaşması genellikle altı ile yedi gün sürdüğünden, 8 Kasım ve 20 Kasım arasında rapora daha fazla bilgi eklenmiştir. Değerlendirmeye Musul'daki SSO tarafından bazı bilgiler eklenmiş gibidir. Raporu yazan memur elyazısıyla şu notu düşmüştür: "İsimler hakkında orijinale bakınız"; burada S15428 kastedilir.

24-8 Kasım 1924 raporunda, Kürt aşiret üyelerinin Türk ordu birimlerine hububat taşımak zorunda bırakıldıkları da belirtilmiştir. Geri verilirken, alındığından daha az hububat verilmiştir. Türk kumandanlar karşılığını ödemedi hayvanları da almıştır. Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.447 n.43'te de ilk şikayetlere ilişkin bir liste vardır; aynı liste van Bruinessen, "*Popular Islam, Kurdish Nationalism and Rural Revolt: The Rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)*", **Religion and Rural Revolt**, ed. Janos M. Bak ve Gerhard Benecke içinde (Köylü Çalışmaları Üzerine Dördüncü İnterdisipliner Workshop'a Sunulmuş Makaleler University of British Columbia), s.294'e dahil edilmiştir; "Vom Osmanismus", s.143-444'te de bir liste vardır. Van Bruinessen'in listesi yukarıda değinilen FO 371'den kaynaklanır. I. Liste daha kapsamlıdır. Şikayetlere ilişkin çok az farklı bir liste de 8 Kasım tarihli Air 23/411 raporunda mevcuttur. Fiilen, Kasım 1921 gibi erken bir tarihte benzer Kürt şikayetlerinin bir özeti vardı: Türkler'in, Kürtler'i Avrupa'ya bir heyet gönderebilselerdi isteyeceklerini düşündükleri, benim sıraladığım onbir

talebe benzer yedi talep. Bkz. İstanbul İttifak Kuvvetleri Kumandan Generali'nden Savaş Bakanlığı'na, Fo 371/6369, no.464, Kasım 1921.

25-Air 23/411 8 Kasım 1924. Bu, özellikle Irak'ta Azadi'nin yanlış hesaplanması ve zayıf örgütlenmesinin başka bir örneği. Seyyid Taha'nın konumu çok az anlaşılabilmiştir. 15 Haziran 1925'te, Erbil'deki 550, H.W. Foote, kendisinin Seyid Taha'nın İhsan Nuri, Tefvik Cemal veya Ahmed Rassim'le ilişkilerini keşfetmede başarısız olduğunu rapor etmiştir. Seyid Taha, üç firariyi Foote ile tartışmaya isteksiz görünmüştür. Seyid Taha, Foote'a üç adamın gerçek kahramanlar olduğunu düşündüğünü ve İhsan Nuri'nin zekası ve kapasitesi hakkında müsbet düşündüğünü söylemiştir. Taha, bunların son faaliyetlerine veya "herhangi bir Kürt Komitesi" ile bağlantılarına ilişkin tam bir kayıtsızlık göstermiştir. Üç firari subayın "kendisine çok az şey anlattığını" söylemiştir. Seyid Taha, onların olmak istedikleri yer olan Revanduz'da kalabilecekleri fikrine kapılmış ve "kuzeyden başka emirler gelmezse" spekülasyonunda bulunmuştur. Bkz., Air 23/436, "Investigation of Bayt-Ash Shabab", 15 Haziran 1925.

26. Air 23/436, 7 Şubat 1925. Bu rapor, Bağdat'taki Hava Komutanlığı'ndan bir SSO (yüzbaşı) tarafından yazılmıştı.

27-Örneğin, İngiliz istihbaratı o zaman Irak'ta bulunan dört ünlü Kürtle birlikte, İhsan Nuri'nin kariyerini araştırmıştır. Bunlar, İngiliz hükümetinin koruması altında olduklarından ve Anglo-İrak hükümetinde görev almak istediklerinden dolayı, değerlendirmeler doğru olarak kabul edilmiştir: Zeynel Abidin, İstanbul'daki Kürt Teali Cemiyeti'nin önceki başkanı; Türk ordusunda daha önce kurmay subayı olarak vazifeli olan Salih Zeki Bey; Mülazım Faik, Türk ordusundan bir firari; ve Mustafa Paşa, İstanbul'da Türk ordusunun 1917-1920 esnasındaki yargı kanadı eski başkanı. Bu dört adam, İhsan Nuri'nin veya diğer firarilerin casus olmasının imkansız olduğunu düşünüyorlardı. Bkz., Air 23/436, 7 Şubat 1925. Türk mektuplarının kopyaları yukarıda değinilen raporda bulunabilir. 6 Ağustos 1926 itibarıyla, İngilizler ele geçirilen posta torbasındaki bütün Türk mektuplarının şifrelerini çözmüşlerdi. Air 23/436, 6 Ağustos 1925, Türk ve Kürt beyannamelerini İngilizce tercümeleriyle beraber ihtiva eder,

28-Bu kongreye ilişkin tek değerlendirme, van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, s.377-378'dedir ve sözlü kaynaklara dayanır. Devlet Arşivleri Bürosu'nda bu kongreye değinen hiç bir doküman bulamadım. Bu, Azadi'nin hareketini gizlemede oldukça başarılı olduğunun bir

göstergesi olabilir. Türk istihbaratı bunun farkında gibi görünmektedir. Burada benim değerlendirmem van Bruinessen'i izler.

29-FO 424/261, Henderson'dan (İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi) Mac Donald'a (İngiliz Dışişleri Bakanı); Air 5/556, s.12, Cizre'de diğer bir Türk-Kürt kongresinin daha yapılmış olduğunu belirtir.

30-Air 23/411, 8 Kasım 1924.

31-Air 5/556, 27 Kasım 1924,

32.A.g.e.

III.BÖLÜM

1-Benim "*The Second Time Around: British Policy towards the Kurds, 1921-1922*" (27 , 1987: 91-102) adlı makaledeki malzemeyi kullanmam için izin veren **Die Welt des Islams**'ın editörlerine teşekkür etmek isterim.

2-Hakkında yazılmış bütün değerlendirmelerde, E. W. C. (Edward William Charles), Noel'i hayli uzun, verimli ve maceracı bir kariyeri olduğu yazılıdır. Sömürgeler Bakanlığı kayıtlarında, onun Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya ve 1919'da tutsak edildiği Gilan'da Kuçak Han Cangaliler'i arasında, Bahtiyar ve Kürtler arasındaki kahramanlıklarına ilişkin oldukça kapsamlı raporlar vardır. Noel, hükümete atandığı Hindistan'da, Pathanlar ve Kuzeybatı sınır aşiretleri arasında da faaldi. Sir Arnold T. Wilson, **Mesopotamia 1917-1920: A Clash of Loyalties**, s.31-37, 127-129'da Noel'in iyi bir portresi vardır. Noel, Kürtler arasındaki tetkikatı ve casusluğuna ilişkin 77 sayfalık bir tez yazmıştır: **Diary of Major Noel on Special Duty in Kurdistan, from June 14th to September 21st, 1919**. Bu raporun bir kopyası FO 371/5068'de de bulunabilir. Noel başka bir eser daha yazmıştır, **Note on the Kurdish Situation**. Noel Mart 1921'deki Kahire Konferansında da mevcuttu. Oradaki rolü için, bkz., Aaron S. Klieman, **Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921**, s.110; ayrıca bkz., FO 371/6343, raporları bulunabilir, özellikle ek 10, "*Fourth Meeting of the Committee of the Middle East Department, 15 March 1921*".

3-Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.122.

4-Jwaideh, "*The Kurdish Nationalist Movement*", s.485; C. J. Edmonds, **Kurds, Turks and Arabs: Travel and Research in Northern Iraq, 1919-1925**, s.264-385.

5-FO 371/5068, 13 Nisan 1920.

6-Aynı eser.,bkz. ek A.

7-İrak'taki "Hava Planı"na ilişkin binlerce doküman vardır. Özellikle bkz., CO 730/32; Air 20/526. Siyasi endişeler için bkz., Peter Sluglett, **Britain in Iraq, 1914-1932**, s.254-270.

8-Aynı eser.

9-Kahire konferansının öneminin en iyi tartışıldığı yer, Klieman, **Foundation of British Policy**'dir; FO 371/6343, orijinal dokümanların 157 sayfa tutan kopyalarını içerir.

10-FO 371/6343, s.21.

11-Klieman, **Foundation of British Policy**, s.110; FO371/6343, s.59-61.

12-CO 730/2, Mezopotamya İstihbarat Raporu no.13, 15 Mayıs 1921, Reader Bullard'ın zabitleriyle.

13-CO 730/2, no.153,2 Haziran 1921, Cox'tan Churchill'e.

14-CO 730/2, no.148, 9 Haziran 1921, Churchill'den Cox'a ; no,169, 8 Haziran 1921, Cox'tan Churchill'e; 15 Haziran 1921, Churchill'den Orta-doğu Masası'na.

15-CO 730/2, no.201 ve Folio s.612; bu, Sömürgeler Bakanlığı'na 21 Haziran 1921'de geldi. Bu, Cox'tan Churchill'e çekilmiş olan bir telgrafın açıklamasıdır.

16-Aynı yer., Folio s.614.

17-FO 371/6346, no.209, 21 Haziran 1921, Cox'tan Churchill'e. No.201 Sömürgeler Bakanlığı'na sabah 11'de, no.204 akşam 5:18'de geldi.

18-CO 730/9, no.476, 11 Mayıs 1921, Rumbold'dan Curzon'a.

19-Fo 371/6369, 11 Kasım 1921, istihbarat raporu, İstanbul'dan

Dışışleri Bakanlığı'na.

20-CO 730/7, 26 Kasım 1921, istihbarat raporu , Constantinople'dan Sömürgeler Bakanlığı'na.

21-FO 371/6346, no 521, 25 Mayıs 1921, Rumbold'dan Curzon'a; 1 Haziran 1921, Rumbold'dan Amery'e (Winston Churchill'den önceki Sömürgeler Bakanı).

22-Fo 371/6346, no.162, 13 Mayıs 1921, Curzon'dan Churchill'e.

23-Fo 371/6346, 5 Mayıs 1921, Shuckburg'den Dışışleri Bakanlığı'ndaki siyaset alt müsteşarına.

24-FO 371/6346, 24 Mayıs 1921, Shuckburgh'dan Dışışleri Bakanlığı'na; 31 Mayıs 1921, Curzon'dan Churchill'e; 14 Haziran 1921, Churchill'den Cox'a.

25-CO 730/2, no.196, 24 Haziran 1921, Churchill'den Cox'a.

26-CO 730/2, no.109, 25 Mayıs 1921, Churchill'den Cox'a.

27-CO 730/2, no.211, 2 Temmuz 1921, Churchill'den Cox'a; FO 371/6346, no.162, 13 Mayıs 1921, Curzon'dan Churchill'e; CO 730/2, no.216, 21 Haziran 1921, Cox'tan Churchill'e (J. H. Hall'in muhtırasıyla).

28-CO 730/4, no.433, 21 Ağustos 1921, Cox'tan Churchill'e; no.424, 26 Ağustos 1921, Cox'tan Churchill'e.

29-CO 730/4, no.433, 21 Ağustos 1921, Cox'tan Churchill'e; 8 Eylül 1921, Churchill'den Cox'a.

30-CO 730/5, no.503, 20 Eylül 1921, Cox'tan Churchill'e.

31-Aynı yer.

32-CO 730/5, 27 Eylül 1921, Reader Bullard'ın, Cox'un 20 Eylül teğrafına ilişkin muhtırası.

33-CO 730/5, no.423, 3 Ekim 1921, Churchill'den Cox'a.

34-CO 730/5, no.534, 29 Ekim 1921, Cox'tan Churchill'e; 31 Ekim 1921, Oliphant'dan (Dışışleri Bakanlığı) Cox'a; FO 371/7781, 18 Ekim 1921, Cox'tan Churchill'e.

35-Co 730/6, no.616, 25 Ekim 1921, Cox'tan Churchill'e.

36-Aynı eser.

37-Co 730/6, no.519, 11 Kasım 1921, Churchill'den Cox'a. Churchill, Mart 1922 Londra Konferansı'ndaki **Pourparlers**'den bahsediyor olmalı

38-CO 730/6, 28 Ekim 1921, Cox'dan Churchill'e. Cox'un önerileri "Çok özel" olarak işaretlenmiş bölümde bulunuyor (s.485-489). Cox'un telgrafı bazen 55824 olarak geçer. Metindeki alıntılar bu telgraftandır.

39-CO 730/6, Bullard'ın 9 Kasım 1921, Cox'dan Churchill'e.

40-CO 730/6, Bullard'ın 9 Kasım 1921 tarihli muhtırası.

41-Aynı yer., Meinertzhagen'in muhtırası.

42-Aynı yer., Shuckburg'un muhtırası.

43-CO 730/7, no.700, 21 Kasım 1921, Cox'dan Churchill'e.

44-CO 730/7, 1 Kasım 1921, Churchill'den Cox'a.

45-Aynı yer., Churchill'in 7 Aralık 1921 tarihli muhtırası; Co 730/28. Rawlinson'un raporları ve Sömürgeler Bakanlığı personelinin muhtıraları 4 Mart ile 17 Mart arası tarihidir ve 200-209. sayfalarda yer alır. Metinde aksi belirtilmediği takdirde referans bu sayfalara yapılmıştır.

46-Türkiye'de hapisten çıktıktan hemen sonra, Rawlinson, Türkiye'deki faaliyetleri hakkında **Adventures in the Near East** adlı kitabı yazdı (bkz. s.351-353). Ayrıca bkz. Salahi Ramsdan Sonyel, **Turkish Diplomacy, 1918-1923**, raporları, özellikle de Rauf Orbay, Selahaddin Bey ve Vehbi Hoca ile Kemal Atatürk gibi milliyetçi liderler arasındaki farklılıklara ilişkin olanlar, İngilizler tarafından ilginç ve önemli bulunuyordu (**Turkish Diplomacy**, s.163). Bkz., Roderic H. Davison, "*Turkish Diplomacy from Mudros to Lousanne*", Gordon A. Craig ve Felix Gilbert, **The Diplomats, 1919-1939**'da, s.172-209; Briton Cooper Busch, **Mudros to Lousanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923**, s.163-319; Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, s.137-250; CO 730/28, s.207.

47-Rawlinson, **Adventures in the Near East**, s.208 (alıntı),130-140. Rawlinson'un 1920-1921'de Türkiye'de görevliyken yapacağı işlerden biri çeşitli milliyetçi subaylar arasındaki anlaşmazlıkları öğrenmek ve eğer

mümkün olursa, kavgalar yaratmaktı. (Aynı eser, s.267-334; Sonyel, **Turkish Diplomacy**, s.163; CO 730/28, s.208). Rawlinson, Dersim Kürtler'inin 1919-1920 esnasındaki ayaklanmalarını ve isyanlarını gözlemlemiş veya hiç şüphesiz ilk ağızdan duymuştur.

48-Bu olaylar için bkz., Sonyel, **Turkish Diplomacy**, s.91-182; Davinson, "*Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne*", s.172-196; Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.137-250. Yayınlanmış İngiliz dokümanlarının detaylı değerlendirmeleri için bkz., **Documents on British Foreign Policy**, ilk seriler, XVI, Greece and Turkey, 1 Ocak 1921-2 Eylül 1922.

49-Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, s.41; Sluglett, **Britain in Iraq**, s.86-87. İlginçtir ki, Şeyh Mahmud Şubat 1923'te zorla iktidardan indirildi ve Sir Percy Cox aynı ay emekli oldu. Cox'un yerine yüksek komiser Sir Henry Dobbs geçti.

50-En yeni ve en iyi değerlendirmelerden biri , Marian Kent, "*British Policy, International Diplomacy and the Turkish Revolution*", **International Journal of Turkish Studies** 3 (Winter 1985-1986): s. 33-51'dir; ayrıca bkz., aynı yazarın "*Great Britain and the End of the Ottoman Empire*", **The Three Great Powers and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923** (ed.Marian Kent, s.172-205) adlı eserde.

51-Aynı yer., s.45,46 n.88. Churchill-Cox yazışması, Curzon'un kamuoyu önünde veya Lozan müzakerelerini açışında takındığından daha yumuşak bir çizgi takınmaya niyetli olduğunu da belirtir. Kent, bunun nedeninin Curzon ve devlet ve dışişleri bakanlıklarının daimi sekreteri olan Lord Eyre Crowe'un E.G. Forbes-Adams'ın İngilizler'in "niyetinde Constantinople ve Ankara'nın daha yumuşak görüşlere sahip ortak bir hükümette uzlaşacakları umuduyla constantinople'daki hükümetin Türkiye'nin hükümeti olduğu şeklindeki hukuk teorisini bir an önce gerçekleştirmek" istedikleri şeklindeki görüşünü kabul etmeleri idi. Churchill-Cox yazışması ve Kürtler'e ve Irak'taki gelişmelere yönelik İngiliz siyaseti de bu siyasete aykırı olacaktı. Bu, her nasılsa, zafer kazanılmış bir alanda yapılmış bir siyasetti.

52-Air 23/397, "*Intelligence Reports on Turkish Internal Affairs 1924-1925*". 7 Ekim tarihli rapor "*The Projected Militarisation of 'the Executive'*" ve 2 Ocak 1925 tarihli rapor "*The Oriental and the Occidental Policies*" başlığını taşıyordu. Bu, "sahte-oriyantal" siyasetin bırakılmasında

Mudanya'nın, 11 Ekim 1922'de imzalanış olan ateşkesin etkili olduğunu belirtir.

53-A.g.e.

54-A.g.e.

55-A.g.e.

56-Aynı eser., 28 Ocak 1925. Bunların ve bu dönemdeki diğer olayların bir değerlendirmesi için bkz., Walter F. Weiker, **Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath**, s.44-51, 73-75; Kemal H. Karpat, **Turkey's Politics: The Transition to a Multiparty system**, s.42,48; Mete Tunçay, **T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, s.138-139, burada, Mustafa Kemal'in Fethi'nin kabinesinde başka bir taraftar edinebilmek için yeni deniz görevini yarattığı söylenir. Fuat Cebesoy, bunu Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'nün ateşli taraftarları cephesindeki tam bir siyasi hareket olarak görmüştür.

57-İngiliz istihbaratı, İnönü'nün telgrafı 19 Şubat 1925 Perşembe gecesi saat 10.00'da aldığını rapor etmiştir. Açıktır ki, İngilizler telgraf haberleşmesine ulaşabiliyorlardı; Air 23/397, 21 Şubat 1925, s.9.

58-Aynı eser., 2 Mart 1925, "*Turkey: Internal, İsmet Pasha and the Revolt in Kurdistan*" başlıklı.

59-Aynı eser.

60-Aynı eser.

IV.BÖLÜM

1-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.378.

2-Shaw and Shaw, **The Rise of Modern Turkey**, II, s.384; Chirguh, **La question Kurde**, s.31; van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.379 (alıntı), 447.

3-Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.174, Yusuf Ziya Bey'in 1921 baharında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Mustafa Kemal'e karşı olan diğer muhalefetle konuşmuş olduğunu belirtir. Fakat Terakkiperver-

ver Cumhuriyet Fırkası Ekim 1924'e değin kurulmadığından, bu mümkün değildir. Bununla beraber, bir çoğunu tanıdığına göre, Yusuf Ziya Bey muhalefet üyeleriyle konuşmuş olabilir. İsyandan sonra, daha sonra göreceğimiz gibi, Kemalistler, üyelerinin isyan hazırlayanlarla bağlantıları olduğunu söyleyerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı gözden düşürmeye çalışmışlardır. Bu suçlama bütün Terakkiperver Fırka üyeleri ve Mustafa Kemal'e karşı olan diğer muhalefet tarafından derhal reddedilmiştir.

4-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.379.

5-Fırat, **Doğu İlleri**, s.151 (Babakurdi aşiretlerini sıralar), 155; Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.174 (bu olaylar için Fırat'tan yararlandım); van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.447 n.54.

6-Fırat, **Doğu İlleri**, s.157; van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.383.

7-Fırat, **Doğu İlleri**, s.157,158-159 (n.1, Şeyh Sait'in yargılanması sırasında Diyarbakır'daki İstiklal Mahkemesi'ne verdiği fetvanın çevrilmiş halini ve onun Hormek aşiretinin liderine göndermiş olduğu mektubun bir kopyasını içerir).

8-Burada, bilgi kaynağı Mela Hesên'in değerlendirmesine dayanan van Bruinessen'i [**Agha, Shaikh and State** (s.384,385)], izliyorum. Mela Hesên, bu toplantılarda mevcut değildi, fakat van Bruinessen onun değerlendirmesinin Fırat'inkinden, (**Doğu İlleri**, s.159-160), muhtemelen daha doğru olduğunu düşünür. Van Bruinessen sınırların çizilmiş olduğu toplantıya ilişkin bir tarih vermez, fakat verilen bilgi bunun Melekan'daki 8 Ocak toplantısı olduğunu gösterir; Aynı eser., s.447, n.59. Eğer sınırların çizildiğı toplantı 8 Ocak'ta yapılmışsa, bunun anlamı, isyan için Mart tarihinin kararlaştırıldığı toplantının Şeyh Sait'in Ocak turunun başlangıcından önce yapıldığıdır. Bu, Kırıkhan'daki 4 Ocak toplantısında gerçekleşmiş olabilir.

9-Behçet Cemal, **Şeyh Sait İsyanı**, s.24; Metin Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, s.38 (kitabının Şeyh Sait İsyanı'yla ilgili bölümünde, Metin Toker, isyanın kendisinin boyutları üzerine genellikle çok detaylı olan Cemal'in değerlendirmesini yakından, bazen harfi harfine izlemiştir); Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.177; Fırat, **Doğu İlleri**, s.161; van Bruinessen'in **Agha, Shaikh and State** (s.385)'te yapmış olduğu gibi, isyanın tarihini 8 Şubat olarak verir; van Bruinessen'in bu tarihi , Fırat mı

yoksa Mela Hesên tarafından mı verildiği Şekliyle kabul ettiği aÇık değildir. Cemal ve Toker, her ikisi de isyanın tarihi olarak 13 Şubat tarihini verirler. Bu Cuma gũnũdũr ve bunun anlamı isyana yol aÇan olayların Pazar gũnũ, 8 Şubat 1925'te meydana geldiğidir.

10-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.397 (alıntı), 30; Fırat, **Doğu illeri**, s.6-19, 151, 152, Zaza, Kurmanci ve Babakurdilerin kŕkenlerinin ve aralarındaki farklılıkların bir tanımını verir. Fırat, Zazalar'ın kendilerini Kũrt olarak bile kabul etmediklerine değinir. Ayrıca, bkz., BeŐikŐi, **Doğu Anadolu'nun Dũzeni**, s.353. BeŐikŐi Zazalar'ı KurmanŐier'den ayırmaz.

12- Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.397, 398.

13- Air 23/33, 5 Nisan 1925. Bu, o zamana kadar ki isyana ilişkin dokuz sayfalık bir Őzettir. Bilgi kaynağı Őođu bilgiyi o zaman Siirt'te ũstlenmiŐ ikinci Fırkada askeri tabip olan Dr. Ziya Bey'den almıştı.

14- Bu, daha sonra meydana gelen isyanlarda (orneğin, Dersimli Alevi Kũrtler'in 1937-38 isyanları), Zaza ve Sũnni aşiretlerin, Aleviler'e yardım etmedikleri manasına da gelir.

15- Van Bruinessen, "*Vom Osmanismus*", s.146.

16- Van Bruinessen, Kũrdistan'daki Nakşibendi ve Kadiri tarikatlarının kuruluŐuna ve gelişmesine bũtũn bir bŕlũm ayırmıştır, **Agha, Shaikh and State**, s.299-352; ayrıca bkz., s379,402-403; burada, van Bruinessen isyan bŕlgesindeki en ŕnemli Şeyhlerin bazılarının bir listesini verir.

17- Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, s.31; Cemal, **Şeyh Sait isyanı**, s.18, burada, Şeyh Sait'in "altmıŐını geŐkin" olduğunu sŕyler. Toker ve Cemal'in tarihleri, Şeyh Sait'in Diyarbakır'daki yargılanması sırasında verdiği ifadeye dayanır.

18- Air 23/236, 3 Mart 1925, Bağdat'taki Al-İstiklal adlı gazeteden alıntı yapar; Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, s.31. Anlattıklarından Őıkarsama yapılırsa, Toker'in Palu'yu ziyaret ettiği aŐıkardır.

19-Aynı eser, s.32-33; Cemal,**Şeyh Sait isyanı**, s.18-19.

20-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.259, 260-261,404.

21- Air 23, dosya 12,16 Mart 1925 no'lu kaynakta, isyancılar "15.000

savaşçı" olarak hesaplamıştır. Raporda, isyan sırasında bölgenin toplam nüfusunun 150.000 olduğu da hesaplanmıştır; ayrıca bkz., Air 23/399 B, burada asileri 7.000 ile 15.000 arasında olduğunu belirten raporlar alıntı yapılmıştır. Bir istihbarat kaynağı, sadece Hoverli'nin reisi ve Midyat aşiretlerinin en büyük reisi olan Haco'nun kontrolündeki aşiretlerin 12.000 savaşçı çıkarabileceğini hesaplamıştır (Air 23/236, 28 Mayıs 1925). Haco bilindiği kadarıyla hiç bir zaman bunu yapmadı.

22-Air 23/399 B. Rapor "Gizli" ibaresi taşıyordu.

23-Aynı eser. Bu, alıntı yapılmış raporun bir taslağıdır.

24-Şimşir, İngiliz Belgeleriyle, s.68-69. Harenc'in piyadelere ilişkin toplam hesaplanması yanlıştır. Onun toplamı 49.000'dir, fakat verdiği sayılar toplam 54.000 yapar. Şimşir, FO 242-263 (s.2-3, no.2/2)'den alıntı yapar. Harenc'in rakamları Bağdat'taki hava istihbaratı tarafından Mayıs sonlarında veya Haziran başlarında yapılan hesaplamalara dayanır gibi görünmektedir. Bütün bu bilgi, Şimşir ve van Bruinessen'in başvurmadıkları Hava Bakanlığı dosyalarında mevcuttur. Bu bağlamda, Harenc'le aynı hesaplamaları veren FO 371/10867 ile karşılaştırma yapın. Bir raporda (Air 23/397, 11 Mart 1925), hava istihbaratı şunu rapor etmiştir: "*Türk-Fransız anlaşmalarında şart koşulduğu üzere, Türk askerlerinin Kürdistan'a Suriye üzerinden demiryoluyla taşınması için gerekli izni sağlamak amacıyla Fethi Bey'in Fransızlar'la görüştüğü biliniyordu*". Fransızlar askerlerin geçişi için izin verdiler, fakat Fethi Bey, İngilizler'i düşünerek, Fransız kapitalistlere Musul sınır bölgesinde 100.000 adam getirmeleri gibi çekici imtiyazlar vererek Fransa'nın suç ortaklığını sağlama amacı da güdüyordu. Askerler görünüşte Kürtler'e karşı, fakat gerçekte İngiltere ve Irak hükümetine karşı bir gösteri için kullanılacaktı. Bu amaçla, Fethi Bey, Konya ve Adana'da ve Kürdistan dahil olmak üzere bütün "doğu vilayetleri"nde yirmi ile kırk yaş arasındaki bütün erkeklerin seferber edilmesi emrini verdi. Rapor, sonra şunu belirtiyordu: "bu isyanı ateşlemiş olabilir". Başka bir istihbarat subayı, 100.000 sayısının abartı gibi geldiğini; diğer yandan, Türk askeri yetkililerin 30.000 portatif çadır, 3.000 sabit çadır, 50.000 üniforma (kullanılmış veya kullanılmamış), çorap (miktar belirtilmemiştir) ve 200.000 metre jüt torba bezi için iç pazara sipariş verdiğinin bilindiğini yazmıştır. Eğer Türkler bu malzemeleri yerel olarak tedarik edemezlerse, dışarıdan alınacaktı.

İsmet İnönü 2 Mart'ta iktidara geldikten sonra, seferber edilecek asker sayısı düşünlmüştü. Rapordaki bir muhtıra sadece çağırılan bütün asker-

ler için yeterli malzeme sağlanmasının olanaksızlığı nedeniyle İsmet İnönü'nün, Fethi Bey'in emrini durdurmuş olmasının mümkün olduğunu belirtir. raporun son kısmında, isyanın Fethi Bey'in seferberlik emriyle ateşlenmiş olabileceğini söyler. Yeni askerler "asilere karşı" gönderilecek olduklarına göre, Fethi Bey'in emrinin 8 Şubat 1925'ten önce verilmiş olması gerekmektedir, fakat durum böyle değildir. Metinde tartışıldığı gibi, isyanın Mart'ta başlamasına yönelik planlara, Aralık 1924'ün son günlerindeki veya Ocak 1925 başlarındaki bir Azadi toplantısında karar verilmişti. Fethi Bey'in seferberlik emrini İngilizler'e karşı gövde gösterisi mahiyetinde ve Şeyh Sait İsyanı'nın patlak vermesinden önce vermiş olması olasıdır. 8 Şubat 1925'ten önce, Türk hükümeti tarafından "asilik" olarak nitelenebilecek birçok olay olmuştur.

V-BÖLÜM

1-Bkz., 3. bölüm, n.15. İsyanın yayılmasına ilişkin değerlendirmeler için şunlardan yararlandım, van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.385-393; Cemal, **Şeyh Sait İsyanı**, s.25-37; Fırat, **Doğu Illeri**, s.160,183; Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, s.38-43 ve 85-88. toker, Cemal'in değerlendirmesini yakından izler gibi görünmektedir, Cemal de Fırat'ın değerlendirmesini izler. Bu değerlendirmeler farklılık gösterdiğinde, olayları en iyi kuran van Bruinessen ve kaynaklarını izledim. Hava Bakanlığı dosyalarını ve zaman zaman Dışişleri Bakanlığı'nın kayıtlarını kullandım. Hava Bakanlığı dosyaları bilgilerimize çok şey ekliyor. Irak üzerindeki potansiyel etkisi nedeniyle, isyana büyük ilgi gösteren hava istihbaratı tarafından sistematik ve kronolojik olarak tutulmuş, o günlere ait kayıtları vardır.

Örneğin, Hava Bakanlığı kayıtlarında, "*Kurdish Rising in Anatolia*" başlıklı dört kalın dosya vardır. I.Bölüm, Air 23/236, 26 Şubat 1925 ile 6 Haziran 1925 dönemiyle ilgili 66 ek içerir. II.Bölüm, Air 23/237, 54 ek içerir ve 18 Haziran 1925 ile 9 Eylül 1925 dönemine ilişkindir. III.Bölüm, Air 23/238, 101 ek içerir ve 15 Eylül 1925 ile 15 Nisan 1926 dönemine ilişkindir. IV.Bölüm, Air 23/239, 83 ek içerir ve 15 Nisan 1925 ile 3 Ocak 1927 dönemini kapsar. Bu dosyalardaki bütün dokümanlar, Şeyh Sait'e karşı Türk askeri operasyonlarını anlatan altın madenleridir. Air 23/333, 23/334, 23/279, 23/399, 23/399B ve 23/525 de isyana ilişkin önemli bilgiler içerir. Hava Bakanlığı dosyaları, Şeyh Sait İsyanı'nın Türk basınında nasıl görüldüğüne ilişkin neredeyse tam bir kayıt da içerir; bkz. Air 23/236, 5

Nisan 1925.

"Piran Olayı"na ve dolayısıyla isyana katkıda bulunmuş âmillerden birinin, üç karısı ve bir çok çocuğu olan Şeyh Sait'in, çok yakında ilan edilecek olan medeni kanuna göre bütün varislerine eşit miras bırakmak zorunda kalacağını ve yine yeni medeni kanunun poligamiyi yasaklayacağını duymuş olması olduğunu belirten Toker, Türk değerlendirmelerinin iyi bir harmanını sunar (**Şeyh Sait ve İsyanı**, s.39).

2-Fırat, **Doğu İlleri**, s.162 n.1 ca n.18. Kürtler'ce seferber edilen savaşıları toplam 15.000 olarak verir; bu sayı çok yüksek gibi görünmektedir.

3-Air 23/279, isyana ilişkin farklı istihbaratları bir araya getiren uzun bir rapordur. Başka iki subay kaçtı ve yakalanamadı: Albay Arif ve Yarbay Adnan (Adhan).

4-Aynı yer. İngilizler, şimdi isyancıların 8.000 kişilik bir güç olduğunu hesaplıyordu. 1 Mart civarında, Balu aşiretlerinin reisi Necip (Nacep) Ağa, 1.000 olarak hesaplanan mahiyetiyle beraber isyancılara katıldı. Fırat bu sayıyı Şeyh Sait'in "komutasında 20.000" olarak verir, **Doğu İlleri**, s.163. Benim önceki hesaplarıma göre, bu oldukça çok görünür. Eğer Fırat'ın sayılarını kabul edersek, bunun anlamı isyana en azından 25.000 adamın katılmış olduğudur. Savaş, binlerce adamın savaştığı Diyarbakır'daki mücadelelerle eş zamanlı olarak diğer cephelerde sürüyordu. Yargılanması sırasında Şeyh Sait'in kendi ifadesine göre 3.000 adamı vardı. Türk hükümeti onun kuvvetlerini 5.000 olarak hesaplıyordu. Bir Diyarbakır sakini, isyancılar Diyarbakır'ı işgal etmeyi başaramadıklarında sonra 10.000 adamın şehrin kuşatılmasında yer aldığı spekülasyonunu yaptı (FO 371/100869). Bu, "*Sur l'insurrection du Kurdistan de février á avril 1925*" başlığıyla Fransızca olarak yazılmış bir görgü şahidi değerlendirmesidir. Van Bruinessen, benzer, belki de aynı kaynağı alıntılar, **Agha, Shaikh and State**, s.447 n.62 ve FO 371/E 3340/1091/44.

5-"*Sallallahu alayhim! Ya Allah! Teslim! Teslim!*" (Cemal, **Şeyh Sait İsyanı**, s.32); Fırat, **Doğu İlleri**, s.163-164, 167-169 (Kiği ve Hormek aşiretlerine Mustafa Kemal de dahil olmak üzere Türk yetkililerin gönderdikleri kutlama telgraflarının bir listesini sunar); Cemal, **Şeyh Sait İsyanı**, s.35, duvarda gediğin açıldığı büyük savaşın 7 Mart'ta meydana geldiğini belirtir.

6-Fırat, **Doğu İlleri**, s.164; Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.180-181.

7-Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.165, yüksek gibi görünen 5.000 isyancı sayısını verir; s.181, Şeyh Yado'nun Çapakçur dağlarında kaldığını ve Suriye'ye kaçtığı 1927'ye değin Türk kuvvetlerine karşı gerilla savaşı yürüttüğünü belirtir.

8-FO 371/10837. Rapor tam olarak "*Diary of Events at Mezreh (Mamouret-el-Aziz)*" başlığını taşır (kasabada yaşayan bir Avrupalı tarafından yazılan bir mektuptan, bkz.ek VIII); aynı doküman olması muhtemel olan, van Bruinessen ve FO 371 E2359/362/65 ile karşılaştırınız. Van Bruinessen, raporun kısmi bir tanımını verir, **Agha, Shaikh and State**, s.389: bkz., yukarıdaki n.4. Ben kitapta kullanılmış kaynaklardan yararlandım. Açıktır ki, özellikle Almanya, Sovyetler Birliği, Yunanistan ve Türkiye'deki arşivlerde, Şeyh Sait İsyanı'na ilişkin değerlendirmeler vardır. Bu bağlamda Fransız arşivleri zengin olmalıdır. Bununla beraber, belirttiğim gibi, bir çok Fransız istihbarat raporu, benim kullandığım İngiliz arşivlerinde mevcuttur.

9-Fırat, **Doğu İlleri**, s.167-169; Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.178.

10-Fırat, **Doğu İlleri**, s.169,170, isyanın önemli dört bölgesini de verir; Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.178.

11-Fırat, **Doğu İlleri**, s.171; van Bruinessen, **Agha. Shaikh and State**, s.388. Fırat, **Doğu İlleri**, s.173-176, Hınıs'taki Türk kumandanının 13 ve 14 Mart 1925'te gönderdiği şükran telgraflarının tam listesini kaydeder.

12-Fırat, **Doğu İlleri**, s.176,177; Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.178.

13-Fırat, **Doğu İlleri**, s.177; Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.179, bunun Şeyh Sait'in oğlu Abbaseddin olduğunu söyler. izleyen aylarda ve yılda Ali Rıza, isyan için yardım edeceklerini düşünerek Irak'taki İngilizler'le ve Ermeni-Kürt örgütü Tashnak-Hoybun ile yakın ilişkiyi sürdürdü. Hava Bakanlığı dosyalarında, onun faaliyetlerine ilişkin bir çok değerlendirme vardır. Hasananlı Halid, Malazgirt'e 1926 baharında döndü.

14-Fırat, **Doğu İlleri**, s.180. Bunu, Hormek aşiret ordusunun kumandanı Şerif Efendi (Fırat)a gönderdiği bin mektup veya telgrafta belirtmiştir.

15-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.312, Şeyh Sait'in 14 Nisan'da yakalandığını belirtir. Van Bruinessen burada hiç bir dipnot vermez ve öyle anlaşılıyor ki, bilgi kaynaklarına ve Cemal'e (**Şeyh Sait İsyanı**, s.72) dayanır. Cemal'in 15 Nisan tarihi ise Türk hükümetinin resmi açıklamasına dayanır. Metin Toker (Şeyh Sait ve İsyanı, s.98), Cemal'i izleyerek, Şeyh Sait'in 14-15 Nisan gecesi yakalanmış olduğunu ve bunun resmen 15 Nisan olarak ilan edildiğini söyler. Shaw and Shaw (**The Rise of Modern Turkey**, s.381), Cemal'i izleyerek bu tarihi 15 nisan olarak verir. Fırat ve Dersimi, iki Kürt değerlendirmesi, Şeyh Sait'in 27 Nisan'da Abdurrahman Paşa köprüsünde yakalandığını belirtir. İngiliz istihbaratı bu tarihi 15 Nisan olarak verir. Türk hükümetinin Şeyh Sait'in ele geçirilişini daha bunu gerçekleştiremeden ilan etmiş olması olası ise de, kanıtların ağırlığı Şeyh Sait'in 15 Nisan veya civarında yakalandığını gösterir gibidir.

16-Fırat, **Doğu İlleri**, s.181, n.1; tarihler konusunda ayrılıklar vardır. Örneğin, Fırat Şeyh Sait ve diğer isyan liderlerinin Çapakçur'u 10 Mayıs'ta terk ettiğini söylerken, Cemal, (**Şeyh Sait İsyanı**, s.93), onların Diyarbakır'a 5 Mayıs'ta vardığını belirtir. Van Bruinessen, (**Agha, Shaikh and State**, s.390-394, 396), Cumhuriyet gazetesinden isyanın bastırılmasının Türk versiyonunu anlatan bir çok karikatür de verir.

17-Türk-İrak sınır müzakereleriyle ilgili yazılmış oldukça çok eser vardır. Mükemmel haritalar içeren en iyi çalışmalardan biri **Question de la frontière entre la Turquie et l'Irak 16 á 30 septembre 1924**tür. Hava Bakanlığı kayıtlarında bu soruna ilişkin binlerce sayfa bulunur (ör. Air 367, 5/403, 5/389, CO 730/98, 730/100). Son iki cilt, antlaşmaya yol açan ve antlaşmanın kendisine ilişkin müzakereleri içerir.

18-Brüksel Hattı kararı Milletler Cemiyeti'nce konseyin Otuzbirinci Toplantısı sırasında akşam saat 6'da verilmişti; CO 730/83. Bazı raporlar kararın 17 Aralık 'ta verilmiş olduğunu belirtir.

19-Air 23/278.

20-Özellikle. bkz. Cemal, **Şeyh Sait İsyanı**, s.27-29. Cemal, bunu uzunca tartışır. Bu kaynaklara ilişkin bir tartışma için bkz. yukarıdaki n.1; Air 23/236, 13 Mart 1925.

21-Suriye'deki Fransız istihbaratı, bilgilerini İngilizler'le paylaşmışlardır. İsyan bölgesine sevk edilen Türk kuvvetlerinin sayısını, genellikle İngilizler'inkinden daha yüksek olarak hesaplarlar. Hem İngilizler hem Fransızlar, Türkler'in isyan bölgesinde ve tabii ki Irak sınırının kuzeyinde 100.000 askerlik bir kuvvete sahip olma niyetinde olduğunu hesaplamışlardır. Fransız istihbarat raporlarına ek olarak Air 23 dosyaları Türk gazeteleri, özellikle Tanın'i büyük oranda kapsar; Air 23/236.

22-Kaynak, Writenburg-Dessau'dan bir Alman firması olan Hayer, Schroeder ve Froehlich'ten Friedrich Wilhelm Hayer'in bir iş arkadaşıdır (Air 23/399A, 4 Mart 1925).

23-Air 23/236. Bunlar Dariş, Karzi, Boçai, Karnak, Kundan, Çamalla, Teppe ve Sor köylerinin reislerini içerir. Reislerin adları raporda da yer alır, 10 Haziran 1925.

24-Erken Osmanlı havacılığının bir değerlendirmesi için bkz. Pierre Oberling, "*The State as Promoter of Technology Transfer: The Early Years of Ottoman Aviation*", Turks, Hungarians and Kipchaks: **A festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun (Journal of Turkish Studies 8, [1984], ed. Şinasi Tekin ve gönül Alpay Tekin), s.209-214.** Ekim 1912'de Balkan Savaşı'nın başlaması itibariyle, Osmanlı hava kuvvetinde sekiz pilotve on uçak vardı. Air 23/425, 1925-1927 yılları için Türk hava kuvvetleri üzerine önemli miktarda bilgi içerir. Bu raporlar, hava kuvvetlerinin gelişimine özel bir ilgi duyan İtalyan deniz ateşesi Binbaşı Neyroni ile işbirliği içerisinde İngiliz askeri ateşesi Binbaşı Harenc tarafından yazılmıştır. İtalyanlar, Türkiye'ye uçak sağlayan kaynakların başında yer alıyordu.

25-Görünüşe göre Mart'ta veya civarında bkz. Air 23/236, 23/279, 23/280.

26-Air 23/225 (çeşitli subayların maaşlarını belirtir), 23/279.

27-Air 23/280, 23/237, 23/280.

28-Fırat,Doğu İlleri, s.181,182. Nuh Bey, Irak'ta Şeyh Mahmud'la iki yıl kalmıştır. Mayıs 1928'de Nuh Bey, yeğenine, Hacı Oğlu'nun oğlu Medeni'nin, Şeyh Mahmud'un Ararat (Ağrı) Dağı bölgesinde bir Kürt isyanı başlatması için göndermiş olduğu Haydaranlı Hüseyin Paşa'yı öldürmesinin intikamını almak için Şeyh Mahmud tarafından asılmıştı.

29-Bkz. yukarıdaki n.1.Air 23/237, bu tarihler arasına ilişkin 54 ek içerir.

30-Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, s.119; Air 23/237, 3 Eylül 1925.

31-Air 23/238, 16 Eylül 1925.

32-Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, s.22,23; İnönü ve grubunu "radikal takımı" olarak niteler; Cemal, **Şeyh Sait İsyanı**, s.12.

33-Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, s.26; Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.390, tarihi 23 Şubat olarak verir, fakat kaynak göstermez. Cemal, **Şeyh Sait İsyanı**, s.41,53, tarihi 21 Şubat olarak verir ve sıkıyönetimin ilanının bir kopyasını içerir. İsyanın iç etkilerinin detaylı bir yorum için bkz. Tunçay, **Tek Parti**, s.127-148.

34-Shaw and Shaw, **The Rise of Modern Turkey**, II, s.381. Bazıları kanundan İngilizce'de Maintenance of Order Law olarak bahsetmektedirler: bkz., Karpas, **Turkey's Politics**, s.47; Weiker, **Political Tutelage**, s.45; Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, s.67-68. Toker (s.48-49), Mustafa Kemal'in Şeyh Sait İsyanı'nın bir sonucu olarak, Başbakanlık için neden Fethi Okyar'dan ziyade İsmet İnönü'yü tercih ettiğine ilişkin renkli bir öykü anlatır. İstiklal Mahkemeleri ilk olarak 29 Nisan 1920'de kurulmuştu. Ayrılıkçı hareketleri ve gerilla hareketlerini ve komünist veya sözde komünist grupları bastırmak için kullanıyorlardı. Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, s.75, 76-77 (s.82'de Toker gazetelerin ve editörlerinin bir listesini verir).

35-Tunçay, **Tek-Parti**, s.142, Ankara mahkemesinin üyelerinin adlarını verir; Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, s.118-119; Cemal, **Şeyh Sait İsyanı**, s.112-114; Shaw and Shaw, **The Rise of Modern Turkey**, II, s.381'de Toker gibi, Cemal'i izler ve tarihi 29 Haziran olarak verir. Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.392, Şeyh Sait'in diğer 47 kişiyle birlikte 4 Eylül'de asıldığını belirtir; Toker, s.131, asılanların bir listesini verir. Ayrıca bkz., Air 23/238, 16 Eylül 1925; Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle**, s.89; 23 Mart 1926, Hoare'dan Chamberlain'e.

36-Tunçay, **Tek-Parti**, s.168; Zürcher, **The Unionist Factor**, s.108-109,144; 12 Ocak 1927, Clerk'den Chamberlain'e, 9 Ağustos 1927, Clerk'den Chamberlain'e, 14 Aralık 1927, Hoare'den Chamberlain'e; Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle**, s.107,108,114. Binbaşı Harenc, Niğde civarında 150 kişilik, Karaman ve Konya arasında 300 kişilik Kürt grupları ve Konya

yakınlarındaki Çumra'dan 600 kişilik Kürt kampı görmüş olduğunu belirtmiştir.

37-Şimşir, İngiliz Belgeleriyle, s.114, 119-120; 11 Ocak 1928, Clerk'ten Chamberlain'e, 26 Haziran 1928, Clerk'ten Chamberlain'e, no.46'daki ek, "*Aux Vilayets Orientaux: Une nouvelle promotion d'Ibrahim Taly Bey*"; 14 Ağustos 1928, Clerk'ten Chamberlain'e. Şimşir'deki (**İngiliz Belgeleriyle**) İngiliz dokümanları, 1938'e kadar olan Kürt olaylarını, isyanlarını ve ayaklanmalarını kapsar.

38-Tunçay, Tek-Parti, s.136-137 n.16. Bir Türk akademisyen olan Tunçay, Süreyya Bedirhan'ın (**The Case of Kurdistan against Turkey**) sayılarını alıntılar ve görünüşe göre kabul eder. Tunçay, Türkler'in 15.000 ile 20.000 arası ölü verdiklerini belirten Abdulrahman Ghassem-lou'dan da (**Kurdistan and the Kurds**) alıntı yapar; Tek-Parti, s.136 n.16'da Ghassem-lou'dan alıntı yaparak, bu sayıyı ve Türk hükümetinin isyanı bastırmak için 60 milyon Türk lirası harcadığını söyleyen Bedirhan'inkini verir.

39-Tunçay, Tek-Parti, s.127-128'de, 1972'de Türk Silahlı Kuvvetleri'nin generalleri tarafından yazıldığından Türk askeri tarihinin resmi bir versiyonu olan **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)** adlı kitapta kaydedildiği şekilde on sekiz isyanın birlistesini verir. Tunçay, Eylül 1924 Nasturi İsyanı'm Kürt isyanlarıyla doğrudan ilişkili olmadığını düşünür. Aşağıdaki liste Tunçay'dandır. 1.Nasturi İsyanı (12-28 Eylül 1924); 2.Şeyh Sait İsyanı (13 Şubat- 31 Mayıs 1925); 3.Raşkotan ve Raman pasifleştirme operasyonları (9-12 Ağustos 1925); 4.Sason İsyanı (1925-1937); 5.İlk Ağrı (Ararat) İsyanı (16 Mayıs-17 Haziran 1926); 6.Koçuşağı İsyanı (7 Ekim- 30 Kasım 1927); 7.Mutki İsyanı (26 Mayıs- 25 Ağustos 1927); 8.İkinci Ağrı (Ararat) İsyanı (13-20 Eylül 1927); 9.Bicar Bastırma Harekatı (26 Mayıs-9 Haziran 1930); 10.Asi Resul İsyanı (22 Mayıs- 3 Ağustos 1929); 11.Tendürük İsyanı(14-27 Eylül 1929); 12.Savur Bastırma Harekatı (26 Mayıs-9 Haziran 1930); 13.Zeylan İsyanı (20 Haziran- Eylül başı 1930); 14.Oramar İsyanı (16 Temmuz-10 Ekim 1930); 15.Üçüncü Ağrı İsyanı (7-14 Kasım 1930); 16.Pülümür İsyanı (8 Ekim, 14 Kasım 1930); 17.Menemen İsyanı (Aralık 1930); 18.Tunceli (Dersim) Tenkil Harekatı (1937-1938).

Bölüm IV

1-CO 730/28, 4-7 Mart 1922.

2-Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle; Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri**, s.30, bu gibi değişimlere örnek olarak 17 Şubat tarihli Cumhuriyet gazetesinden alıntı yapar; Tunçay, **Tek-Parti**, s.130-131, Büyük Britanya'nın isyana karışmasını tartışırken, özellikle 1925'te Türkler'e karşı Kürtler'i desteklemenin Büyük Britanya'nın çıkarına olmadığı konusunda Kürkçüoğlu'na katıldığını belirtir.

3-Fo 371, E1229/1091/44, Dışişleri Bakanlığı'ndan D.A. Osborne'un 3 Mart 1925'teki bir muhtırası. Aynı safha, van Bruinessen "Indissolubly" (çözülemez) kelimesini kullanırken benim notlarım kelimenin "Indivisibly" (bölünemez) olduğunu ve muhtıranın D.A. Osborne tarafından yazıldığını ve van Bruinessen tarafından not 16'da (s.448) yazıldığı gibi isimsiz olmadığını gösterir; yine, van Bruinessen, Osborne tarafından kullanılmış kısaltmalara kullanmamıştır.

4-FO 371/10867, E2195/1091/44, 14 Nisan 1925, no.322, 22 Nisan 1925, Lindsay'den Chamberlain'e. Bu aynı cümle Kürkçüoğlu'nda da alıntı olarak yer alır (**Türk-İngiliz İlişkileri**, s.311, n.3).

5-Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.311-313, FO 371/10867, E1360/1091/44, 4 Mart 1925, Lames Morgan'ın Kürt ayaklanması üzerine notu için . Morgan, belki de Şeyh Sait İsyanı'nı Türkler'in 1918'den sonra Kürt milliyetçiliği teşvik etme çabalarıyla bağdaştırmıştır. Wadie Jwaideh'e göre, "*Gerçekte, Türkiye'nin yenilgisi ve zayıflığı zamanında, doğu illerini ermeniler'e kaptırma korkusu içerisindeki Türkler, Kürt milliyetçi gayelerini hızlandırmak ve Doğu Anadolu'da bağımsız bir Kürt devletinin kurulması şeklindeki Kürt talebini teşvik etmek için çok şey yapmışlardı. Sevr Antlaşması'nda böyle bir devlet için hükümler bulunduğundan, onların şamatalı Kürt talepleri elle dokunur sonuçlar doğurmuştur. Fakat daha sonra Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında mucizevi Türk dirilişi meydana geldi*" ("The Kurdish Nationalist Movement", s.383-397, 595).

6-Aynı eser.

7-Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.313; ayrıca , FO 371/10837 Harenc'in raporu, Lindsay'den Chamberlain'e 15 Nisan raporuna dahil edilmiştir.

8-Fo 371/1087, 24 Mart, Paris, no.435, 2 Haziran 1925, Lindsay'den Chamberlain'e, no.408, 9 Haziran 1925, Lindsay'den Chamberlain'e.

9-FO 57, no.193, tel no.38, 18 Nisan 1926, Lindsay'den Chamberlain'e; CO 730/99, 17 Nisan 1926, Lindsay'den Chamberlain'e rapor edilmiştir.

10-Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.314.

11-Aynı eser.

12-Aynı eser.

13-Sluglett, **Britain in Iraq**, s.125, 138 n.68; Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.301-302. Sömürgeler, Dışişleri ve Hava Bakanlıkları kayıtlarında bu hususta bir çok rapor vardır. Ayrıca bkz., Peter J. Beck, "*A Tedious and Prelious Controversy: Britain and the Settlement of the Mosul Dispute, 1918-1926*", **Middle Eastern Studies** 17 (Nisan 1981): 256-276; Jon Jacobson, **Locarno Diplomacy: Germany and the West, 1925-1929**, s.3-91.

14-Beck, "*A Tedious and Prelious Controversy*", s.269,270 n.59, 276 (referanslar için bkz. s.275 n.54); FO 371/10826, 2 Kasım 1925.

15.Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.302; Beck, "*A Tedious and Prelious Controversy*", s.270; Peter Edwards, "*The Austen Chamberlain-Mussolini Meetings*" **Historical Journal** 14 (Mart 1971): 154-160.

16-Edwards, "*The Austen Chamberlain-Mussolini Meetings*", s.158,159; FO 424/264; Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.300.

17-FO 371/10867, E6883/362/65, 28 Ekim 1925.

18-FO 371/10867, 9 Kasım 1925, Fransa'daki İngiliz Büyükelçisi Crewe'den Dışişleri Bakanlığı'na.

19-Bkz., Beck, "*A Tedious and Prelious Controversy*"; CO 730/86.

20-FO 371/10867, E6412/362/64. Dürzi isyanına ilişkin daha fazla detay için, bkz. Safuiddin Joarder, **Syria under the French**

Mandate: The Early Phase, 1920-27, s.140-206; Tabitha Petran, **Syria**, s.65-68; Stephan Heusley Longring, **Syria and Lebanon under French Mandate**, s.148-177; A,L, Tibawi, **A Modern History of Syria, Including Lebanon and Palestine**, s.345-349; ayrıca bkz., Philip S. Khoury, "*Factionalism among Syrian Nationalists*" **Journal of Middle East Studies** 13 (Kasım 1981): 441-469.

21-Fo 371/10869, no.751 (gizli), Ekim 1925, Lindsay'den Chamberlain'e. Belirtmelidir ki, Türk-Sovyet antlaşmasının sürmesinin küçük bir olasılık olduğu şeklindeki Alman ve İngiliz görüşüne rağmen bu, küçük değişikliklerle ve düzeltmelerle 19 Mart 1945'e, Sovyetler Birliği tarafından feshedilene değin sürdü. Antlaşmanın metni için bkz. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East**, II, s.123-124.

22-Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.303, 304; FO 371/10808, 12 Ekim 1925, Lindsay'den Chamberlain'e.

23-Rouhallah K. Ramazani, **The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in the World Affairs, 1500-1941**, s.269-271, antlaşmanın bir özetini içerir. Antlaşmanın tam metni **League of Nations Treaty Series**, VI, s.261-265'te bulunur. Fransızca olarak ve İngilizce özetli başka bir kopya da FO 427/264, no.83, s.73-74, FO 427/264, İran'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine'den Chamberlain'e 25 Mayıs 1926 tarihli bir telgrafta mevcuttur; alıntılar bu telgraftandır. İran, Irak'ı diplomatik temsilcilerin karşılıklı olarak kurulduğu ve iki ülke arasında geçici bir anlaşmanın imzalandığı 25 Nisan 1929'a değin tanımadı. Nihai bir sınır anlaşması, 4 Temmuz 1932'ye kadar imzalanmadı. Bkz. Ramazani, **The Foreign Policy of Iran**, s.259-266 ve FO 424/264, no.71, burada Loraine şunu belirtir: "İranlı çevreler, bunun bir İran-İrak andlaşmasına yol açabileceğine inanıyor".

24-Ramazani, **The Foreign Policy of Iran**, s.270; FO 427/264, no.83, s.73-74.

25-Air 125, 15 Mart 1925.

26-Türkmen-Kürt isyanının yoğun olarak anlatıldığı yerler, FO 416/112, **Persia: Annual Reports**, 1924 (s.57'den başlamak üzere) ve Air 23/122 Kasım 1924'ten 31 Kasım 1926'ya FO 416/112.

27-CO 730/86, Oliphant'tan sömürgeler müsteşarına, 4 Aralık 1925; FO 406/56, E7602/32/65, Lindsay'in önerilerine karşı Dobbs'un detaylı id-

dialarını içerir.

28-Tarık Z. Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, s.103.

29-Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.306.

30-FO 371/10868, E1927/1786/44, 30 Mart 1926, Lindsay'den Chamberlain'e, D. A. Osborne'un 3 Mart 1925 muhtırası; CO 730/86, 22 Kasım 1925, Lindsay'den Chamberlain'e; Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.308-309.

31-Siyonizm üzerine çok miktarda eser yazılmıştır. Fakat burada ele aldığım şekliyle konuyla ilişkili olan en iyi ve en yeni kitaplar, Mim Kemal Öke, **Siyonizm ve Filistin Sorunu,1880-1914** ve aynı yazardan **II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi**'dir. Öke, vardığı sonuçları İngilizce olarak şurada özetler: "*The Ottoman Empire, Zionism and the Question of Palestine (1880-1908)*", **International Journal of Middle East Studies** 14 (Ağustos 1982): 329-341; ayrıca bkz. Isaiah Friedman, **Germany, Turkey and Zionism, 1897-1918**.

32-FO 424 (Gizli Baskı), no.50, Temmuz'dan Aralık 1925'e; Lindsay'den Chamberlain'e 16 Ekim, no.50, no.52, 20 Ekim 1925, Lindsay'den Chamberlain'e.

33-FO 406/56, no.62, 23 Ekim 1925; izleyen tartışma bu dokümana dayanır.

34-Aynı eser.

35-CO 730/86, Chamberlain'den Lindsay'e taslak, 5 Kasım 1925. Aynı yazışma şurada bulunabilir: FO 424 (Gizli Baskı), no.63, 30 Kasım, Chamberlain'den Lindsay'e, CO 730/98 ve CO 730/102, "Kürtlerce ifade edilen istekler dikkate alınmalıdır" cümlesini içeren 3. ve 4. paragraflara ilişkin konsey tartışmasının tam bir metnini içerir. Kuzey Irak'ta Kürt otonomisinin Mart 1925 itibarıyla vardığı boyutun detaylı bir anlatımı için bkz. "*Memorandum on Administration of Kurdish Districts in Iraq*", CO 730/99'da, 24 Şubat 1926; CO 730/98, Ocak 1926'da, Shuckburgh'den Sir Samuel Wilson'a .

36-CO 730/99, "*Memorandum on Administration of Kurdish Districts in Iraq*", 12.paragraf. Antlaşmanın resmi bir kopyası İngiltere'de şurada bulu-

nabilir: **Parliamentary Papers Treaty Series**, no.18(1927), cmd.2912. Cmd. 2679'da antlaşmanın bir taslağı vardır. Başka bir kopya da Hurevitz'de (**Diplomacy in the Near and Middle East, II**, s.143-146) mevcuttur, fakat antlaşma için zikredilen künye (1930, Treaty Series, no.7, cmd.3488) yanlıştır. CO 731/98'de bir çok kopya ve taslağı olduğu kadar antlaşmaya ilişkin izahatlar da içerir.

37-CO 730/98. Antlaşma üzerine Ortadoğu Masası'nda yazılan notta bir memur 14.maddeye ilişkin şunları yazmıştır: "*Ayarlamanın bir çeşit rüşvet niteliği taşıdığı yadsınamayacağından, herhangi bir kamuoyu açıklamasında bu konu üzerinde mümkün olduğunca az durmak arzu ediliyor gibidir*". CO 730/98 ve CO 730/100, antlaşma müzakerelerinin, görüşmelerinin, taslaklarının detaylı değerlendirmelerini içerir.

38- Lindsay'in talimatları için bkz., **Documents on British Foreign Policy**, seri 1a, cilt.1, s.828-829. William Stivers, **Supremacy and Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order, 1918-1930**, s.171 n.95'de, konuya petrol sorunundan yaklaşır ve aynı sonuca ulaşır; ayrıca bkz., aynıyazardan "*A note on the Red Line Agreement*", **Diplomatic History 7** (1983): 23-24.

39-Helmut Mejeher, Imperial Quest for Oil: 1910-1928, ve aynı yazardan *Die Politik und das Öl im Nahes Osten* ve "*Iraq's External Relations 1921-26*", **Middle Eastern Studies 13** (Ekim 1977): 340; Sluglett, **Britain in Iraq**, özellikle s.79-80, 103-104, 110-115; Marian Kent, **Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil, 1900-1921**, s.126-128, 155-157; Karl Hoffman, **Öpolitikund Angelsächsicher Imperialismus**; Elizabeth Monroe, **Britain's Moment in the Middle East**, s.103; Stivers, **Supremacy and Oil**, s.108-193 ve aynı yazardan, "*International Politics and Iraqi Oil, 1918-1928*", **Business History Review 55** (Kış 1981): 517-540.

40-İsyanın Türk iç politikasına olan etkisi için, bkz., Robert W. Olson ve W. F. Tucker, "*The Sheikh Said Rebellion in Turkey (1925): A Study in the Consolidation of a Development Uninstitutionalized Nationalism and the Rise of Incipien (Kurdish) Nationalism*", **Die Welt des Islams 18/3-4** (1978): 210-211. Temmuz 1927'de İzmir'de bin İngiliz konsolosluk memuru olan Alex K. Helms, Türk parlamentosunun İstanbul'da bir mebusu olan Edip Servet Bey'e, Musul meselesinin çözümünün Türkiye için iyi olup olmadığını sordu. Edip Servet Bey şu yanıtı verdi: "Hayır, fakat bu bizim elimizde değildi, Gazi ve İsmet Paşa ne pahasına olursa olsun , İngilizler'le

anlaşmaya karar verdiler ve böyle oldu. Yine, İngiltere'yle açılan yolda ilerlemek istiyoruz." (FO 267/424 [Gizli Basım], 14.kısım, Temmuz-Aralık 1927, not 3).

41-Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz ilişkileri, s.322-323, Lindsay'in Chamberlain'e gönderdiği ve kendisinin ve Sir Henry Dobbs'un Mustafa Kemal ve Tevfik Rüştü ile yaptıkları bir görüşmenin özetini içeren telgraf-tan (FO 371/11557, E6677/6677, 24 Kasım 1926) alıntı yapar. Mustafa Kemal, anlaşılan o ki, Kürtler'in İslami inançlarının geriye dönük olmasının ve ait oldukları Doğu kıfayetsizliklerinin, Kürtler'in kendi kendilerini yönetebilmelerini her zaman engelleyeceğine inanıyordu.

42-30 Mayıs 1926 antlaşması Fransa tarafından 18 Şubat 1926'da imzalanmıştı, fakat Fransızlar, antlaşmayı imzalamadan önce Büyük Britanya ve Türkiye arasındaki müzakerelerin sonuçlarını görmek istiyordu. Antlaşmanın bir maddesi, Türkiye ve Büyük Britanya arasında Fransa'nın engel olmuş olduğu 1925 güzü ve 1926 başında bir savaş olasılığı varken, Türk mallarının engelsiz geçişiyle ilgiliydi (bkz. Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz ilişkileri, s.315-321).

43-Shaw and Shaw'un (The Rise of Modern Turkey, II, s.381) iddia ettiği gibi Sovyetler Birliği'nin isyanı kıskırttığı veya desteklediğine ilişkin hiçbir kanıt bulamadım. Benim sunduğum argüman Sovyetler Birliği'nin onu, o dönemde Kürt milliyetçiliğini desteklemekten alıkoymuş diplomatik amaçları olduğunu gösterir. Sovyetler Birliği, özellikle Locarno antlaşmalarının sonucu olan izolasyonunu azaltmak ve Milletler Cemiyeti'ne katılmak istiyordu; Tunçay, Tek-Parti, s.131; Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri, s.312-314.

SONUÇ

1-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.379, bunu da vurgular.

2-Tunçay, **Tek-Parti**, s.129; van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.405.

3-Amal Vinogradov, "*The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics*", **International Journal of Middle East Studies** 3 (Nisan 1972): 124-125. Bu makale isyana ilişkin çalışmaların iyi bir bibliyografyasını içerir. Cangali hareketi için bkz. Edward Abrahamian, **Iran: Between Two Revolutions**, s.110-113; Sepéhr Zabih, **The Communist Movement in Iran**, s.14-44. Her iki kitapta da iyi bibliyografyalar bulunmaktadır.

4-Vinogradov, "*The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered*", s.125.

5-Bu bağlamda Kemalist rejimin siyaseti için bkz. Ergun Özbudun, **Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma**, s.37-47; Tunçay, **Tek-Parti**, s.132-134; M.Civan, "*Şeyh Said Ayaklanması*", **1925 Kürt Ayaklanması (Şeyh Said Hareketi)** adlı kitapta, s.62-66; Ergun Özbudun, "*Established Revolution versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey*", s.380-405, özellikle s.389-390. Burada Özbudun, Kemalistler'in, alt orta sınıf ve aylıklı orta sınıf yerine, iki nedenden ötürü, toprak sahibi eşrafla ittifakı tercih ettiğini yazar: yerel eşrafın istiklal savaşına olan katkısı; ve yerel eşrafın modernizasyon programlarına tutucu dinci kitlelerden daha fazla destek vereceği inancı. Özbudun şöyle söyler: bu nedenle "iki grup arasında kati bir değiş tokuş gerçekleşti. Yerel eşraf, askeri-bürokratik elitin modernizasyon programını destekledi; karşılık olarak. Cumhuriyet hükümetleri döneminde herhangi bir gerçek toprak reformunun göze çarpan yokluğuyla kanıtlandığı gibi, topraklarını, statülerini ve yerel etkilerini ellerinde bulundurmalarına izin verildi". Bkz., Ergun Özbudun, "*Social Change and Political Participation in Turkey*", s.44;ve Şerif Mardin, "*Center-Periphery Relation: A Key to Turkish Politics?*", **Daedalus** (Kış 1973):

164-190. Metinde belirtildiği gibi, Kürt toprak sahipleri "Müdafa-i Hukuk Cemiyeti"nin ilk ve en önemli destekçileri arasındaydı: yetmişiki Kürt ilk Büyük Millet Meclisi'nin üyeleriydi.

6-Şüphesiz Türkler böyle düşünüyordu. Şeyh Sait İsyanı'na Seyyid Abdulkadir'i dahil etmeyi hedefleyen Türkler'in ayrıntılı Tampling planı için bkz., Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, s.50-59.

7-Zürcher, **The Unionist Factor**, s.140-167. Bir örnek olarak bu kitabı kullandım çünkü bu, en yeni kaynakları ve bibliyografyayı kullanan, bu döneme ilişkin en yeni kitaptır. Kanaatimce bu kitap, Türk tarihinin bu dönemine ilişkin en iyi değerlendirmeyi de sunar.

8-Tunçay, **Tek-Parti**, s.142-143. Hem Cemal hem Toker, basının eleştirilerini belirtirler; ayrıca bkz., Zürcher, **The Unionist Factor**, s.139-140, 148, 154n.38.

9-En iyi değerlendirme için bkz., Zürcher, **The Unionist Factor**, s.142-167 ve Tunçay, **Tek-Parti**, s.161-183.

10-Bu dönemde kabul edilen reformların ve kanunların bir listesi için bkz., Shaw and Shaw, **The Rise of Modern Turkey, II**, s.375-395; Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, giriş.

11-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın "1925 Kürt ayaklanmasında parmağı olmuş olduğu" suçlamaları, İzmir davasına değin yapılmaya devam etti. Davada, suçlama başsavcı Necip Ali Küçüka tarafından yapılmıştır. Bkz., Zürcher, **The Unionist Factor**, s.153; Weiker, **Political Tutelage**, s.50; Karpas, **Turkey's Politics**, s.47; Lord Kinross, **Ataturk**, s.452-455; İrfan Orga ve Margarete Orga, **Ataturk**, s.250.

12-İsyanın sonuçlarına ilişkin ilk görüşlerden biri için bkz., Olson ve Tucker, "*The Sheikh Said Rebellion in Turkey (1925)*", s.195-211.

13-Jafna L. Cox, "*A Splendid Training Ground: The Importance to the Royal Air Force of Its Role in Iraq, 1919-32*", **Journal of Imperial and Commonwealth History** 13 (1985): 158,174, 1919-1923'ün "RAF'ın Irak'ta güvenliği sağlama rolünün ortaya çıkışı ve bu rolün hava hizmetlerine olan önemi açısından mühim bir dönem" olduğunu belirtir.

14-Aynı eser, s.175 n.112, Orta Asya Cemiyeti'nin 30 Haziran 1925'teki yıllık yemeğinde L. S. Amery'nin yapmış olduğu konuşmadan alıntı yapar.

15-A. J. P. Taylor, **English History**, 1914-1945, s.230, 232.

16-Uri Bialer, **The Shadow of the Bomber: The Fear of Air Attack and British Politics, 1932-1939**, s.157. Cox, "*A Splendid Training Ground*", s.175, 176; "Filistin'deki 1929 ayaklanmasının, hava gücünün, siviller arasında yüksek zayıyata sebep olması kabul edilmedikçe, yoğun nüfuslu yerlerde kullanılamayacağını göstermiş" olmasına rağmen İngilizler'in 1930'larda bombardıman siyasetlerinde ısrarlı olduklarını da not eder. Bu, benim çalışma alanımın dışında da olsa, Cox'un hava gücünün etkisinin "Sünni hükümet askeri baskıyı çok fazla kullanır hale geldiğinden, Irak'ta gerçek demokrasinin gelişmesini sınırlandırıcı" olmasına katkıda bulunduğu gözlemine (s.174) ben de katılıyorum. İngiliz hava gücü, 1936'da Bekir Sıtkı'nınikiyle başlayıp bugüne değin sürecek şekilde askeri darbelerin sıralanmasına da katkıda bulunmuş olabilir.

KAYNAKÇA

Arşiv: Devlet Kayıtları Bürosu, Kew Gardens, Büyük Britanya;
Sömürgeler Bakanlığı (Colonial Office, CO)

CO 730: 1, 2, 3, 4, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 28, 29, 32, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 64, 65, 67, 82, 83, 84, 85, 98, 99, 100.

Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office, FO)

FO 371:5067, 5068, 5069, 5070, 6340, 6346, 6347, 6369, 6485, 7780, 7781, 7782, 7824, 10089, 10121, 10158, 10229, 10821, 10822, 10823, 10824, 10825, 10826, 10835, 10836, 10837, 10867, 10868, 10869, 10893.

FO 406: 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59.

FO 416: 110, 111, 112, 113, 114.

FO 424: 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269.

Hava Bakanlığı (Air Ministry- AIR)

Air 5: 256, 292, 338, 389, 403, 433, 449, 477, 543, 558, 566, 762.

Air 23: 122, 125, 126, 142, 151, 236, 237, 238, 239, 262, 263, 278, 279, 333, 334, 374, 379, 399A, 399B, 407, 411, 412, 424, 436, 449, 543, 544, 559.

Bu varaklar, önemli sayıda Fransız istihbarat raporunu da ihtiva etmektedir. İngiliz hava istihbaratı ve Fransız istihbaratı, başka meselerin yanı sıra, Şeyh Sait isyanı hakkında da bilgi alışverişinde bulunmuşlardır.

Vesikalar

Birleşik Krallık ile Irak ve Türkiye Arasında Türkiye-Irak Hududunun Tesbitine Dair Antlaşma ve Teati Edilen Notalar.

Ankara, 5 Kasım 1926 (Harita ilaveli), Cmd. 2679. Cmd. 2912'de, bu antlaşmanın karşılıklı tasdik edildikten sonra alınmış bir sureti var.

J.C.Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1914-1956**, II, s. 143'deki Cmd. no.3488 yanlıştır.

Kitaplar

Abrahamian, Edvard, *Iran: Between Two Revolutions*. Princeton; Princeton University Press, 1982.

Allen, Henry E., *The Turkish Transformation*. Chicago: University of Chicago Press, 1935.

Arfa Hasan, *The Kurds: An Historical and Political Study*. London: Oxford University Press, 1966.

- Armsrong, Harold**, *Grey Wolf*, New York: Minton and Balch, 1933.
- Atatürk, Kemal Mustafa**, *Nutuk*, III. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1934.
- Bak, Janos M., and Gerhard Benecke**, eds. *Religion and Rural Revolt*. Manchester: Manchester University Press, 1928.
- Bedirhan, Süreyya**, *The Case of Kurdistan against Turkey*. Philadelphia: Kurdish Independent League, 1928.
- Beşikçi, İsmail**, *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo- Ekonomik ve Etnik Temeller*, Ankara, E. Yayınları, 1969.
- Bialer, Uri**, *The Shadow of Bomber: The Fear of Air Attack and British Plotics, 1932-1939*. London: Royal Historical Society, 1980.
- Boyle, Andrew**, *Trenchard*. London: Collin, 1982.
- Busch, Briton Cooper**, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*. New York: State University of New York Press, 1976.
- Cemal, Behçet**, *Şeyh Said İsyanı*. İstanbul: Sel Yayınları, 1955.
- Chirguh, Bletch**, *La question Kurde: Ses origins et ses causes*. Kahire: Paul Barbey, 1930.
- Craig, Gordon A., and Felix Gilbert**, *The Diplomats, 1919-1939*. Princeton: Princeton University Press, 1953.
- Dersimi, M. Nuri**, *Kürdistan Tarihinde Dersim*. Halep: Ani Matbaası, 1952.
- Edip, Halide**, *Conflict of East and West in Turkey*. Lahor: Sheikh Muhammad Ashraf, 1935.
- Edmonds, C. J.**, *Kurds, Turks and Arabs: Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq, 1919-1925*. London: Oxford University Press, 1957.
- Fırat, M. Şerif**, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*. İstanbul: Saka Matbaası, 1948.
- Foster, Henry A.**, *The Making of Modern Iraq: A Product of World Forces*. New York: Russel and Russel, 1935.
- Frey, Frederick W.**, *The Turkish Political Elite*. Cambridge, Mass: MIT Press, 1965.
- Friedman, Isaiah**, *Germany, Turkey and Zionism, 1897-1918*. London: Oxford University Press, 1977.
- Froemberg, Hans**, *Kemal Atatürk*. New York: Hillman Curl, 1937.
- Ghassemlou, Abdul Rahman**, *Kurdistan and The Kurds*. Prag: Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, 1965.
- Goloğlu, Mahmut**, *Devrimler ve Tepkiler, 1924-1930*. Ankara: Turhan

Kitabevi, 1972.

_____, *Erzurum Kongresi*, II. cilt. Ankara: Nüve Matbaası, 1968.

Hasretyan, M. A., K. M. Ahmad, and M. Ciwar, *1925 Kürt Ayaklanması (Şeyh Sait Hareketi)*. Uppsala: Jina Nû Yayınları, 1985.

Hay, W. R., *Two Years in Kurdistan: Experiences of a Political officer, 1918-20*. London: Sedgewick and Jackson, 1921.

Hertslet, Sir Edward, *The Map of Europe by Treaty*. Cilt IV: 1875 to 1891. London: Her Majesty's Stationery Office, 1891.

Hoffman, Kari, *Opolitik und Angelsächsicher Imperialismus*. Berlin: Ringverlag, 1927.

Haurani, Albert, S. M. Stern, and Vivian Brown, esd. *Islamic Philosophy and the Classical Tradition*. London: Oxford University Press, 1972.

Hovannisian, Richard G., *Armania on the Road to Independence, 1918*. Berkeley: University of California Press, 1967.

_____, *The Republic of Armenia*. cilt II. Los Angeles: University of California Press, 1971 and 1982.

Huntington, S. P., and C. H. Moore, eds. *Authoritarian Politics in Modern Society*. New York: Basic Books, 1970.

Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914*. Cilt II. Princeton: D. van Nostrand, 1956.

İbrahim, Ferhad, *Die Kurdische Nationalbewegung in Irak: Eine Fallstudie zur Problematik ethnischer Konflikte in der Dritten Welt. Islam Kundliche Untersuchungen*, cilt 88. Berlin: Klaus- Schwartz, 1983.

Jacobson, Jon, *Locarno Diplomacy: Germany and the West, 1925-1929*. Princeton: Princeton University Press, 1972.

Jelavich, Barbara, *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Cilt II. New York: Cambridge University Press, 1983.

Joarder, Safiuddin, *Syria under the French Mandate: The Early Phase, 1920-27*. Dakka: Asiatic Society of Bangladesh, publication no.31, 1977.

Joseph, John, *The Nestorians and Their Neighbors: A study of Western Influence on Their Relations*. Princeton: Princeton University Press, 1961.

Jwaideh, Wadie, "The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development", P.D. Dissertation, Syracuse University, 1960.

Karpat, Kemal H., *Turkey's Politics: The Tradition to a Multiparty System*. Princeton: Princeton University Press, 1959.

Kent, Marian, ed. *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*,

1900-1923. London: George Allen and Unwin, 1984

-----, *Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil, 1900-1921*. New York: Barnes and Noble, 1976.

Khoury, Philip S. *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism: 1920-1945*. Princeton University Press, 1987.

Kinross, Patrick Balfour (Lord). *Atatürk*. New York: Wilham Morrow, 1965.

Klieman, Aaron S., *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1970.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.

Kruger, Karl, *Kemalist Turkey and the Middle East*. London: George Allen and Unwin, 1932,

Kürkçüoğlu, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978

Kürt Milliyetçiliği ve Abdullah Cevdet. Uppsala: Jina Nû Yayınları, 1986.

Kutschera, Chris. *Le mouvement national kurde*. Paris: Flammarion, 1979.

League of Nations Treaty Series. Geneva: Printed for secretariat of the League, 1920-1946.

Lee, Dwight Ervin, *Great Britain and the Cyprus Convention of 1878*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1934,

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. London: Oxford University Press, 1961.

Longrigg, Stephen Hemsley. *Four Centuries of Modern Iraq*. Oxford: At the Clarendon Press, 1925.

-----, *Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social, and Economic History*. Oxford: Oxford University Press, 1953.

-----, *Syria and Lebanon under French Mandate*. Oxford: Oxford University Press, 1958.

McCarthy, Justin. *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*. New York: New York University Press, 1983.

Marr, Phebe. *The Modern History of Iraq*. Boulder, Çolo: Westview Press, 1985,

Medlicott, W. N., *Douglas Dakin M.E. Lambert, eds. Documents on*

British Foreign Policy. 1919-1939. Series 1A, 1925-1929. 7 cilt. London: Her Majesty's Stationery Office, 1966-1975.

Mejcher, Helmut. *Die Politik und das Ölim Nahen Osten.* Stuttgart: Klett-Colya, 1980.

------. *Imperial Quest for Oil: Iraq, 1910-1928.* London: Ithaca Press, 1976.

Melek, Kemal. *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926).* Ankara: Üçdal Neşriyat, 1983.

Monore, Elizabeth. *Britain's Moment in the Middle East.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1963.

Mumcu, Ahmet. *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi.* İstanbul: İnkilap ve Aka Basımevi, 1979.

Nikitine, Basil. *Les Kurdes: Etude sociologique et historique.* Paris: Imprimerie Nationale, 1956.

Noel, Edward William Charles. *Diary of Major Noel on Special Duty in Kurdistan, from June 14 th to September 21st, 1919.* Basrah: Government Press, 1920. Also in Foreign Office 371/5068.

------. *Note on the Kurdish Situation.* Baghdad: Government Press, 1920.

Öke, Mim Kemal. II. *Abdülhamid, siyonistler ve Filistin Meselesi.* İstanbul: Kervan kitapçılık, 1981.

------. *Siyonizm ve Filistin Sorunu, 1880-1914.* İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1982.

Orga, İrfan, and Margarete Orga. *Atatürk.* London: Michael Joseph, 1967.

Özalp, Kazım. *Milli Mücadele, 1919-1922.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1971.

Özbudun, Ergun. *Social Change and Political Participation in Turkey.* Princeton: Princeton University Press, 1976.

------. *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma.* Ankara: Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, no. 363, 1975.

Petran, Tabitha. *Syria.* New York: Praeger, 1972.

Popoviç, Alexander, and Marc Gaboricau, eds. *Les confréries soufies dans le monde arabo-islamique: Les Naqshbandis.* Forthcoming. *Question de la frontière entre la Turquie et l'Irak 16 à 30 septembre 1924.* With map. Geneva, 1925.

Ramazani, Rouhallah K. *The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941.* Charlottesville: University of Virginia Press, 1966.

Rambout, Lucien. *Les kurdes et le droit.* Paris: Editions du Cerf, 1947.

Ramsay, William Mitchell. *Impressions of Turkey during Twelye Years' Wanderings.* London: Hodder and Staughton, 1891.

Rawlinson, A. *Adventures in the Near East, 1918-1922.* New York: Dodd, Mead, 1924.

Safrastian, Arshak. *Kurds and Kurdistan.* London: Arwell Press, 1948.

Selek, Sabahattin. *Anadolu Ihtilafı.* Istanbul: Yayınları, 1968.

Shaw, Stanford J., and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. 2 vols. Vol. II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975.* New York: Cambridge University Press, 1977.

Silopi, Zinnar. *Doza Kürdistan.* Beyrut, 1969 ve Özge Yay. Ankara, 1991.

Simon, Reeva S. *Iraq between the Two World Wars: The Creation and Implementation of a Nationalist Ideology.* New York: Columbia University Press, 1986.

Şimşir, Bilal N. *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu" (1924-1938).* Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, 1975.

Sluglett, Peter. *Britain in Iraq, 1914-1932.* London: Oxford by Ithaca Press, 1976.

Sonyel, Salahi Ramsdan. *Turkish Diplomacy, 1918-1923.* Beverly Hills, Cal.: Sage Publications, 1975.

Stivers, William. *Supremacy and Oil: Iraq, Turkey, and the Anglo-American World Order, 1918-1930.* Ithaca and London: Cornell University Press, 1982.

Tapper, Richard, ed. *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan.* London: Croom-Helm, 1983.

Taylor, A. J. P. *English History, 1914-1945.* Oxford: At the Clarendon Press, 1965.

Tibawi, A. L. A. *Modern History of Syria, Including Lebanon and Palestine.* New York: Macmillan and St. Martin's Press, 1967.

Toker, Metin. *Şeyh Said ve İsyanı.* Ankara: Rüzgarlı Matbaası, 1968.

Toynbe, Arnold J., ed. *Survey of International Affairs, 1925.* London: Oxford University Press, 1927.

Tunaya, Tarık Z. *Türkiye'nin siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri.* Siyaset İlimi Serisi, vol. 2, no. 8. İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayınları, 1960.

Tuncay, Mete. *T.C.'inde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* . Ankara: Yürt Yayıncılık, 1981.

Turan, İter. *Cumhuriyet Tarihimiz: Temeller, Kuruluş, Milli Devrimler.* İstanbul: Çağlayan kitabevi, 1969.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938). Ankara Genel Kurmay Harb Tarihi Baklanlığı, 1972.

Van Bruinessen, Maarten (Martin) M. Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kürdistan. Published Ph. D. dissertation. Utrecht: Ryksuniversiteit, 1978.

Van Bruinessen, Martin, and Jochen Blaschke, eds. *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und mittleren Orients* 1984. Berlin: Express Edition, 1985.

Weiker, Walter F. *The Modernization of Turkey0 From Atatürk to the Present Day.* New York: Holmes and Meier Pblishers, 1981.

----- *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath.* Leiden: E. J. Brill, 1973.

Wilson, Sir Arnold T. *Mesopotamia 1917-1920. A Clash of Loyalties.* Oxford: Oxford University Press, 1931.

Wolf, Eric. *Europe and The People without History.* Berkeley: Universty of California Press, 1931.

Wortham, H.E. *Mustafa Kemal of Turkey.* Boston: Little, Brown, 1931.

Zabih, Sepehr. *The Communist Movement in Iran.* Berkeley: University of Clifornia Press, 1966.

Zaki, Muhammad Amin. *Khulasat Taikh al-Kurd wa Kurdistan min Aqdam al-Usur Hatta al-An.* Cairo: as-Sa'ada Press, 1939.

Ziemke, Kurt. *Die neue Turkei.* Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1930.

Zücher, Erik Wan. *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in teh Turkish National Movement, 1905-1926.* Leiden: E. J. Brill, 1984.

Makaleler

Abu Manneh, Butros. "The Naqshbandiyya in the Ottoman Lands in teh Early 19th Century. " *Die Jelt des Islams* 22 / 1-4 (1984): 1-35.

Algar, Hamid. "The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of its History and Significance." *Staudia Islamica* 44 (1977): 124-152.

Beck, Peter J. "A Tedious and Perilous Controversy: Britain and the Settlement of the Mosul Dispute, 1918-1926." *Middle-East Studies* 17 (April 1981): 256-176.

Cwan, M. "Şeyh Sait Ayaklanması." *1925 Kürt Ayaklanması (Şeyh Sait Harekatı)*. Uppsala: Jina Nû Yayınları, 1985 içinde 46-75.

Cox, Jafna L. "A Splendid Training Ground: The Importance to the Royal Air Force of Its Role in Iraq, 1919-32." *Journal of Imperial and Commonwealth History* 13 (1985): 157-184.

Davison, Roderie H. "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne." *The Diplomats, 1919-1938*, ed. Gordan A. Craig and Felix Gilbert, içinde 172-209.

Duguid, Stephen. "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia." *Middle Eastern Studies* 9(May 1973): 139-155.

Edwards, Peter. "The Austen Chamberlain-Mussolini Meetings". *Historical Journal* 14 (March 1971): 153-160.

Fineforck, Michael. "Laissez-GFaire, the 1923 Izmir Economic Congress and Early Turkish Development Policy in Political Perspective". *Middli Eastern Stadies* 17 (July 1981): 375-392.

Hourani, Albert. "Shaikh Khalid and the Naqshbandi Order." *Islamic Philosophy and the Classical Tradition*, ed. Albert Hourani, S.M. Stern, and Vivian Brown içinde 89-104.

Jwaideh, Albertine. "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq." *Middle Eastern Affairs*, ed. Albert Hourani, St. Antony's Papers, no. 16. London: Chatto and Windus, 1963, 106-136.

Kent, Marian. "British Policy, International Diplomacy and the Turkish Revolution." *International Journal of Turkih Studies* 3 (Winter 1985-1986): 33-51.

-----, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923." *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923*, ed. Marian Kent içinde, 172-205.

Khoury, Philip S. "Factionalism among Syrian Nationalists durnig the French Mandate." *International Journal of Middle East Studies* 13 (November 1981): 441-469.

Kodaman, Bayram. "Hamdiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu- Anadolu Aşiretleri." *Tarih Dergisi* 312 (1979): 427-480.

Mardin, Şerif. "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" *Daedalus* (Winter 1973): 164-190.

McCarthy, Justin. "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change." *Middle Eastern Studies* 19 (April 1983): 139-151.

-----". "Population in Eastern Turkey during World War I." *Newsspot* 22 (February 1985): 5.

Mejcher, Helmut. "Iraq's External Relations, 1921-26." *Middle Eastern Studies* 13 (October 1977): 340-357.

Noel, Edvard. "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings." *Bulletin of the School of Oriental Studies* 1/4 (1921): 79-90.

Oberling, Pierre. "The State as Promoter of Technology Transfer: The Early Years of Ottoman Aviation." In *Turks, Hungarians and Kipchaks: A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun*, ed. Şinasi Tekin and Gönül Alpay Tekin (vol. 8 of the *Journal of Turkish Studies* [1984]: 209-214)

Öke, Mim Kemal. "The Ottoman Empire, Zionism, and the Question of Palestine (1880-1908)" *International journal of Middle East Studies* 14 (August 1982): 329-341.

Olson, Robert W., and William F. Tucker. "The Sheikh Said Rebellion in Turkey (1925): A Study in the Consolidation of a Developed Uninstitutionalized Nationalism and the Rise of Incipient (Kurdish) Nationalism." *Die Welt des Islams* 18/3-4 (1978): 195-211.

Özbudun, Ergun. "Established Revolution versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey." *Authoritarian Politics in Modern Society*, ed. S.P. Huntington and C.C Moore, içinde 380-405.

Stiveres, William. "International Politics and Iraqi Oil, 1918-1928." *Business History Review* 55 (Winter 1981): 517-540.

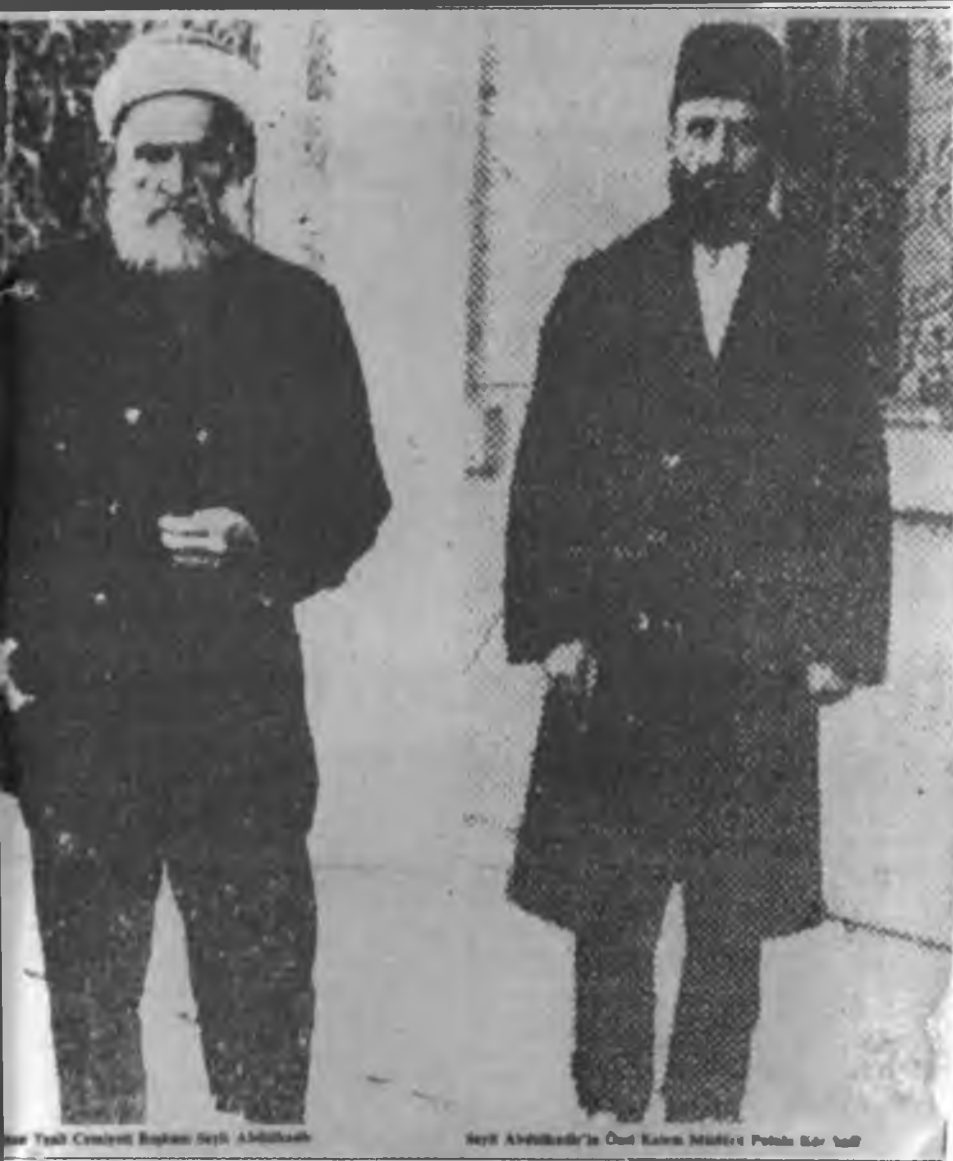
-----". "A Note on the Red line Agreement." *Diplomatic History* 7 (1983): 23-34.

Van Bruinessen, Martin. "Kurdish Tribes and the State of Iran: The Case of Simko's Revolt." *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, ed. Richard Tapper içinde, 281-295.

-----". "Popular Islam, Kurdish Nationalism and Rural Revolt: The Rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)." *Religion and Rural Revolt*, ed. János M. Bak and Gerhard Benecke içinde, 281-295.

-----". "Vom Osmanismus zum Separatismus: Religiöse und ethnische Hintergründe der Rebellion des Scheich Said." *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orients* 1984, ed. Jochen Blaschke and Martin van Bruinessen içinde, 109-165.

Vinogradov, Amal. "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics." *International Journal of Middle East Studies* 3 (April 1972): 123-139.

- Kürdistan Teali Cemiyeti Başkanı Seyit Abdülkadir, Özel Kalem Müdürü Palulu Kır Sadi ile.

-1889 Mayısında arkadaşlarıyla birlikte

İttihad-ı Osmani'yi kuran Diyarbakırlı İshak Sükûti.

1889'da birkaç aydınla kurdukları **İttihad-ı Osmani Cemiyeti** ile **İttihad ve Terakki Cemiyet ve Fırkası**'nın temellerini atan iki ünlü Kürt: (Solda) Dr. İshak Sükûti, (sağda) Dr. Abdullah Cevdet.

-Dr. Âkil Muhtar, Diyarbakırlı İshak Sükûti ve Nuri Beyler (solda) 1898'de Cenevre'de.

-1925 Kürt Ayaklanması'nın Lideri Şeyh Said (önde oturan beyaz sakallı), Harput-Elazığ Cephesi Komutanı Şeyh Şerif (yanında oturan), bacanağı Binbaşı Kasım (arkada kalpaklı) ve Melikânlı Şeyh Abdullah (arkada siyah sakallı) ile.

-Şeyh Said, yakalandıktan sonra, (1) işaretli.

- Oturanlar: Ortada beyaz sakallı Şeyh Said; solda damadı Şeyh Abdullah, sağda Hasan Halid, en sağda, fesli Cibranlı İsmail - Ayakta duranlar: Solda fesli sıvı, Genç Valisi İsmail Hakkı Bey; onun sağında 12. Fırka Komutanı, soldan üçüncü, boynunda durbün asılı Ali Rıza Bey.

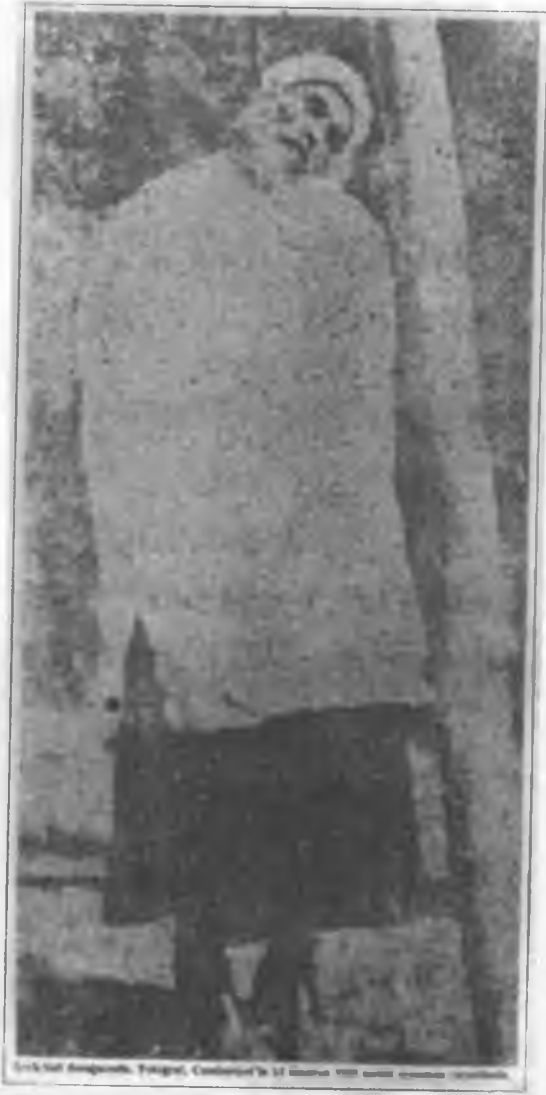
- Şeyh Said, tutuklandıktan sonra Diyarbakır Hapishanesi'nde.

-Şeyh Said askerler arasında.

-Şark İstiklâl Mahkemesi heyeti. Arkada ortada: Başkan Haşim Muhtittin (Çarıklı), sağda: Avni Doğan, solda: Lütfi Müfit (Özdeş), önde-sağda: Selim Sarper (Kâtip).

- Şeyh Said daağacında. (Cum. 14.6.1925)

Şeyh Bairid adına İstanbul'da Seyid Abdülkadir'le görüşen, oğlu Şeyh Ali Rıza.

Diyarbakır'da çok sevilen Dr. Fuad (Wak: Diyarbakır) ile büyük oğlu Muzaffer Bey birlikte...

-Şeyh Said İsyanı dolayısıyla idam edilen Dr. Fuad Bey, büyük oğlu Muzaffer ile birlikte.

Ayıklanmada aktif rol alan Şeyh Said'in kardeşi Şeyh Abdurrahim.

-Seyid Abdülkadir'in oğlu Şeyh Mehmet. Kurdistan Teali Cemiyeti üyesi olup isyan nedeniyle idam edilmişti.

- Kürt ulusal hareketinde ve kültürel gelişmesinde önemli bir konumu bulunan Celadet Bedirxan.

تۆرك لىك يۇرتى

مەھرىتى ئىككىنچى

بۇ كىتابنىڭ مەھرىتىنىڭ قىممىتىنىڭ ئىككىنچىسىنى بىر قېتىملىق تۆلۈش ئارقىلىق بۇ كىتابنىڭ مەھرىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ كىتابنىڭ مەھرىتىنىڭ قىممىتىنىڭ ئىككىنچىسىنى بىر قېتىملىق تۆلۈش ئارقىلىق بۇ كىتابنىڭ مەھرىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تېمىسى - تۈرك يۇرتى
1928

مەدەنىيەت تەشەببۇسى

1911

تېمىسى -

تېمىسى -

تېمىسى -

تېمىسى -

تېمىسى -

1911

كۈرت كۆكەنلى زىيا غۆكالىپ بىرلىكتە تۈركچۈلۈك ھەرىكىتىنىڭ ئۈنۈملىرىدىن مۇسەۋى كۆكەنلى مۇسە (تەكىن ئالپ) نىڭ 1928-دە تۈرك ئوغلاقلىرىغا سۇندۇغۇ "تۈركلەشتۈرۈش" باشلىق كىتابىنىڭ كاپىگى. كۈرت كۆكەنلى دەۋرىدىن باشلىق ئىسەت پاشا كىتابتا شۇنداق دەيدۇ: "ۋەزىفەمىز بۇ ۋەتەن ئىچىدە بولغانلارنى بەھامھال تۈرك قىلىشقا".

Sevr Konferansı'ndaki Kürt delegesi Şerif Paşa'nın, İttihad ve Terakki Cemiyeti'yle hesaplaşmasını içeren "**Müca-hede-i Vataniye/ Muhalefet-i İttihad ve Terakki: Meşrutiyet'e Doğru Ben ve Hayatım**" (1911) başlıklı kitabının özgün kapağı.

Prof. Robert Olson: Amerika /Kentucky Üniversitesi'nde Ortadoğu ve İslâm Tarihi öğretim üyesidir. Elinizdeki önemli eserinin yanısıra pekçok kitabı arasında **İran: Essays on a Revolution in the Making** (1981) ve **The Bath in Syria 1947-1982** (1982) sayılabilir.

Olson'un "**Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı**" konulu elinizdeki önemli eseri; bazı devletlerin, Kürt siyasi ve milli gelişmesini reddediyor olmasına rağmen, Kürtler'in, "tarihi" olan bir halk olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Robert Olson'un kendi ifadesiyle, Kürt halkının tarihini ve katkılarını incelemeden Osmanlı ve Türkiye tarihini yazmak, "Amerikalı zencilerin tarihini ve etkisini incelemeden Amerikan tarihini veya Sovyet Müslümanlarının tarihini ve tesirini incelemeden Sovyet tarihini yazmaya benzer". Olson, Türk tarihçilerinin bu bilinçli ihmalinin, Batılı sosyal bilimcilerin gözünden kaçmadığını da vurgulamaktadır.

Elinizdeki eser; Kürt tarihinin ve milliyetçiliğinin 1880-1925 dönemine ilişkin, Batı dillerinde yapılmış ilk çalışmadır ve yayınevimizin daha önce yayımlamış olduğu **19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler** (Celile Celil) ve **Ağa, Şeyh ve Devlet** (Martin van Bruinessen) adlı eserlerle birlikte çok önemli bir yere sahiptir. Kitap; Büyük Britanya Devlet Arşivleri Bürosu'nda bulunan daha önce kullanılmamış belgelerle oldukça yetkinleştirilmiştir. Yazar; İngiliz, Türk, Ermeni, İran ve Arap tarihine ilişkin yeni malzemeler ve Türk-Ermeni halkları tarihinin en belirleyici dönemine yeni bakışaçıları sunmaktadır. Yayınevimiz, bu yönleriyle eserin önemli bir boşluğu dolduracağı inancındadır.